

Paradoks płci.

Wyższe wykształcenie kobiet w Stanach Zjednoczonych i w Polsce

Maria Cole

18

STUDIA I ANALIZY

! Collegium Civitas

Maria Cole

Paradoks płci.

**Wyższe wykształcenie kobiet
w Stanach Zjednoczonych i w Polsce**

Warszawa 2018

COLLEGIUM CIVITAS

Zezwala się na korzystanie z publikacji *Paradoks płci. Wyższe wykształcenie kobiet w Polsce i w Stanach Zjednoczonych* na licencji Creative Commons: Uznanie autorstwa – Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0) – pod warunkiem zachowania niniejszej informacji licencyjnej i wskazania Marii Cole oraz Collegium Civitas jako właścicieli praw do tekstu. Tekst licencji dostępny na stronie internetowej: <https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/legalcode.pl>.

Recenzenci:

dr hab. **Ireneusz Białecki**, em. prof. Uniwersytetu Warszawskiego,
członek Komitetu Naukoznawstwa Polskiej Akademii Nauk
dr **Magdalena Grabowska**, Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk

Redakcja: Marek Gawron

Korekta: Magdalena Kopacz

Opracowanie typograficzne i skład: Marek W. Gawron

Projekt okładki: Aleksandra Jaworowska, studio@lionpath.pl

ISBN print 978-83-61067-47-4

e-ISBN 978-83-61067-51-1

DOI 10.6084/m9.figshare.7223408

Wydawca: Collegium Civitas Press

Pałac Kultury i Nauki, XI piętro

00-901 Warszawa, plac Defilad 1

tel. 22 656 71 96

e-mail: wydawnictwo@civitas.edu.pl

<http://www.civitas.edu.pl>

Druk: Elpil

ul. Artyleryjska 11

08-110 Siedlce

info@elpil.com.pl

Spis treści

Wstęp 7

Rozdział I Czy socjologia stratyfikacji płci jest zaściankowa?

Kobiety i walka zbrojna 15

Dziennikarstwo i historia versus teoria socjologiczna:
czy możliwe są prawa ogólne na temat stratyfikacji płci? 17

Udział kobiet w walce zbrojnej na terytorium Polski 28

Wnioski 37

Rozdział II Analiza historyczna i porównawcza segregacji według płci w szkolnictwie wyższym.

Wpływ struktury klasowej, polityki i gospodarki 41

Teorie stratyfikacji i segregacji według płci – przegląd krytyczny 42

Struktura polityczna i ekonomiczna a równowaga władzy między płciami 45

Struktura klasowa, ruchliwość społeczna i segregacja płci 47

Mechanizmy społeczne transmitujące makrostruktury w dominację mężczyzn nad
kobietami 49

Stany Zjednoczone: struktura ekonomiczna i polityczna a władza mężczyzn 52

Struktura klasowa i solidarność między mężczyznami 54

Ideologia płci i pozycja gospodyni domowej 55

Polska: struktura ekonomiczna i polityczna a władza mężczyzn i kobiet 57

Struktura klasowa, ruchliwość społeczna i solidarność między mężczyznami 63

Ideologia płci i rola gospodyni domowej 66

Analiza porównawcza segregacji według płci w szkolnictwie wyższym 69

Początki wyższego wykształcenia kobiet w Polsce i Stanach Zjednoczonych 70

Segregacja według płci w polskim i amerykańskim systemie szkolnictwa wyższego
w okresie międzywojennym 71

Analiza danych 72

Podsumowanie i wnioski 78

Rozdział III Mężczyźni, kobiety i władza.

Analiza porównawcza segregacji według płci w szkolnictwie wyższym w latach 1965-1985 w Polsce i w Stanach Zjednoczonych 81

Kontekst pojęciowy analizy władzy kobiet i mężczyzn 81

Gender i władza w Stanach Zjednoczonych 86

Gender i władza w Polsce 89

Segregacja według płci w szkolnictwie wyższym w Polsce i USA 92

Analiza porównawcza segregacji według płci w dwóch systemach szkolnictwa wyższego
w latach 1965-1985 97

Wnioski 102

Rozdział IV Nierówności płci w dwóch systemach szkolnictwa wyższego na przełomie XX i XXI wieku na tle przemian społecznych i ekonomicznych 105

Przemiany w amerykańskim systemie szkolnictwa wyższego na przełomie XX i XXI wieku 111

Przemiany w polskim systemie szkolnictwa wyższego na przełomie XX i XXI wieku 114

Analiza porównawcza nierówności według płci w polskim i amerykańskim systemie szkolnictwa wyższego 117

Popularność wybranych kierunków studiów w Polsce 137

Wnioski 143

Rozdział V Struktura klasowa a segregacja zawodowa według płci: nauczyciele w Stanach Zjednoczonych i w Polsce w okresie międzywojennym 147

Analiza porównawcza reprezentacji kobiet i mężczyzn w zawodzie nauczyciela 148

Poziomy wykształcenia i zarobki nauczycieli 150

Konteksty strukturalne feminizacji zawodu nauczyciela szkolnego 159

Studenci w szkołach zawodowych dla nauczycieli i na uniwersytetach według płci i pochodzenia społecznego 162

Wnioski 169

Zakończenie 171

Bibliografia 179

Publikacje Collegium Civitas 195

*Pamięci Stephena Cole,
amerykańskiego socjologa,
męża i przyjaciela*

Wstęp

Niniejsza publikacja zawiera głównie tłumaczenia artykułów pisanych w języku angielskim i opublikowanych w amerykańskich i brytyjskich czasopismach socjologicznych. Stanowiły one próbę odpowiedzi na pytania, które stawiałam sobie w następstwie bliższego kontaktu ze społeczeństwem i socjologią amerykańską w końcu XX wieku. W tym czasie w Stanach Zjednoczonych socjologia rozkwitała teorią i badaniami empirycznymi nad *gender*. Ogólny ton tej literatury był bardzo krytyczny, jeśli chodzi o sytuację kobiet zarówno w społeczeństwie amerykańskim, jak i w innych krajach, w przeszłości i współcześnie. Socjologowie podkreślali bariery, na jakie napotykały kobiety usiłujące zdobyć wykształcenie na tzw. męskich kierunkach studiów, takich jak medycyna czy prawo, a także – w sytuacji osiągnięcia tego wykształcenia – trudności na drodze karier zawodowych. W rzadkich przypadkach, kiedy kobiety przezwyciężyły istniejące przeszkody, ich osiągnięcia zawodowe były minimalizowane bądź wręcz negowane¹.

Moje obserwacje i doświadczenie osobiste w Polsce nie zgadzały się z tymi uogólnieniami. Do Stanów Zjednoczonych wyjechałam jako dr habilitowany Instytutu Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego i w moim otoczeniu funkcjonowało wiele kobiet, których kariery naukowe nie wydawały się w najmniejszym stopniu negatywnie związane z ich płcią. Również pokolenie starsze, począwszy od Marii Ossowskiej, a następnie Magdaleny Sokołowskiej i Antoniny Kłoskowskiej, nie było pozbawione kobiet profesorów – wysoko cenionych i nagradzanych. W dyskusjach na temat karier naukowych i pożądanych miejsc pracy, toczących się w środowisku akademickim, pojawiały się raczej problemy o charakterze politycznym aniżeli bariery związane z płcią. Znalazły one wyraz w książce Adama Podgóreckiego *Polish Society*². Jej autor szczegółowo przedstawia prześladowania polityczne, jakich doświadczył on sam i jego współpracownicy. Podkreśla jednocześnie, zarówno we wspomnianej publikacji, jak i w referatach głoszonych na

¹ Dramatycznym przykładem jest los Rosalind Franklin, która brała udział w zespole pracującym nad DNA i przyczyniła się do odkrycia jego struktury. Wkład Franklin w to odkrycie został zminimalizowany przez Jamesa Watsona i Francisca Cricka, patrz: Lorber J., *Paradoxes of Gender*, New Haven, London 1994: Yale University Press.

² Podgórecki A., *Polish Society*, Westport 1994: Praeger Publishers.

forum Polskiego Towarzystwa Socjologicznego w latach 80. zeszłego wieku, znaczenie prac Marii Łoś i wielki wkład, jaki wniosła do socjologii Maria Ossowska.

Również przykłady historyczne, których ukoronowaniem jest postać Marii Skłodowskiej-Curie i – bardziej kontrowersyjnym – Róży Luksemburg, zaprzeczają twierdzeniom o przemilczaniu osiągnięć wybitnych kobiet w Polsce. Pamięć o Marii Skłodowskiej-Curie była celebrowana na wiele sposobów, między innymi poprzez nadanie jej imienia uniwersytetowi w Lublinie.

Na podstawie własnych doświadczeń i powyższych faktów przypuszczałam, że sytuacja kobiet w Polsce, zwłaszcza tych mających wykształcenie wyższe, różniła się na korzyść od sytuacji kobiet w Stanach Zjednoczonych. Głównym celem moich badań stała się empiryczna weryfikacja tej hipotezy i wyjaśnienie ewentualnych różnic w statusie kobiet.

Moja uwaga skupia się na segregacji według płci, którą do niedawna socjologowie traktowali jako jeden z najważniejszych wskaźników nierówności kobiet i mężczyzn w dziedzinie wyższego wykształcenia. Przystępując do badań, spodziewałam się znaleźć różnice w nasileniu tego zjawiska w dwóch systemach szkolnictwa wyższego. Poziom segregacji powinien być niższy w Polsce aniżeli w Stanach Zjednoczonych w okresie powojennym i, co więcej, różnice te są prawdopodobnie zakorzenione w tradycji okresu międzywojennego. Znaczna część prezentowanej analizy ma więc charakter historyczny.

Obraz nierówności płci, jaki wylaniał się z większości amerykańskiej literatury socjologicznej, nie był zgodny z moimi przypuszczeniami. Literatura ta zdawała się rozciągać uproszczony model rozwoju społecznego na dziedzinę socjologii *gender*. Zgodnie z nim rozwój polityczny i ekonomiczny postrzegany był jako współwystępujący z postępem w dziedzinie równouprawnienia kobiet. Stereotypy na temat Polski jako kraju zacofanego, charakteryzującego się patriarchalnymi relacjami między kobietami i mężczyznami, pojawiały się w prasie. Na przykład artykuł pióra Jane Perlez, zatytułowany *Dark Underside of Polish Family Life: Violence* z wymownym podtytułem: *A land of patriarchal families in which women are crying out in pain*, został opublikowany w dzienniku „The New York Times” 8 maja 1998 roku. Zdaniem autorki artykułu Polska jako ziemia rodzin patriarchalnych charakteryzuje się wczesnym zawieraniem małżeństw i podporządkowaniem kobiet ich mężom, nawet jeśli ci ostatni stosują brutalną przemoc. Inną cechą życia rodzinnego w Polsce jest finansowa zależność żon od mężów, która, w powiązaniu

z brakiem schronisk dla maltretowanych kobiet, sprawia, że skazane są one na pozostanie w małżeństwie i wspólne zamieszkanie. Autorka miesza ziarna prawdy, takie jak niedostatek schronisk czy alkoholizm, ze stereotypami i uprzedzeniami wobec Polski. Podobnie jak socjologowie amerykańscy, nie dostrzega ona polskich kobiet, które – biorąc udział w wojnach i powstaniach – traktowane były na równi z mężczyznami. Nie widzi kobiet, które wylaniają się z książek Evy Hoffman jako obdarzone autorytetem, inteligencją, odwagą i niezłomnością³. Nie próbuje pogodzić tego obrazu z ekonomicznym zacofaniem Polski, do którego pasuje krajobraz patriarchalnych rodzin.

Częściowe wyjaśnienie tych uprzedzeń znajdujemy w artykule Laury Busheikin, koordynatorki *Gender Studies Center* w Pradze. Busheikin twierdzi, że relacje *gender* w Europie Wschodniej i Centralnej są trudne do zrozumienia i pozostają prawdopodobnie „poza teoretycznymi i opisowymi schematami feminizmu”. Przyznaje również, że kobiety w tej części świata „podważają podstawowe pojęcia feministyczne, takie jak patriarchalna opresja”⁴.

Sytuacja kobiet we współczesnym społeczeństwie jest źródłem wielu paradoksów. Jeden z nich, na którym ogniskuje się niniejsza publikacja, polega na współwystępowaniu dużo niższego poziomu rozwoju ekonomicznego, autorytarnego systemu politycznego oraz wojen i powstań powodujących niepewność własnego losu, z mniejszymi nierównościami płci, aniżeli ma to miejsce w społeczeństwie cieszącym się dużo większym dobrobytem i wolnością polityczną. U podstawy tego paradoksu leży fakt, że w tym drugim społeczeństwie (bądź typie społeczeństw) przywileje polityczne i ekonomiczne mogły być wykorzystywane przez mężczyzn w celu podporządkowania kobiet. To prawda, że w przeciągu czasu prawa polityczne umożliwiają rozwój ruchu feministycznego i walkę kobiet o równouprawnienie. Zwycięstwa tego ruchu mogą prowadzić do podniesienia statusu kobiet, a także dorównania bądź przewyższenia ich pozycji w porównaniu do bardziej zacofanego gospodarczo i politycznie społeczeństwa.

Tytuł niniejszej książki nawiązuje do klasycznej już publikacji autorki feministycznej i socjolożki Judith Lorber *Paradoxes of Gender*. Autorka opisywała tam społeczeństwa socjalistyczne, w których – jej zdaniem – sytuacja kobiet pod wieloma względami była

³ Hoffman E., *Lost in translation. A Life in a New Language*, New York 1989: E.P. Dutton; *idem*, *Exit into History. A Journey through the New Eastern Europe*, New York 1993: Viking Penguin.

⁴ Busheikin L., *Closing Words: Is Sisterhood Really Global?*, w: *Bodies of Bread and Butter: Reconfiguring Women's Lives in the Post-Communist Czech Republic*, (eds.) Trnka S., Busheikin L., Prague 1993: Prague Gender Studies Centre, s. 72.

lepszą niż w rozwiniętych krajach kapitalistycznych. Opinia Lorber była zgodna ze stanowiskiem innej badaczki amerykańskiej, Cynthii Fuchs Epstein, wyrażonym w książce *Woman's Place. Options and Limits in Professional Careers*⁵. Było ono również tożsame ze zdaniem autorek, których doświadczenie życiowe pozwoliło na uchwycenie jakościowych różnic pomiędzy sytuacją kobiet w Stanach Zjednoczonych i w Polsce – Ewy Hoffman⁶ czy Bogny Lorence-Kot⁷. Wspólny element analiz wymienionych wyżej autorek – do których dołącza i ta publikacja – stanowi brak zgody na obraz nierówności płci, jaki wylania się z większości literatury socjologicznej i prasy codziennej.

Znaczna część książki poświęcona jest analizie kontekstów strukturalnych leżących u podstawy nierówności płci w obu społeczeństwach. W poszczególnych rozdziałach omówiono rozwój struktur ekonomicznych, politycznych i klasowych oraz dokonano porównań między społeczeństwami. Makrostruktury rozważane są jako podstawa wysokiej lub niskiej władzy mężczyzn i ich dominacji nad kobietami w społeczeństwie *at large* i w dziedzinie wyborów edukacyjnych. Analiza dotyczy głównie wyższego wykształcenia, wnioski na temat równouprawnienia kobiet (bądź jego ograniczeń) dotyczą zatem głównie klas społecznych korzystających w stopniu najwyższym z tego wykształcenia. W Stanach Zjednoczonych to klasy średnia i wyższa, w Polsce – inteligencja oraz, w okresie międzywojennym XX wieku, ziemiaństwo i burżuazja.

Rozdział pierwszy ma charakter historyczny i dotyczy wpływu wojen na stratyfikację płci. Jego część została opublikowana w pracy zbiorowej *What's Wrong with Sociology?*, wydanej w roku 2001 pod redakcją Stephena Cole'a⁸. Rozdział zawiera krytykę tezy sprowadzającej się do twierdzenia, że wojny mają negatywny wpływ na status kobiet w społeczeństwie i prowadzą do wzrostu stratyfikacji płci⁹. Analiza udziału kobiet w powstaniach o niepodległość Polski, począwszy od powstania listopadowego, a także ich

⁵ Fuchs Epstein C., *Woman's Place. Options and Limits in Professional Careers*, Berkeley 1971: University of California Press.

⁶ Hoffman E., *Exit into History. A Journey through the New Eastern Europe*, *op. cit.*; *idem*, *Lost in translation. A Life in a New Language*, *op. cit.*

⁷ Lorence-Kot B., *Konspiracja: Probing the topography of women's underground activities. The Kingdom of Poland in the second half of the nineteenth century*, w: *Women in Polish Society*, (eds.) Jaworski R., Pietrow-Ennker B., Bouldner 1992: East European Monographs.

⁸ Cole M., *Is Sociology of Gender Stratification Parochial? The Case of Women and Warfare*, w: *What's Wrong with Sociology?*, (ed.) Cole S., New Brunswick, London 2001: Transaction Publishers.

⁹ Patrz: Dunn D., Almquist E.M., Chafetz J.S., *Macrostructural Perspectives on Gender Inequality*, w: *Theory on Gender/Feminism on Theory*, (ed.) England P., New York 1993: Aldine de Gruyter.

udziału w wojnach światowych i masowy charakter tych wojen, prowadzi do wniosków sprzecznych z uogólnieniami większości socjologów.

Rozdział drugi powstał w wyniku syntezy dwóch artykułów. Pierwszy z nich, *Gender and Power: Sex Segregation in American and Polish Higher Education as a Case Study*, opublikowany został w „Sociological Forum” w roku 1997. Drugi, *Sex Segregation in American and Polish Higher Education. The Influence of Class Structure, Politics, and the Economy*, ukazał się w „International Journal of Comparative Sociology” w roku 1999. Oba dotyczą segregacji edukacyjnej według płci w Polsce i w Stanach Zjednoczonych w latach 20. i 30. zeszłego wieku. Różnią się pod względem warstwy teoretycznej, która w przypadku pierwszego artykułu polega na zastosowaniu schematu analizy władzy rozwiniętego przez Michaela Manna¹⁰. W drugim artykule warstwa teoretyczna bazuje na analizie makrostruktur generujących władzę mężczyzn i ich dominację nad kobietami.

Analiza teoretyczna dokonana w kategoriach makrostruktur stanowi element rozdziału drugiego. Zawiera on krytykę teorii segregacji według płci, które wyjaśniają to zjawisko na poziomie jednostkowym. Są to: teoria kapitału ludzkiego¹¹, teoria socjalizacji¹² i teoria kontroli społecznej¹³. W tej części pracy krytyce poddano również teorie makrostrukturalne, które zdaniem ich autorów¹⁴ powinny być ponadhistoryczne i uniwersalne. Prezentowane przeze mnie stanowisko podkreśla konieczność analizy makrostruktur w kategoriach historycznych.

Głównym elementem schematu teoretycznego, który proponuję w omawianym rozdziale, jest władza mężczyzn generowana przez makrostruktury: ekonomiczną, polityczną i klasową. Szczegółowa analiza tych struktur w Polsce i Stanach Zjednoczonych, poczynając od pierwszej połowy wieku XIX, kiedy kobiety uzyskały dostęp do wyższego

¹⁰ Mann M., *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Vol. I, Cambridge 1986: Cambridge University Press.

¹¹ Polachek S.W., *Occupational Segregation Among Women: Theory, Evidence and a Prognosis*, w: *Women in the Labor Market*, (eds.) Lloyd C.B., Andrews E.S., Gilroy C.L., New York 1979: Columbia University Press; *idem*, *Sex Differences in College Major*, „Industrial and Labor Relations Review” 1978, Vol. 31, No. 4.

¹² Mooney Marini M., Brinton M.C., *Sex typing in occupational socialization*, w: *Sex Segregation in the Workplace. Trends, Explanations, Remedies*, (ed.) Reskin B., Washington 1984: National Academy Press.

¹³ Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, Stanford 1989: Stanford University Press.

¹⁴ Blumberg R.L., *A General Theory of Gender Stratification*, „Sociological Theory” 1984, Vol. 2, No. 1; *idem*, *Stratification: Socio-Economic and Sexual Inequality*, Dubuque 1978: William C. Brown; Chafetz Saltzman J., *Sex and Advantage. A Comparative, Macro-Structural Theory of Sex Stratification*, New York 1984: Rowman and Allanheld; *idem*, *Gender Equity: An Integrated Theory of Stability and Change*, Newbury Park 1990: Sage; Sanday P.R., *Female Power and Male Dominance*, Cambridge 1981: Cambridge University Press; *idem*, *Female Status in the Public Domain*, w: *Woman, Culture, and Society*, (eds.) Zimbalist Rosaldo M., Lamphere L., Stanford 1974: Stanford University Press.

wykształcenia, stanowi jedną z części tego rozdziału. Zawiera on także analizę kilku procesów działających na poziomie jednostkowym, które transmitują dominację mężczyzn nad kobietami, na przykład powstanie roli gospodyni domowej¹⁵.

Część empiryczna zawarta w tym rozdziale dotyczy dyplomów nadanych w Polsce i w Stanach Zjednoczonych w latach 20. i 30. XX wieku. W tym okresie nie tylko wykształcenie wyższe, ale również średnie miało w Polsce – inaczej niż w USA – wysoce selektywny, a nawet elitarny charakter. Uniwersytety i prowadzące do nich gimnazja stanowiły praktycznie jedyną drogę wybicia się i wstąpienia do elity społecznej.

W rozdziale trzecim przedstawiam analizę władzy mężczyzn i kobiet oraz segregacji edukacyjnej według płci w Polsce i w Stanach Zjednoczonych w okresie po drugiej wojnie światowej. Rozdział ten stanowi tłumaczenie artykułu *Gender and Power: A Comparative Analysis of Sex Segregation in Polish and American Higher Education, 1965-1985*, opublikowanego w „Sociology” w roku 1998. Teoretyczną podstawę analizy stanowi schemat pojęciowy władzy rozwinęty przez Michaela Manna¹⁶, który umożliwia badanie władzy kobiet i mężczyzn w kategoriach jej źródeł, różnych poziomów rozwoju i różnorodnych form organizacyjnych. W rozdziale tym podkreślam znaczenie, jakie dla socjologii płci ma rozróżnienie pomiędzy dystrybutywnym i kolektywnym zasięgiem władzy oraz zasięgiem rozprzestrzenionym i autorytatywnym. Na przykład władza mężczyzn w Stanach Zjednoczonych zarówno w okresie przedwojennym, jak powojennym, miała zasięg rozprzestrzeniony, co oznacza, że była ona szeroko dzielona przez indywidualnych mężczyzn, podczas gdy w Polsce była bardziej autorytatywna, tj. zmonopolizowana przez elitę. Dotyczy to tak władzy politycznej czy ekonomicznej, jak ideologicznej.

Dystrybutywna władza mężczyzn nad kobietami jest szczególnie istotna w procesie analizy segregacji według płci w szkolnictwie wyższym. Relacje władzy między mężczyznami i kobietami, a w szczególności przewaga władzy, jaką posiadają mężczyźni, prowadzi do ich dominacji nad kobietami, ograniczenia wyborów edukacyjnych kobiet i w konsekwencji do wysokiego stopnia segregacji według płci w szkolnictwie wyższym. Przedstawiona w rozdziale trzecim analiza empiryczna dotyczy dyplomów nadanych mężczyznom i kobietom w Polsce i w Stanach Zjednoczonych w latach 1965-1985.

¹⁵ W nowszej amerykańskiej literaturze socjologicznej można znaleźć odejście od analiz wyłącznie na poziomie indywidualnym bądź wyłącznie *makro* i podkreślenie znaczenia analizy podobnej do zaprezentowanej w tej publikacji, patrz: Blau F.D., Brinton M.C., Grusky D.B., *The Declining Significance of Gender?*, w: *The Declining Significance of Gender?*, (eds.) Blau F.D., Brinton M.C., Grusky D.B., New York 2006: Russel Sage Foundation.

¹⁶ Mann M., *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, *op. cit.*

Rozdziały IV i V nie były dotychczas publikowane. Rozdział czwarty napisany został specjalnie do niniejszej publikacji i jego celem jest uaktualnienie danych na temat edukacyjnych nierówności według płci w obu krajach. Kontekst analizy tych danych stanowią przemiany społeczne i ekonomiczne, jakie nastąpiły w omawianych społeczeństwach pod koniec wieku XX i na początku obecnego.

Rozwiązania zaproponowane w rozdziale czwartym pomyślane były jako kontynuacja analiz przedstawionych w dwóch poprzednich rozdziałach. Sytuacja kobiet i mężczyzn w systemach wykształcenia wyższego uległa jednak zmianie polegającej na uzyskaniu przez kobiety znacznej liczbowej przewagi wśród studentów i absolwentów szkół wyższych w wielu krajach, włączając w to również Polskę i Stany Zjednoczone. Wielu badaczy twierdzi, że pozycja kobiet w systemach wykształcenia wyższego z upośledzonej przekształciła się w uprzywilejowaną. Liczbowa przewaga kobiet na uniwersytetach prowadzi do zakwestionowania znaczenia segregacji według płci jako najbardziej istotnego wskaźnika nierówności edukacyjnych kobiet i mężczyzn. To, że absolwenci i absolwentki szkół wyższych nie są równo reprezentowani na poszczególnych kierunkach studiów, traci nieco na znaczeniu w sytuacji, kiedy przewaga kobiet wśród ogółu studentów i absolwentów szkół wyższych przekracza pewien próg, gdy to kobiety stanowią znaczną część zatrudnionych i ich zarobki są bliższe zarobkom uzyskiwanym przez mężczyzn.

Rozdział piąty wykracza poza problematykę *gender* i wykształcenia wyższego. Poświęcony jest historycznej i porównawczej analizie zawodu nauczyciela szkolnego. Dane statystyczne na temat zatrudnienia kobiet i mężczyzn w tej profesji w obu krajach dotyczą okresu międzywojennego. Jak wskazują, w pierwszej połowie XX wieku, jak również w wieku XIX, zawód ten był silnie sfeminizowany w Stanach Zjednoczonych, podczas gdy w Polsce był neutralny ze względu na płeć. Literatura historyczna i socjologiczna na temat feminizacji zawodu nauczyciela szkolnego w Stanach Zjednoczonych jest obszerna i wskazuje na duże zapotrzebowanie na nauczycieli, względnie wysoki poziom oczekiwanego od nich wykształcenia, niskie pensje, a także usprawiedliwiającą pracę kobiet w tym zawodzie ideologię udomowienia¹⁷.

¹⁷ Patrz: Kincaid Oppenheimer V., *The Female Labor Force in the United States; Demographic and Economic Factors Governing its Growth and Changing Composition*, Berkeley 1970; Institute of International Studies, University of California; Brumberg J.J., Tomes N., *Women in the Professions: A Research Agenda for American Historians*, "Reviews in American History" 1982, Vol. 10, June; Strober M.H., *Toward a General Theory of Occupational Sex Segregation: The Case of Public School Teaching*, w: *Sex Segregation in the Workplace. Trends, Explanations, Remedies*,

W omawianym rozdziale powyższe wyjaśnienia zostają uzupełnione przez analizę porównawczą w kategoriach makrostrukturalnych. Konieczność tej analizy staje się ewidentna zwłaszcza wobec faktu, iż niskie nagrody finansowe, w porównaniu do inwestycji edukacyjnych, charakteryzowały nauczycieli w obu krajach. Względny status finansowy nie może stanowić więc podstawy wyjaśnienia feminizacji tego zawodu w Stanach Zjednoczonych.

Ostateczne wyjaśnienie różnic w stopniu feminizacji zawodu nauczyciela szkolnego w Polsce i w Stanach Zjednoczonych dokonane jest w kategoriach charakteru struktur klasowych i stopnia ruchliwości społecznej, jaki struktury te umożliwiają. W ramach tej analizy przyglądam się szansom edukacyjnym i zawodowym, jakie istniały dla mężczyzn z klasy średniej i niższej. Możliwości te, zwłaszcza dla mężczyzn o pochodzeniu chłopskim, były w Polsce bardzo niskie.

Podsumowując, prezentowana publikacja poświęcona jest historycznej i porównawczej analizie relacji władzy kobiet i mężczyzn i jej wpływu na edukacyjną i zawodową nierówność według płci w Polsce i w Stanach Zjednoczonych. Segregacja zawodowa analizowana jest w odniesieniu do zawodu nauczyciela szkolnego w latach 1921-1939. Trzy rozdziały poświęciłam analizie udziału kobiet i mężczyzn w dwóch systemach wyższego wykształcenia, zwłaszcza ich udziału w nadanych dyplomach w wybranych okresach, począwszy od roku 1921. Rozdział pierwszy stanowi wyjątek, gdyż dotyczy udziału kobiet w wojnach i narodowych powstaniach na terytorium Polski. Obok struktur klasowych, ekonomicznych i politycznych, wojny i powstania stanowiły kontekst historyczny i polityczny, który miał ogromny wpływ na kulturę *gender* i relacje władzy między kobietami i mężczyznami w Polsce, przynajmniej do roku 1989.

(ed.) Reskin B., Washington 1984: National Academy Press; Williams Ch.L., *Still a Men's World. Men who Do Women's Work*, Berkeley 1995: University of California Press.

Rozdział I

Czy socjologia stratyfikacji płci jest zaściankowa?

Kobiety i walka zbrojna

„Zaściankowość w socjologii to nie tylko ograniczenie kulturowe;
to źródło paraliżujących braków percepcji”

Peter Berger

Wielu socjologów wypowiedziało się krytycznie na temat współczesnej socjologii¹⁸. Peter Berger uważa na przykład, że socjologia współczesna nie dorównuje przeszłym osiągnięciom tej dyscypliny, których przykładem są wielkie dzieła Emila Durkheima czy Maxa Webera. Wyróżnia on cztery objawy, które nękają współczesną socjologię: zaściankowość, trywialność, racjonalizm i ideologię. Jak pisze: „Każdy z tych objawów jest paraliżujący. Ich kombinacja okazała się śmiertelna”¹⁹.

Warto zadać pytanie, czy i w jakim stopniu problemy wskazane przez Bergera dotyczą badań w ramach socjologii *gender*. Odpowiedź nie jest jednoznaczna. Z jednej strony badania stratyfikacji płci lub zawodowej segregacji stawiają nowe pytania, które nie są mniej istotne od tych, na które próbowali odpowiedzieć wielcy socjologowie w przeszłości. Z drugiej strony – istotne pytania nie uzyskują często odpowiedzi, na jakie zasługują. Przyczyny podane przez Bergera – zaściankowość, trywialność, racjonalizm i ideologia – w dużej mierze wyjaśniają tę sytuację. Socjologia płci, jak inne dyscypliny w socjologii, jest więc otwarta na jego krytykę.

¹⁸ Przykładowo patrz: Alexander J.C., *Theoretical Logic in Sociology. Positivism, Presuppositions and Current Controversies*, Vol. I, Berkeley 1982: University of California Press; Becker H.S., Rau W.C., *Sociology in the 1990s*, “Society” 1992, November; Berger P., *Sociology: A Disinvitation?*, “Society” 1992, Vol. 29, No. 6.

¹⁹ Berger P., *Sociology: A Disinvitation?*, *op. cit.*, s. 1.

Niniejszy rozdział koncentruje się głównie na kategorii, którą Berger określa jako prowincjonalizm. Obecność tego problemu ilustrowana jest szczegółowo w odniesieniu do badań nad stratyfikacją płci. Zaściankowość, czyli „(...) częste, błędne mniemanie, że możliwa jest generalizacja na temat całego świata na podstawie własnego kąta”²⁰, jest szczególnie widoczna w tej części badań nad stratyfikacją płci, która dotyczy wojen i ich wpływu na status kobiet i mężczyzn. Wojny traktowane są często w sposób abstrakcyjny, z intelektualnym dystansem, który odzwierciedla geografię, historię i kulturę Stanów Zjednoczonych, nie pozwala jednak ani na uchwycenie historycznych szczegółów, ani rzeczywistych doświadczeń ludzkich. W niniejszym rozdziale historia Polski posłuży jako kontekst analizy błędów w teoretyzowaniu na temat wojny i *gender* w socjologii amerykańskiej.

Jak pisze Berger:

„Można być doskonałym fizykiem, nie opuszczając nigdy własnego kraju. Jak wskazuje moje doświadczenie, nie jest to jednak prawdą w odniesieniu do socjologa (...). Socjologia, która jest dyscypliną dążącą do zrozumienia współczesności, musi być dyscypliną porównawczą. Socjologowie muszą studiować Japonię, aby zrozumieć Zachód, socjalizm, aby rozumieć kapitalizm, Indie, aby rozumieć Brazylię, i tak dalej... Dokładne poznanie chociaż jednego społeczeństwa, które znacznie różni się od własnego, powinno być niezbędną częścią wykształcenia każdego socjologa – przedsięwzięcie, którego, rzecz jasna, wielu studentów unika, gdyż wymaga ono nauki języków obcych”²¹.

Problem wydaje się jednak wykraczać poza znajomość języków obcych. Wiedza porównawcza na temat statusu kobiet, która stanowi wyzwanie dla uogólnień amerykańskiej literatury socjologicznej, dostępna jest w języku angielskim²². Dziennikarka i pisarka, Eva Hoffman, w książce *Lost in Translation. A Life in a New Language*²³, w sposób niezwykle interesujący porównuje sytuację kobiet w Polsce i w Stanach Zjednoczonych w latach 60. i 70. ubiegłego wieku. W innej publikacji²⁴ ta sama autorka relacjonuje zmiany społeczne, jakie nastąpiły po przemianach historycznych w Europie Wschodniej, poświęcając nieco uwagi zmianom w zakresie relacji *gender*. Cytowane przez nią

²⁰ *Ibidem*, s. 16.

²¹ *Ibidem*, s. 16-17.

²² Przykładowo patrz: Lorence-Kot B., *Konspiracja: Probing the topography of women's underground activities. The Kingdom of Poland in the second half of the nineteenth century*, *op. cit.*; Higonnet M.R., *Another Record: A Different War*, “Women's Study Quarterly” 1995, Vol. 23, No. 3/4.

²³ Hoffman E., *Lost in translation. A Life in a New Language*, *op. cit.*

²⁴ Hoffman E., *Exit into History. A Journey through the New Eastern Europe*, *op. cit.*

wywiady z polskimi kobietami świadczą o różnicach kulturowych związanych z *gender*, jak również odrębnościach w stopniu stratyfikacji płci w Polsce i w Stanach Zjednoczonych. Interpretacja autorki wskazuje na historyczne przyczyny tych różnic, wynikające przede wszystkim z faktu udziału kobiet, obok mężczyzn, w walkach zbrojnych, które miały miejsce na terytorium Polski.

Udział kobiet w wojnach i powstaniach sięga co najmniej powstania listopadowego w roku 1831. Marja Bruchnalska wymienia nazwiska jedenastu kobiet, których uczestnictwo w konflikcie zbrojnym określa jako „wyróżniające się”. Była wśród nich Emilia Plater²⁵, która stała się uosobieniem udziału kobiet w walce zbrojnej i przykładem dla kobiet uczestniczących w powstaniach o niepodległość Polski czy w obu wojnach światowych. Emilia Plater została upamiętniona w wierszu jednego z największych polskich poetów, Adama Mickiewicza, a także w poematach w języku niemieckim i francuskim²⁶.

Podsumowując stwierdzamy, że udział kobiet w walkach zbrojnych toczonych na terytorium Polski poczynawszy od lat 30. XIX wieku²⁷ dostarcza wielu przykładów, które są sprzeczne z generalizacjami socjologów amerykańskich na temat *gender* i, co więcej, dowodzą, że uogólnienia te są fałszywe.

Dziennikarstwo i historia versus teoria socjologiczna: czy możliwe są prawa ogólne na temat stratyfikacji płci?

Eva Hoffman opisuje spotkanie z Heleną Łuczywo, współwydawcą (z Adamem Michnikiem) „Gazety Wyborczej” – jednej z najbardziej poczytnych w Europie Wschodniej gazet o nakładzie ponad pół miliona egzemplarzy. Łuczywo zapytana o trudności, na

²⁵ Bruchnalska M., *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, Miejsce Piastowe 1932: Dom Wydawniczy Towarzystwa Świętego Michała Archaniola. Imię Emilii Plater można znaleźć też w *Grand Dictionnaire Universel* (Pierre Larousse 1878, s. 1149), gdzie przedstawiona jest jako polska bohaterka. Notatka zawiera opis działań wojskowych Emilii Plater, jak również informacje na temat jej dzieciństwa. Jako młoda dziewczyna interesowała się historią Polski i pragnęła pójść w ślady polskich bohaterek z przeszłości. Była bardzo kobieca, a jednocześnie do jej ulubionych aktywności należała jazda konna i strzelanie do celu.

²⁶ Straszewicz J., *Emilie Plater: Sa Vie et Sa Mort*, Paris 1835: Bourgogne et Martine.

²⁷ Straszewicz J., *I Polacchi Della Rivoluzione Del 29 Novembre 1830*, Vol. I, II, Capolago 1833-34: Tipografia E Libreria Elvetica; Dobaczewska W., *Rycerki polskie*, Warszawa 1922: Biblioteka Dziel Wybranych; Caban W., *Kobiety i powstanie styczniowe*, w: *Kobieta i świat polityki*, (red.) Żarnowska A., Szwarc A., Warszawa 1994: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego; Bielecki R., *Żołnierze Powstania Warszawskiego*, Warszawa 1995: Katalog Archiwów Państwowych.

jakie napotyka kobieta na tak wpływowym i odpowiedzialnym stanowisku, udzieliła następującej odpowiedzi: „Nie, nie stwarza to żadnych problemów”. I kontynuowała: „Dlatego, w czasie rocznego pobytu w Stanach Zjednoczonych, nie mogłam zrozumieć amerykańskich feministek. Ale widzisz, w Polsce sytuacja kobiet jest inna. Z jednej strony, są one w gorszej sytuacji (...), z drugiej strony jednak ich sytuacja jest bardziej korzystna”.

Eva Hoffman pisze dalej :

„Są one w korzystniejszej sytuacji, ponieważ polska tradycja obejmuje długą historię kobiecej aktywności i autorytetu. Kobiety brały udział w wielu powstaniach i w ruchu konspiracyjnym, kiedy Polacy byli zagrożonym narodem; uczestniczyły w ruchu oporu, a następnie w walce podziemnej. Możliwe, że wspólnota wywodząca się z walk o tę samą kruchą sprawę była silniejsza aniżeli polaryzujące stereotypy płci; wyjaśnia to w części niezwykle przykłady kobiecej siły, jakie reprezentuje Helena i inne kobiety”²⁸.

Walka o niepodległość, w której kobiety uczestniczyły obok mężczyzn, tworzyła część sfery publicznej lub dokładniej, prowadziła do zatarcia dwóch sfer – prywatnej i publicznej²⁹. Życie kobiet w Polsce nie było ograniczone do sfery prywatnej i pod tym względem ich sytuacja była bardziej korzystna aniżeli sytuacja kobiet w Stanach Zjednoczonych.

Eva Hoffman rozmawiała z polskimi kobietami, członkiniami organizacji feministycznej, protestującymi przed gmachem Sejmu przeciwko prawu delegalizującemu aborcję. Konkluzja autorki jest następująca:

„W istocie, w życiu publicznym i prywatnym wciąż napotykam kobiety, których witalność i siła, i autorytet osobisty wydają się całkiem niezwykle. Ogólnie, w ulotnej dziedzinie wartości kulturowych, wydaje się tu istnieć mniejszy dystans pomiędzy wartościami »męskimi« i »kobiecy« – i kobieca odwaga, inteligencja i siła osobowości są równie wysoko cenione jak ich męskie odpowiedniki. Być może nawiązuje to również do tradycji politycznej i wszystkich **powstań, rebelii i insurekcji, w których kobiety walczyły ramię w ramię z mężczyznami jako ich towarzysze broni**”³⁰ [wytluszczenie M.C.].

Koniec powyższego cytatu nie tylko wskazuje, że kobiety brały udział w walkach zbrojnych, ale również, że ich status był zbliżony do statusu mężczyzn. Te uwagi reporterki

²⁸ Hoffman E., *Exit Into History. A Journey Through the New Eastern Europe*, op. cit., s. 48-49.

²⁹ Żarnowska A., *Prywatna sfera życia rodzinnego i zewnętrzny świat życia publicznego – bariery i przenikanie; próg XIX i XX wieku*, w: *Kobieta i świat polityki*, (red.) Żarnowska A., Szwarz A., op. cit.

³⁰ Hoffman E., *Exit Into History. A Journey Through the New Eastern Europe*, op. cit., s. 80-81.

są zgodne z interpretacją historyka piszącego o „partnerstwie” pomiędzy płciami w walkach o niepodległość Polski. Według jego relacji „kobiety były przyjmowane na równych prawach z mężczyznami” do polskiej armii podziemnej od samego jej początku w 1909 roku³¹. Powyższe opinie są sprzeczne z generalizacjami socjologów płci, w rodzaju: „Kobiety (...) wszędzie podporządkowane są mężczyznom w ich grupie społecznej”³². Eva Hoffman twierdzi, że wspólna walka kobiet i mężczyzn w wojnach i powstaniach leżała u podstawy braku jasno zdefiniowanego ideału kobiecości w Polsce, a także przyczyniła się do podobieństwa cech uważanych za godne pożądanego dla mężczyzn i kobiet. Podobna argumentacja przedstawiona jest przez historyka, Annę Żarnowską, w artykule na temat publicznej i prywatnej sfery w Polsce w końcu XIX i na początku XX wieku³³. Fakty z historii Polski i ich interpretacja przez reporterkę i historyka nie są jednak zgodne z generalizacjami socjologów płci w Stanach Zjednoczonych.

Część literatury socjologicznej oferuje generalizacje o całkowitym wykluczeniu kobiet z walki zbrojnej (Dana Dunn, Elizabeth M. Almquist i Janet Saltzman Chafetz 1993). Wyłączenie kobiet i jednocześnie zaangażowanie mężczyzn w walkę zbrojną łączone są ze wzrostem stratyfikacji według płci.

„We wszystkich typach społeczeństw, **kobiety są wykluczane** z (lub postrzegane jako niedające się do) pracy wymagającej (geograficznej) ruchliwości. Przykłady obejmują pracę w biznesie, która wymaga podróży, polowanie na wielką zwierzyńnię, zdobywanie nowych obszarów w społeczeństwach ogrodniczych lub rolniczych i **walkę zbrojną we wszystkich typach społeczeństw**. Wszystkie te działania dają mężczyznom dostęp do ważnych zasobów i nagród (...). Mężczyźni, którzy zdobywają obce terytoria, mogą następnie nabywać prawo do ich kontroli, której pozbawione są kobiety. Służba wojskowa nie zawsze musi bezpośrednio prowadzić do nabycia własności, jak to często miało miejsce w społeczeństwie feudalnym, weterani wojenni nabywają jednak prawo do wielu usług, korzyści i przywilejów niedostępnych dla osób niebędących weteranami”³⁴ [wytłuszczenie M.C.].

³¹ Nałęcz T., *Kobiety w walce o niepodległość w czasie pierwszej wojny światowej*, w: *Kobieta i świat polityki*, (red.) Żarnowska A., Szwarz A., *op. cit.*, s. 76.

³² Lipman-Blumen J., *Gender Roles and Power*, Englewood Cliffs, New York 1984: Prentice Hall, s. 48.

³³ Żarnowska A., *Prywatna sfera życia rodzinnego i zewnętrzny świat życia publicznego – bariery i przenikanie; przełom XIX i XX wieku*, *op. cit.*

³⁴ Dunn D., Almquist E.M., Chafetz J.S., *Macrostructural Perspectives on Gender Inequality*, w: *Theory on Gender/Feminism on Theory*, (ed.) England P., *op. cit.*, s. 79.

W cytowanym fragmencie różne epoki (te, które charakteryzują się polowaniem na zwierzynę, zdobywaniem obcych ziem i nabywaniem prawa do ich kontroli i te, dla których charakterystyczne są podróże służbowe), różne typy społeczeństw (społeczeństwa ogrodnicze lub rolnicze i społeczeństwo nowoczesne) i różne typy aktywności są wzajemnie pomieszane i traktowane jednakowo w kontekście korzyści czerpanych przez mężczyzn i wykluczenia kobiet. Tego rodzaju teoria ogólna, szukając podobieństw w sytuacjach obciążonych różnicami, narusza perspektywę historyczną i socjologiczną oraz zasadniczo ignoruje konkretnych ludzi, rzeczywiste sytuacje życiowe i historyczne różnice warunków społecznych. Jednostronna percepcja historii, jaką otrzymujemy, spowodowana jest wpływem ideologii – w tym wypadku ideologii feminizmu. Ideologia stanowi zaś jedną ze wskazanych przez Petera Bergera wad współczesnej socjologii.

Jednocześnie spostrzeżenia autorów cytowanego powyżej fragmentu dostarczają doskonałego przykładu generalizowania na temat rzeczywistości z perspektywy własnego zaścianka. Fakt, że zaściankiem tym było izolowane geograficznie mocarstwo, nie zmienia sytuacji. Dunn *et al.* piszą o wojnach tak, jakby toczone były jedynie przez zwycięzców i jakby większość wojen miała miejsce tysiące mil z dala od ludzi, którzy nie są dość „szczęśliwi”, aby w nich uczestniczyć, a następnie odnieść korzyści jako zwycięzcy i weterani. Co więcej, u podstawy tego rozumowania leży założenie o zasobności społeczeństwa prowadzącego wojnę, jego możliwościach, a także gotowości pomocy weteranom.

Uczestnictwo w wojnach może rzeczywiście przynieść mężczyznom dostęp do zasobów i nagród (Stany Zjednoczone i Francja były pierwszymi państwami, które zapewniły weteranom i ich rodzinom pomoc społeczną)³⁵. Wojny prowadzą jednak również do śmierci, ran, cierpienia i ogólnego niedostatku. Służba wojskowa często powodowała utratę majątków. Na przykład w XIX wieku Rosjanie konfiskowali majątki należące do uczestników powstań narodowych w Polsce i na Litwie³⁶. Konfiskaty te spowodowały ruinę finansową wielu rodzin i przyczyniły się do upadku całej klasy społecznej –

³⁵ Mann M., *The Sources of Social Power: The Rise of Classes and Nation States, 1790-1914*, Vol. II, Cambridge 1993: Cambridge University Press; Orloff A.S., *The Political Origins of America's Belated Welfare State*, w: *The Politics of Social Policy in the United States*, (eds.) Weir M., Orloff A.S., Skocpol T., Princeton 1988: Princeton University Press. W Stanach Zjednoczonych sytuacja weteranów wojen w Iraku i Afganistanie – głównie mężczyzn – nie przedstawia się dobrze. Mają oni trudności w uzyskaniu pomocy lekarskiej. Wielu zmarło, nie doczekawszy się wizyty u lekarza. Znaczny odsetek weteranów popełnia samobójstwa.

³⁶ Patrz: Bruchnańska M., *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, op. cit.; Davies N., *God's Playground. A History of Poland: 1975 to the Present*, Vol. II, New York 1982: Columbia University Press.

szlachty. W wyniku tego procesu nastąpiło zmniejszenie się władzy mężczyzn i zbliżenie się ich pozycji społecznej do tej, jaką zajmowały kobiety, co oznaczało zmniejszenie stratyfikacji według płci³⁷.

Wbrew generalizacjom oferowanym przez Dunn, Almqvist i Chafetz podczas powstania styczniowego w roku 1863 kobiety nie były wyłączone z zadań wymagających ruchliwości geograficznej, służyły bowiem jako kurierki i łączniczki. Przenosiły one rozkazy i dekrety dowódców wojskowych do oddziałów powstańczych i często ostrzegały dowódców tych ostatnich o ruchach armii rosyjskiej i nadchodzącym niebezpieczeństwie³⁸. Niewielka liczba kurierek uczestniczyła w służbie zagranicznej, stanowiąc ogniwo pomiędzy Rządem Narodowym i emigracją polską w Europie Zachodniej; większość z nich służyła jednak jako kurierki krajowe. Historyk Wiesław Caban wymienia nazwiska 10 kobiet kurierek, pisze też o setkach tych, których imiona pozostały nieznane³⁹.

Polskie powstania XIX-wieczne, jak również obie wojny światowe, nie są więc zgodne z obrazem wojny, jaki wylania się z teorii stratyfikacji płci rozwiniętej przez Dunn *et al.* Kobiety nie były wykluczone z walki zbrojnej, a uczestnictwo mężczyzn nie prowadziło do istotnych zasobów i nagród. Dwie wojny światowe spowodowały ogromną dewastację terytorium Polski. Zniszczenia wywołane przez pierwszą z nich były tak duże, że dochód narodowy Polski w roku 1936 był niższy aniżeli w roku 1914.

Obie wojny światowe były wojnami masowymi, co oznacza, że całe populacje były zaangażowane, w ten czy inny sposób, w walki, które toczyły się na ich terytorium. Jak pisze Michael Mann: „W istocie, w wypadku dwóch wojen światowych w Europie, wojna masowej mobilizacji stała się w rzeczywistości wojną totalną, która angażowała wszystkich obywateli”⁴⁰.

Podobną opinię można znaleźć w artykule opublikowanym przez Margaret Higonnet, który *explicito* odnosi się do wojny i *gender*:

„Pogląd o »uczestnictwie« mężczyzn w wojnie i »wykluczeniu« kobiet milcząco nawiązuje i powiela schematyczną opinię o froncie wojennym jako miejscu, gdzie kobiety i inne

³⁷ Cole M., *Gender and Power: Sex Segregation in American and Polish Higher Education as a Case Study*, „Sociological Forum” 1997, Vol. 12, No. 2.

³⁸ Bruchnańska M., *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, *op. cit.*, s. 205.

³⁹ Caban W., *Kobiety i powstanie styczniowe*, *op. cit.*, s. 68-69.

⁴⁰ Mann M., *The Sources of Social Power: The Rise of Classes and Nation States, 1790-1914*, *op. cit.*, s. 504.

osoby cywilne nie są obecne (...). Ten czysty [*tidy*] podział krajobrazu na front walki i front domowy służy strategii militarnej. Nie służy on jednak historii, chociaż wojna w okopach mogła wzmocnić iluzję, że podział taki istnieje”⁴¹.

Margaret Higonnet pisze głównie o pierwszej wojnie światowej, jednakże argument o wykluczeniu kobiet z działań wojennych jest jeszcze mniej usprawiedliwiony w odniesieniu do drugiej wojny światowej. Kobiety rosyjskie⁴², jak również polskie⁴³ były żołnierzami podczas drugiej wojny światowej. W okupowanej Polsce prawie nikt nie był wyłączony: zarówno mężczyźni, jak kobiety brali udział w walce z Niemcami; i zarówno mężczyźni, jak kobiety, jeśli przeżyli, zostawali weteranami – praktycznie wszyscy z wielkimi stratami i względnie niewielkimi „korzyściami i przywilejami”.

W Polsce studiowanie źródeł historycznych lub monografii na temat drugiej wojny światowej nie jest konieczne, aby dojść do wniosku, że generalizacje na temat wykluczenia kobiet z walki zbrojnej są fałszywe. Udokumentowanie tego faktu można dzisiaj znaleźć na ulicach Warszawy, jak również w gazetach, w formie nekrologów kobiet, które umierają, mając lat siedemdziesiąt czy osiemdziesiąt⁴⁴. Informacja, że były one **żołnierzami** w powstaniu warszawskim w roku 1944 często zawarta jest w kilku zdaniach, które opisują ich życie. Tylko w jednej gazecie, „Życie Warszawy”, między 1 grudnia 1995 i 20 stycznia 1996 roku znalazłam 23 nekrologi, w których kobiety były charakteryzowane jako żołnierze, kombataneci, członkowie ruchu oporu, i pielęgniarki. Jedna – posiadająca stopień oficera – otrzymała najwyższe medale wojskowe; wszystkie pozostałe miały wiele nagród i medali; cztery z nich były więzione przez Niemców w obozach koncentracyjnych.

Janet Chafetz Saltzman odmiennie niż Dunn we wspólnej pozycji autorek przyznaje, że kobiety uczestniczyły w walce zbrojnej. Usiłuje ona jednak minimalizować znaczenie tego zaangażowania, kiedy pisze:

⁴¹ Higonnet M.R., *Another Record: A Different War*, op. cit., s. 87.

⁴² Alexievich S., Hammond K., Lezhneva L., *I Am Loath to Recall: Russian Women Soldiers in World War II*, „Women Studies Quarterly” 1995, Vol. 23, No. 3/4; Cottam K.J., *Soviet women in combat in World War 2: The ground forces and the navy*, „International Journal of Women Studies” 1980, Vol. 3, No. 4.

⁴³ Drzewiecka S., *Szłyśmy znad Oki*, Warszawa 1965: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej; Praga J., *Kobiety w regularnych jednostkach Wojska Polskiego na frontach II wojny światowej*, w: *Kobiety polskie*, (red.) Konecka E., Warszawa 1986: Książka i Wiedza; Rudomin F., *Z 'Drukami' od Oki do Warszawy*, Warszawa 1977: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej; Sobczak K., *Kobiety polskie w drugiej wojnie światowej*, w: *Kobiety polskie: praca zbiorowa*, (red.) Konecka E., Warszawa 1986: Książka i Wiedza.

⁴⁴ Artykuł został pierwotnie opublikowany w języku angielskim w roku 2001.

„Chociaż kobiety często brały udział w wojnach, rewolucjach i innych krwawych zmaganiach politycznych, w których ich naród, partia polityczna lub grupa kulturowa (rasowa, religijna, etniczna) były zaangażowane, w zasadzie **nigdy** nie stanowiły one więcej niż kilku rzeczywistych bojowników”⁴⁵ [wytłuszczenie M.C.].

Mimo że nie jest jasne, co „kilku rzeczywistych bojowników” oznacza, czy są to indywidualne kobiety, ich dziesiątki, tuziny czy setki, uważam, że znaczenie tego zaangażowania może daleko wykraczać poza liczby. Może ono wpłynąć na kulturę *gender* w sposób opisany przez Evę Hoffman i przyczynić się do zmniejszenia stratyfikacji płci.

Wniosek Janet Chafetz Saltzman o niewielkim znaczeniu udziału kobiet w działaniach wojennych oparty jest na rozumowaniu, które zawiera pewne elementy logiki, ale bardzo niewiele zrozumienia. Píše ona:

„W czasie konfliktu najwyższej cenione stają się role będące najbardziej istotne dla jego wygrania i, co za tym idzie, osoby które odgrywają te role traktowane są z większym szacunkiem”.

I dalej:

„W sytuacjach konfliktu zbrojnego niemal wszyscy walczący to mężczyźni; kobiety służą najwyższej jako różnego rodzaju personel pomocniczy”⁴⁶.

Jedyny wniosek, jaki wynika z powyższej analizy jest taki, że mężczyźni traktowani są ze „zwiększonym szacunkiem” i że wojny prowadzą do wzrostu stratyfikacji płci.

Zauważmy jednak, że określenie, kto cieszy się większym szacunkiem, staje się trudne, kiedy analiza dotyczy wojny faktycznej, a nie wojny abstrakcyjnej, którą zajmuje się Chafetz Saltzman. Według autora artykułu na temat uczestnictwa kobiet polskich w drugiej wojnie światowej:

„[Kobiety] były wszędzie: podejmowały batalię o przetrwanie za drutami hitlerowskich obozów zagłady (...), walczyły z bronią w ręku zarówno w regularnych formacjach na Wschodzie i Zachodzie Europy, jak i w oddziałach partyzanckich w kraju. Często z dala od zgiełku pól bitewnych podejmowały się niebezpiecznych zadań, wymagających nieraz większej siły woli niż brawurowy atak z karabinem i granatem w ręku”⁴⁷.

⁴⁵ Chafetz Saltzman J., *Gender Equity: An Integrated Theory of Stability and Change*, *op. cit.*, s. 120.

⁴⁶ *Ibidem*.

⁴⁷ Sobczak K., *Kobiety polskie w drugiej wojnie światowej*, w: *Kobiety polskie: praca zbiorowa*, (red.) Konecka E., *op. cit.*, s. 165.

Niekiedy trudno jest określić, które role są centralne dla wygrania konfliktu, a podział pomiędzy rzeczywistymi uczestnikami walki i personelem pomocniczym bywa niejednoznaczny. Czy rzeczywistymi uczestnikami walki są tylko ci, którzy strzelają do wroga, czy też możemy do nich zaliczyć sanitariuszkę z Pierwszego Oddziału Piechoty, Irenę Adamaszek, która wyniosła z pola bitwy 28 ciężko rannych żołnierzy, a następnie sama została ranna²⁴⁸.

Czy należałaby do nich inna sanitariuszka, która czołgała się w okopach pomiędzy świstem kul, usiłując pomóc poważnie rannemu niemieckiemu oficerowi? Obandażowała ona zraniony bok oficera i próbując sięgnąć po więcej bandaży, zobaczyła, że oficer usiłował wyciągnąć pistolet z kieszeni⁴⁹. Sanitariuszka pomagała wrogowi, nie była więc „prawdziwym bojownikiem”, chociaż oficer niemiecki zdawał się definiować ją w tych kategoriach. Gdyby miał wystarczającą siłę, zabiłby tę sanitariuszkę, podobnie jak nie tak dawno zabijał innych żołnierzy na polu bitwy.

A jak zaklasyfikujemy kobiety, które były łączniczkami, lub te, które roznosiły nielegalną literaturę w okupowanej Polsce? Pierwsze z nich – na przykład mistrzyni narciarstwa Helena Marusarzówna – została schwytana przez hitlerowców i skazana na śmierć. Inne działały w obliczu nieustannej groźby zatrzymania w czasie ulicznych łapanek – przesłuchania, torturowania i, ostatecznie, śmierci z rąk hitlerowców. Wiele z nich nosiło ze sobą truciznę, gdyż „wolały one śmierć aniżeli zdradę”⁵⁰. Czy kobiety te były „prawdziwymi uczestnikami walki zbrojnej”, czy też stanowiły „personel pomocniczy”?

Następny wątek w literaturze socjologicznej, która analizuje rolę kobiet w konfliktach zbrojnych, dotyczy ideologii płci i jest odzwierciedlony w następującym prawie uniwersalnym: „Im bardziej społeczeństwo zaangażowane jest w wojnę, tym większe będzie ideologiczne/religijne poparcie dla nierówności płci”⁵¹.

Dla poparcia tego stwierdzenia Janet Chafetz Saltzman wymienia „społeczeństwa budujące wielkie imperia” (klasyczny Rzym, Wielką Brytanię w wieku XIX i Chiny), Niemcy hitlerowskie, narody islamskie, feudalną Japonię, indiańskie plemiona Czejenów i Komanczów oraz 119 innych „technologicznie prostych” społeczeństw badanych

⁴⁸ Praga J., *Kobiety w regularnych jednostkach Wojska Polskiego na frontach II wojny światowej*, w: *Kobiety polskie: praca zbiorowa*, (red.) Konecka E., *op. cit.*, s. 181.

⁴⁹ Drzewiecka S., *Szłyśmy znad Oki*, *op. cit.*, s. 61-62.

⁵⁰ Sobczak K., *Kobiety polskie w drugiej wojnie światowej*, w: *Kobiety polskie: praca zbiorowa*, (red.) Konecka E., *op. cit.*, s. 143, 153.

⁵¹ Chafetz Saltzman J., *Sex and Advantage. A Comparative, Macro-Structural Theory of Sex Stratification*, *op. cit.*, s. 41.

przez Peggy R. Sanday⁵². Lista jest długa, nie jest jednak przekonująca, nie stanowi także żadnego dowodu dla przytoczonej wyżej generalizacji.

Po pierwsze, sformułowanie „im więcej (...), tym większe” implikuje możliwość określenia zarówno stopnia, w jakim społeczeństwo zaangażowane jest w wojnę, jak i wielkości jego poparcia dla nierówności płci. Janet Chafetz Saltzman nie określa jednak empirycznego znaczenia żadnego elementu powyższej generalizacji. Nie wiemy zatem, jak rozumiany jest stopień czynnego udziału społeczeństwa w wojnie i jak można go mierzyć.

Czy autorka ma na myśli liczbę lat, w ciągu których trwa wojna, liczbę toczonych walk, liczbę zabitych po każdej stronie, czy też fakt wywołania wojny w przeciwieństwie do faktu bycia zaatakowanym? Odniesienie do „społeczeństw budujących imperia” sugeruje, że raczej wywołanie wojny niż zostanie zaatakowanym i okupowanym przez obcą armię oznacza większe zaangażowanie w wojnę. Nie jest to jednak jasne, co sprawia, że nie wiemy na przykład, czy Niemcy hitlerowskie powinny być traktowane jako bardziej zaangażowane w drugą wojnę światową aniżeli Związek Radziecki. Jeśli odpowiedź jest pozytywna, nie wiemy, czy różnica jest wystarczająco duża, aby wyjaśnić ideologię „kuchni, dzieci i kościoła” określającą rolę kobiet w pierwszym wypadku i ideologię równouprawnienia kobiet – w drugim.

Czy Związek Radziecki był społeczeństwem budującym imperium i, jeśli odpowiedź jest twierdząca, stanowił on wyjątek od cytowanego wyżej prawa uniwersalnego? Jeśli tak, to dlaczego wyjątek ten nie jest wymieniony? Czy prowadzenie wojny jest zawsze, czy tylko niekiedy związane ze wzrostem religijnego i ideologicznego poparcia dla nierówności płci? Jeżeli ma to miejsce tylko w pewnych wypadkach, czy możemy formułować prawo uniwersalne, które dotyczy tej relacji?

Pozostaje jeszcze rozumienie pojęcia społeczeństwo. Termin ten, choć niejasny⁵³, zazwyczaj obejmuje zarówno kobiety, jak i mężczyzn. Jeżeli obie grupy są zaangażowane w wojny, co miało miejsce w Europie kontynentalnej w przypadku wojen światowych, dlaczego stopień zaangażowania społeczeństwa w wojnę miałby prowadzić do wzrostu ideologicznego i religijnego poparcia dla nierówności płci? Czy Chafetz ogranicza zna-

⁵² Sanday P.R., *Female Power and Male Dominance*, op. cit.

⁵³ Tilly C., *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York 1984: Russell Sage Foundation; Mann M., *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, op. cit.

czenie społeczeństwa jedynie do mężczyzn? Przypuszczalnie, kobiety są włączone, jednakże na innych zasadach niż mężczyźni. Najbardziej prawdopodobnym rozwiązaniem jest, że należą one do odrębnej sfery. To powinno być raczej pytaniem empirycznym aniżeli założeniem. Jeśli stanowi to założenie, mamy tu do czynienia z rozszerzeniem wiedzy na temat jednego społeczeństwa lub społeczeństw dzielących podobne doświadczenie historyczne i kulturę *gender*, na pozostałe społeczeństwa – zaściankowość zgodnie z definicją Petera Bergera.

Janet Chafetz Saltzman jest bardziej ostrożna w swojej następnej książce, w której przeformułowuje omawiane wyżej prawo uniwersalne w następujący sposób: „Im bardziej intensywna i długotrwała jest walka polityczna lub wojna, tym większe prawdopodobieństwo, że tradycyjne społeczne definicje płci będą wzmocnione”⁵⁴. Sformułowanie to – pozbawione treści empirycznej – jest równie pozbawione znaczenia jak poprzednie prawo przytoczone przez tę autorkę. Nie jest ono ani teoretyczne, ani empiryczne – jest jedynie ideologiczne. Mimo że zawiera żargon socjologiczny, nie mówi ono więcej aniżeli przysłowie „wiatr wieje zawsze w oczy ubogim”. W literaturze socjologicznej na temat stratyfikacji płci wiatry wojny wieją w oczy kobiet.

W przeciwieństwie do teorii socjologicznej tradycyjne społeczne definicje płci zostały raczej osłabione niż wzmocnione podczas przedłużających się konfliktów zbrojnych na terytorium Polski. Wielu autorów wskazuje na to, że uczestnictwo kobiet obok mężczyzn w zmaganiach wojennych, jak również pomoc i wsparcie moralne udzielane tym walkom, spowodowały, że tzw. męskie cnoty – takie jak siła, wytrwałość, upór, odwaga, zdolności przywódcze i niewrażliwość na okrucieństwa wojny – stały się postrzegane jako akceptowane, a nawet godne pożądania dla kobiet⁵⁵.

Chafetz Saltzman potrzebuje jedynie czterech stron, aby rozwiązać problem wojen i stratyfikacji płci. Nie musi ona analizować rzeczywistej wojny, gdyż wojny abstrakcyjne spełniły zadany im cel: podniesienie statusu mężczyzn kosztem statusu kobiet. Niektóre generalizacje na temat płci i wojny odzwierciedlają „zmilitaryzowaną wersję doktryny odrębnych sfer”. Autorka tego sformułowania, Margaret R. Higonnet, pisze:

⁵⁴ Chafetz Saltzman J., *Gender Equity: An Integrated Theory of Stability and Change*, *op. cit.*, s. 140.

⁵⁵ Białokur F., *Praca samarytańska i społeczna kobiet polskich w powstaniu styczniowym 1863-1864 roku: materiały do opracowania służby zdrowia w powstaniu styczniowym 1863-1864*, Warszawa 1928: Nakł. Działu Wydawniczego Warszawskiego Okręgu – Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża; Boberska F., *O Polkach które się szczególnie zasłużyły Ojczyźnie w powstaniu listopadowym*, Lwów 1893: Piller i Ska; Dobaczewska W., *Rycerki polskie*, *op. cit.*; Hoffman E., *Exit into History. A Journey through the New Eastern Europe*, *op. cit.*

„Sugeruję, że jedną z przyczyn powielania doktryny odrębnych sfer w analizach pierwszej wojny światowej było poleganie na dowodach zgromadzonych przez świat angielskojęzyczny (...). Jeśli uwzględnimy bardziej zróżnicowaną, międzynarodową populację kobiet, szczególnie tych, które nie posiadały środków materialnych pozwalających im na ucieczkę, często znajdujemy wyraźne odrzucenie binarnej geografii wojny”⁵⁶.

W skrócie, w dużej części Europy kontynentalnej rozróżnienie między frontem wojennym i frontem domowym nie było wyraźne podczas obu wojen światowych.

Cytowane wcześniej Dunn *et al.* sądzą, że makrostrukturalne teorie stratyfikacji płci powinny być ponadhistoryczne i uniwersalne. Względna izolacja geograficzna ich kraju powoduje jednak trudności w rozumieniu wojny. Teorie tego rodzaju charakteryzuje zaściankowość lub, używając określenia Margaret S. Archer⁵⁷, ich wynikiem jest często „pelzający etnocentryzm”.

Jako podsumowanie powyższej dyskusji dotyczącej praw ogólnych na temat wojny i płci, formułowanych w kontekście makrostrukturalnych teorii stratyfikacji płci, przytaczam cytat z artykułu Reinharda Wipplera i Siegwarta Lindenberg’a:

„Po pierwsze, dążenie do formułowania ogólnych praw **socjologicznych**, które mają mieć zastosowanie niezależnie od zmian instytucjonalnych i strukturalnych jest bezowocne. (...) Po drugie, wiedza na temat kontekstu (niezależnie od jego źródła) ma decydujące znaczenie. (...) Mówiąc ogólnie, badania deskryptywne mają dużo większe znaczenie dla socjologii jako przedsięwzięcie wyjaśniające, aniżeli moglibyśmy wnioskować na podstawie współczesnych periodyków i programów uniwersyteckich”⁵⁸.

Następna część rozdziału poświęcona jest bardziej szczegółowej analizie uczestnictwa kobiet w powstaniach i wojnach na terytorium Polski od lat 30. wieku XIX do drugiej wojny światowej; dostarcza więc wiedzę opisową, której celem jest uzupełnienie powyższej dyskusji.

⁵⁶ Higonnet M.R., *Another Record: A Different War*, *op. cit.*, s. 88-89.

⁵⁷ Archer M.S., *Cross-national research and the analysis of educational systems*, w: *Cross-National Research in Sociology*, (ed.) Kohn M.L., Newbury Park 1989: Sage.

⁵⁸ Wippler R., Lindenberg S., *Collective Phenomena and Rational Choice*, w: *The Micro-Macro Link*, (eds.) Alexander J.C., Giesen B., Münch R., Smelser N.J., Berkeley 1987: University of California Press, s. 149-159.

Udział kobiet w walce zbrojnej na terytorium Polski

Udział kobiet w walce zbrojnej w Polsce sięga co najmniej powstania listopadowego. Jedną z kobiet biorących udział w tym konflikcie zbrojnym była wspomniana wcześniej Emilia Plater, która zorganizowała oddział powstańczy złożony z ochotników zwerbowanych w majątku jej kuzyna, hrabiego Cezarego Platera, a następnie dowodziła tym oddziałem. Zaatakowali fortecę Rosjan w Dinabourgu, jednakże z powodu przeważającej siły wroga zmuszeni zostali do wycofania się. Formacja rozpadła się po kilku bitwach dowodzonych przez Emilię Plater, która następnie – jako szeregowy żołnierz – przyłączyła się do grupy powstańców dowodzonej przez księcia Żółtowskiego. Emilia uczestniczyła we wszystkich walkach toczonych przez tę grupę i została awansowana do rangi kapitana przez generała Chłapowskiego. W następnych walkach demonstrowała wielkie zdolności wojskowe, odwagę, energię, niezwykle wytrwałość i determinację.

Po upadku powstania na Litwie nie zaakceptowała decyzji generała Chłapowskiego o wycofaniu się do Prus. Uznała to za zdradę i, odmawiając pójścia za nim, zdecydowała przyłączyć się do pozostałych powstańców. W chłopskim przebraniu, w towarzystwie kuzyna Cezarego Platera i młodej dziewczyny, przyjaciółki Marii Prószyńskiej, posuwała się nocami w kierunku Warszawy. Po ośmiu dniach, chora i zmęczona, zatrzymała się w lasach koło Augustowa. Zmarła tam 23 grudnia 1831 roku, po otrzymaniu wiadomości o upadku powstania⁵⁹.

Wspomnienia o powstaniu listopadowym były ciągle świeże w roku 1863 – gdy wybuchło powstanie styczniowe – kiedy jeszcze więcej kobiet wstąpiło do oddziałów powstańczych. Pisząc o roli kobiet w tym wydarzeniu historycznym, warto przytoczyć dwie opinie: jedną pióra księcia Mikołaja Wasylewicza Berga, wysokiej rangi funkcjonariusza carskiego, i drugą, pułkownika i podróżnika szwajcarskiego – Franza L. von Erlacha.

Berg w swoich notatkach na temat powstania podkreśla gorliwość, odwagę, poświęcenie i wytrwałość, jak również rycerskie i męskie cechy charakteryzujące kobiety polskie. Jak pisze:

⁵⁹ Straszewicz J., *I Polacchi Della Rivoluzione Del 29 Novembre 1830*, op. cit.; Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Sercem i orężem ojczyźnie służyły: Emilia Plater i inne uczestniczki powstania listopadowego, 1830-1831*, Warszawa 1982: Wydawnictwo MON; Larousse P., *Grand Dictionnaire Universel*, Vol. 12.2., Paris 1878: Administration du Grand Dictionnaire Universel.

„Wśród polskich mężczyzn można spotkać różnice zdań, mężczyźni cofają się, gdyż są wyczerpani walką i wpadają w paraliż, ale populacja kobiet nie zmienia się i zawsze prezentuje te same cechy. Kobieta polska jest wieczna, nieustępliwa i jest doskonałym konspiratorem... Polak może być biały, czerwony, żółty lub czarny i – innymi słowy może reprezentować wiele odcieni i kolorów – ale kobieta polska jest zawsze czerwona”⁶⁰.

Franz L. von Erlach pisał na temat roli kobiet polskich w powstaniu styczniowym w następujący sposób:

„Odgrywały one w powstaniu tak niesłychanie ważną rolę, że zagranicą nie można o tym wyrobić sobie pojęcia, jeżeli się tego naocznie nie widziało. Kobiety są prawdziwą duszą powstania. Przed kobietami wszyscy pochylają się z szacunkiem”⁶¹.

Jak wykazują dokumenty historyczne, kobiety odgrywały olbrzymią rolę w działaniach politycznych, które poprzedzały powstanie, a ich udział w samym buncie miał wiele przejawów. Po pierwsze, były to – najbliższe tradycyjnej roli kobiecej – działania charytatywne i samarytańskie. Kiedy wybuchły walki wyzwoleńcze, kobiety organizowały komitety, opiekowały się rannymi żołnierzami i rodzinami tych, którzy zostali zabici bądź wzięci do niewoli. Organizowały i prowadziły niemal wszystkie szpitale. Podczas powstania Rząd Narodowy uczynił kobiece organizacje charytatywne całkowicie odpowiedzialnymi za administrację i pomoc dostarczaną rannym i represjonowanym⁶². Na przykład jeden z przywódców powstania mianował kobietę – Jadwigę Prendowską – odpowiedzialną za służbę zdrowia. Założyła ona szpitale w wielu miastach i na prowincji. Jeden szpital zorganizowany został na terenie posiadłości należącej do księżnej Karoliny Ledochowskiej. Opieka medyczna nad 40 pacjentami była sprawowana przez trzech mężczyzn lekarzy, a wszystkie pozostałe funkcje wykonywane były przez kobiety. Ogółem, jesienią i zimą na przełomie roku 1863 i 1864 kobiety sprawowały opieką nad 1500 rannymi żołnierzami na terenie tylko jednej wschodniej prowincji Polski⁶³.

Wbrew twierdzeniu Dunn, Almquist i Chafetz, że kobiety są wyłączone z działalności wymagającej mobilności geograficznej⁶⁴, podczas powstania styczniowego służyły

⁶⁰ Cyt. za Lorence-Kot B., *Konspiracja: Probing the Topography of Women's Underground Activities. The Kingdom of Poland in the Second Half of the Nineteenth Century*, w: *Women in Polish Society*, (eds.) Jaworski R., Pietrow-Ennker B., *op. cit.*, s. 36-37.

⁶¹ Cyt. za Caban W., *Kobiety i powstanie styczniowe*, *op. cit.*, s. 71-72.

⁶² Caban W., *Kobiety i powstanie styczniowe*, *op. cit.*, s. 63-64.

⁶³ *Ibidem*, s. 66.

⁶⁴ Dunn D., Almquist E.M., Chafetz J.S., *Macrostructural Perspectives on Gender Inequality*, *op. cit.*

one jako kurierki i łączniczki. Ten rodzaj służby wojskowej był niezwykle istotny, wręcz niezbędny dla Rządu Narodowego i jego lokalnych agend, jak również rozrzuconych w terenie oddziałów powstańczych. Kurierki przenosiły rozkazy i dekrety dowódców wojskowych do oddziałów powstańczych i często ostrzegały dowódców tych oddziałów o ruchach armii rosyjskiej i nadchodzącym niebezpieczeństwie⁶⁵.

Kurierki angażowały się też w działalność w służbie zagranicznej, stanowiąc ogniwo pomiędzy rządem a emigracją polską w Europie Zachodniej; większość z nich służyła jednak jako łączniczki krajowe. Historycy znają nazwiska 10 łączniczek, piszą jednak o setkach tych, których imion nie ustalono. Jedna z najbardziej znanych, wspomniana już Jadwiga Prendowska otrzymała polecenie zorganizowania sieci urzędów pocztowych w dwóch wschodnich regionach Polski. Została ona zatrzymana przez władze carskie, była przesłuchiwana, uwięziona w Warszawskiej Cytadeli, a następnie zesłana na Syberię⁶⁶.

Niektóre kobiety walczyły czynnie, ramię w ramię z mężczyznami. Bruchnalska wymienia nazwiska i przytacza życiorysy 38 kobiet, które z bronią w ręku brały udział w powstaniu styczniowym. Wspomina ona o dalszych 24 kobietach, walczących w buncie zbrojnym, których imiona pozostają nieznane. Dwanaście kobiet poległo w walce, sześć zostało rannych, czternaście uwięzionych i pięć zesłanych na Syberię. Kobiety uczestniczące w walce zbrojnej – mając w większości pochodzenie szlacheckie i, co za tym idzie, obeznane z jazdą konną – służyły głównie w kawalerii. Część oddziałów powstańczych, na przykład dowodzony przez generała Mariana Langiewicza – jednego z dowódców powstania i przyszłego dyktatora Rządu Narodowego – liczyło nawet do czterech kobiet. W oddziale powstańczym Langiewicza dwie kobiety były żołnierzami, jedna kurierką i jedna wartownikiem. Cztery kobiety walczące w innym oddziale powstańczym poległy w bitwie pod Dobrą. Bitwa ta jest wiązana przez historyków z wydanym przez Rząd Narodowy dekretem, który zabraniał kobietom dalszego uczestnictwa w walce zbrojnej⁶⁷.

Najsławniejszą uczestniczką powstania styczniowego była Henryka Pustowojtow, córka rosyjskiego generała i polki. Pustowojtow – adiutant generała Langiewicza –

⁶⁵ Bruchnalska M., *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, op. cit., s. 205.

⁶⁶ Caban W., *Kobiety i powstanie styczniowe*, op. cit., s. 68-69.

⁶⁷ Bruchnalska M., *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, op. cit., s. 205, 241.

uczestniczyła we wszystkich bitwach toczonych przez oddział pod dowództwem generała Mariana Langiewicza⁶⁸. Jej nazwisko było w tym czasie jednym z najbardziej znanych w Polsce. Zmarła na wygnaniu w Paryżu, a na jej grobie widnieje napis: „Henryka Lewenhard (z domu Pustowojtow). Pełna odwagi, energii i poświęcenia zarówno w kraju, jak i na wygnaniu; na polu bitwy i w rodzinie”⁶⁹.

Wśród kobiet walczących obok mężczyzn wymienić również należy Antoinette Lix, francuską guwernantkę pracującą w polskiej rodzinie arystokratycznej⁷⁰. Walczyła jako porucznik ułanów polskich pod pseudonimem Michel Lix. Po powrocie do Francji Antoinette Lix wzięła udział w wojnie 1870 roku pomiędzy Francją i Prusami. Za odwagę i poświęcenie została nagrodzona przez Francuzów czterema medalami⁷¹. Historycy podkreślają, że tylko niewielu przywódców oddziałów powstańczych akceptowało udział kobiet w walce zbrojnej⁷². W książce Marji Bruchnalskiej (1932) można znaleźć nazwiska czternastu takich dowódców wojskowych⁷³.

Jest wiele powodów, dla których nazwiska kobiet uczestniczących w walce zbrojnej pozostały nieznane. Po pierwsze, większość walczących kobiet nosiła męskie ubrania i przyjęła męskie imiona. Choć niektórzy z towarzyszy broni znali ich tożsamość, udawały, że są mężczyznami, zwłaszcza po wydaniu rozkazu, który zabraniał przyjmowania kobiet do oddziałów powstańczych.

Po drugie, z powodu panujących w tym czasie uprzedzeń kobiety nie chciały pokazać swojej odwagi i waleczności, aby „nie zostać oskarżonymi o intencje niezgodne z godnością polskiego żołnierza”⁷⁴.

Po trzecie, próbowały one chronić swoje rodziny przed represjami ze strony władz carskich, na które narażeni byli wszyscy uczestnicy tego zrywu narodowo-wyzwoleńczego. Obawiano się, że represje te będą szczególnie dotkliwe w przypadku kobiet walczących w powstaniu.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 227; Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Najdziejniejszy z adiutantów. Opowieść o Annie Henryce Pustowójtównie*, Warszawa 1968: Wydawnictwo MON.

⁶⁹ Bruchnalska M., *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, *op. cit.*, s. 235.

⁷⁰ Krótka notatka na temat Antoinette Lix znajduje się w *La Grande Encyclopédie*, t. 22 (1885-1902). Lix została tam scharakteryzowana jako francusko-polska bohaterka, francuska pisarka oraz uczestniczka – w randze porucznika – wojny francusko-pruskiej. Otrzymała ona złoty medal za odwagę, jaką wykazała w tej wojnie.

⁷¹ Bruchnalska M., *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, *op. cit.*, s. 212-220.

⁷² Caban W., *Kobiety i powstanie styczniowe*, *op. cit.*, s. 69.

⁷³ Bruchnalska M., *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, *op. cit.*

⁷⁴ *Ibidem*, s. 251-252.

Następny etap uczestnictwa kobiet w walkach o wyzwolenie Polski przypada na lata poprzedzające I wojnę światową. Kobiety były wówczas przyjmowane do organizacji wojskowych założonych przez Józefa Piłsudskiego, których celem była walka o odzyskanie niepodległości kraju⁷⁵. Kobiety, które wstępowały do wojska, głównie pochodziły z rodzin inteligenckich i były studentkami uniwersytetów; wywodziły się więc ze środowisk społecznych, w których emancypacja kobiet była najbardziej zaawansowana.

Zgodnie z relacją historyka, mimo że służba wojskowa była zawodem najbardziej opornym wobec przyjmowania kobiet,

„(...) partnerstwo mężczyzn i kobiet wystąpiło w tym wypadku najszybciej i najskuteczniej. Fakt, że kobiety zostały przyjęte do wojska najpierw w ramach narodowego ruchu niepodległościowego, a dopiero później w ramach ruchu socjalistycznego, stanowi najlepsze świadectwo odrzucenia antyfeministycznych przesądów i stereotypów przez młodzież o pochodzeniu inteligenckim”⁷⁶.

Tomasz Nałęcz uważa, że współzawodnictwo z ruchem narodowym o poparcie społeczne było decydującym czynnikiem, który wpłynął na zmianę negatywnej postawy socjalistów wobec obecności kobiet w wojsku. W wyniku tego utworzyli oni kobiece jednostki wojskowe na jesieni 1912 roku, trzy lata po utworzeniu takich jednostek przez narodowy ruch niepodległościowy.

Zarówno w narodowych, jak i socjalistycznych podziemnych organizacjach wojskowych, kobiety uczestniczyły w wykładach na temat nauk wojskowych i zajęciach dotyczących obchodzenia się z bronią. Brały udział również w ćwiczeniach terenowych, które obejmowały strzelanie i musztrę. Niekiedy przygotowywały posiłki dla żołnierzy – zadanie, które wykonywały bez entuzjazmu. Ich przyszła rola w wojsku była postrzegana jako opieka pielęgnarska, działalność kurierska, wywiadowcza i dywersja⁷⁷.

Kobiety przechodziły trening przygotowujący je do udziału w powstaniu, którego celem miało być odzyskanie niepodległości. Powstanie jednak nie wybuchło. Podczas I wojny światowej niektóre z nich – ukrywając swoją tożsamość i przebrane za

⁷⁵ Nałęcz T., *Kobiety w walce o niepodległość w czasie pierwszej wojny światowej*, op. cit.; *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910-1915*, (red.) Piłsudska A., Rychterówna M., Pelczyńska W., Dąbrowska M., Warszawa 1927: Główna Księgarnia Wojskowa.

⁷⁶ Nałęcz T., *Kobiety w walce o niepodległość w czasie pierwszej wojny światowej*, op. cit., s. 75.

⁷⁷ *Ibidem*, s. 76; *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910-1915*, (red.) Piłsudska A., Rychterówna M., Pelczyńska W., Dąbrowska M., op. cit.

mężczyzn – walczyły w Legionach Polskich będących częścią armii austriacko-węgierskiej⁷⁸. Czterdzieści sześć kobiet i kilku mężczyzn służyło w Żeńskim Oddziale Wywiadowczym, przekształconym następnie w 1 Pułk 1 Brygady Legionów Polskich.

Jak pisze historyk, wykonywały one:

„(...) najmniej wdzięczne, a zarazem najbardziej niebezpieczne zadania wywiadowcze. (...) Zdobywane z wielkim poświęceniem przez jego członkinie dane o wojskach i działaniach rosyjskich przekazywane były do sztabów austriackich i niemieckich, z zamysłem wzmocnienia pozycji Piłsudskiego. (...) Jak wiele sam Józef Piłsudski zawdzięczał Oddziałowi Wywiadowczemu, świadczył najlepiej prawdziwy deszcz odznaczeń, który spłynął na to skromne liczebnie grono”⁷⁹.

W tym samym czasie kobiety uczestniczyły w Polskiej Organizacji Wojskowej (POW). Największe zgrupowanie tej organizacji powstało w Warszawie i w roku 1915 liczyło 64 kobiety i 212 mężczyzn⁸⁰. Jak pisze Nałęcz: „Warunki konspiracji, zarówno na tyłach rosyjskich, jak i pod okupacją państw centralnych, niwelowały szanse obydwu płci, a niejednokrotnie wręcz premiowały kobiety”⁸¹. Korzystna sytuacja kobiet wynikała z większego stopnia prywatności, którą rosyjska bądź niemiecka policja czy żandarmeria dawały kobietom w sytuacji rewizji osobistej.

Dowództwo męskie doceniało, a nawet czasami wyolbrzymiało rolę kobiet w Polskiej Organizacji Wojskowej. Józef Piłsudski, podczas wizyty w Warszawskim Oddziale POW w marcu 1917 roku wyraził swoją wdzięczność dla kobiet i powiedział, że trzy-czwarte całej walki o niepodległość było ich zasługą⁸².

Ten rozdział uczestnictwa kobiet w walkach zbrojnych o odzyskanie niepodległości Polski dobrze odzwierciedlają losy Władysławy Grażyny Lipińskiej, która zmarła w listopadzie 1995 roku, mając 94 lata. Nekrolog charakteryzuje ją w następujący sposób: „Żołnierz w walce o wyzwolenie Polski; Pułkownik Polskiej Armii. Członek Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) w latach 1917-1919. Uczestnik obrony Lwowa; Uczestnik bitwy nad Wisłą przeciwko Armii Sowieckiej w sierpniu roku 1920. Uczestniczka trzeciego powstania na Śląsku. Walczyła przeciwko Armii Sowieckiej w obronie Grodna”. Była dwukrotnie aresztowana przez Rosjan i w roku 1944 została skazana na 25 lat ciężkich

⁷⁸ Nałęcz T., *Kobiety w walce o niepodległość w czasie pierwszej wojny światowej*, op. cit., s. 77.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 78.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 79; *Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910-1915*, op. cit.

⁸¹ Nałęcz T., *Kobiety w walce o niepodległość w czasie pierwszej wojny światowej*, op. cit., s. 78.

⁸² *Ibidem*, s. 79.

robót i dożywotnie zesłanie na Syberię. W roku 1957 Lipińska wróciła do Polski i przez około 20 lat pracowała na Politechnice Warszawskiej (była magistrem chemii). Została dwukrotnie nagrodzona najwyższym odznaczeniem wojskowym (*Virtuti Militari*), dziesięcioma innymi odznaczeniami wojskowymi i państwowymi wymienionymi w gazecie i wieloma innymi, które nie zostały wspomniane⁸³.

W roku 1943, ponad sto lat po wybuchu powstania listopadowego, imię Emilii Plater zostało nadane Pierwszemu Oddziałowi Kobiecemu, utworzonemu jako część sił armii polskiej zorganizowanej w Związku Radzieckim. Batalion został utworzony w ramach Pierwszej Dywizji noszącej imię Tadeusza Kościuszki. We wrześniu 1943 roku batalion liczył około 700 kobiet⁸⁴. Otrzymały one szkolenie wojskowe przygotowujące do walki na froncie.

W październiku 1943 roku, pierwsza kompania oddziału kobiecego została włączona do Pierwszej Dywizji Piechoty i wzięła udział w bitwie pod Lenino. Źródła historyczne wymieniają około 130 kobiet, które walczyły w tej bitwie (liczba ta obejmuje pierwszą kompanię oddziału kobiecego oraz około 30 kobiet z wojskowej służby komunikacyjnej)⁸⁵. Siedem kobiet poległo w walce lub zmarło wkrótce po bitwie z powodu odniesionych ran, wiele innych zostało rannych. Jedną z nich była Aniela Krzywoń, która usiłowała ratować dokumenty sztabu dowodzącego z ciężarówki uderzonej bombą.

Batalion kobiecy miał własną szkołę dla podoficerów, a ponadto pięćdziesiąt cztery kobiety zostały studentkami Akademii Wojskowej. Większość absolwentek tych szkół, jak również kobiety promowane do rangi oficera, kontynuowały swoją służbę w batalionie kobiecym. Osiemnaście z nich zostało dowódcami męskich plutonów i kompanii.

Kobiety jako oficerowie wojskowi, dowódcy i zastępcy dowódców męskich plutonów są szczególnie interesujące z powodu ich rangi, obecności na pierwszej linii frontu oraz faktu, że dowodziły żołnierzami płci męskiej. Kobiety oficerowie dzieliły los żołnierzy, uczestnicząc w wyczerpujących marszach po śniegu, takich jak ponad trzystukilometrowy marsz z Warszawy do Bydgoszczy w styczniu 1945 roku.

⁸³ „Życie Warszawy” 6 grudnia 1995 r.

⁸⁴ Drzewiecka S., *Szłyśmy znad Oki*, *op. cit.*, s. 256.

⁸⁵ Praga J., *Kobiety w regularnych jednostkach Wojska Polskiego na frontach II wojny światowej*, *op. cit.*; Rudomin F., *Z 'Drucikami' od Oki do Warszawy*, *op. cit.*, s. 104-105;

Jak pisze Stanisława Drzewiecka:

„Na twarzach wszystkich, którzy widzieli maszerujące w szykach kobiety-dowódców, malowało się zdziwienie. (...) W miejscowości Zawady, gdzie rozlokował się pluton podporucznika Larysy Krupicz, miejscowe kobiety nie mogły wyjść z podziwu, że dziewczyna dowodzi mężczyznami. Jeszcze większe zdziwienie wywołało to, że odmówiła wypoczynku w przygotowanym przez gospodynię łóżku i położyła się w kącie izby na podłodze, obok swoich żołnierzy”⁸⁶.

Kobiety – zarówno żołnierze, jak i wojskowi dowódcy – musiały przezwyciężyć wiele przesądów przeciw kobietom w wojsku⁸⁷. Dowodzące oddziałami męskimi uzyskały ostatecznie autorytet i szacunek wśród swoich żołnierzy i dowódców. Żołnierze często zapominali, że ich dowódcy są kobietami i zwracali się do nich, używając form gramatycznych przeznaczonych dla mężczyzn.

Zwierzchnik Larysy Krupicz, dowódca 8 pułku piechoty, jest autorem następującej opinii służbowej na jej temat:

„Ppor. Larysa Krupicz na stanowisku dowódcy plutonu moździerzy pracuje wzorowo, wytrwale i owocnie. Cechuje ją niebywale męstwo i śmiałość decyzji w ciężkich sytuacjach bojowych. Wyszkolona bardzo dobrze. Posiada wysoko rozwinięty zmysł organizacyjny. (...) Dzięki jej niezmordowanej pracy i czujności pluton jej jest najbardziej karny i wzorowy nie tylko w kompanii, lecz i w batalionie”⁸⁸.

Podczas gdy wiele kobiet zatrudniano w szeregach służb pomocniczych, jako kierowców samochodów i ciężarówek, sekretarki, kucharki i pomoce kuchenne, niektóre były pilotami i spadochroniarzami lądującymi na tyłach wroga. Wbrew planom mobilizacyjnym kobiety pielęgniarki, lekarki i piloci wzięły udział w bitwach wojskowych toczonych w sierpniu 1939 roku⁸⁹. Około 150 kobiet z batalionu kobiecego służyło w oddziale komunikacyjnym i innych jednostkach komunikacyjnych jako operatorki telegrafu, telefonu i radia. Oddział ten był jednym z największych zgrupowań kobiet w 1 Armii Wojska Polskiego. Służyły one we wszystkich rodzajach jednostek wojskowych na froncie⁹⁰.

⁸⁶ Drzewiecka S., *Szłyśmy znad Oki*, op. cit., s. 256.

⁸⁷ Praga J., *Kobiety w regularnych jednostkach Wojska Polskiego na frontach II wojny światowej*, op. cit.; Rudomin F., *Z 'Drucikami' od Oki do Warszawy*, op. cit.

⁸⁸ Cyt. za: Drzewiecka S., *Szłyśmy znad Oki*, op. cit., s. 153.

⁸⁹ Praga J., *Kobiety w regularnych jednostkach Wojska Polskiego na frontach II wojny światowej*, op. cit.

⁹⁰ *Ibidem*; Drzewiecka S., *Szłyśmy znad Oki*, op. cit.

Kobiety lekarki, farmaceutki i pielęgniarki tworzyły od 40 do 50 procent wojskowej służby zdrowia. Kobiety służyły jako lekarki oddziałów i batalionów, a także kierowały szpitalami wojskowymi. Wiele kobiet poległo podczas zmagających wojskowych w bitwie pod Lenino, w powstaniu warszawskim w roku 1944, w walkach o miasta nad Bałtykiem i w Berlinie. Najwyższe nagrody wojskowe przyznane zostały kobietom zaangażowanym bezpośrednio w walkę zbrojną (w niektórych wypadkach po ich śmierci na polu bitwy), wiele medali otrzymały kobiety, które walczyły pod Lenino. Wszystkie kobiety służące w wojsku otrzymały nagrody państwowe⁹¹.

Podczas gdy batalion kobiety zakończył swoją służbę wojskową w Warszawie, kobiety w męskich jednostkach wojskowych – oficerowie, żołnierze, lekarki, personel pielęgniarski, farmaceutki, operatorki telegrafu, telefonu i radia – kontynuowały walkę z Niemcami w północnej i zachodniej części Polski oraz na terytorium Niemiec. Stanisława Drzewiecka kończy rozdział, w którym opisuje wysiłek wojskowy względnie niewielkiej liczby kobiet uczestniczących w walce zbrojnej, które kontynuowały służbę na zachodzie Polski i na terytorium Niemiec, słowami: „Nazwiska podporuczników: Krupicz, Opalki, Gołębiowskiej, Wulf i Gierczak stają się symbolami bojowego wysiłku kobiet, wymieniane są we frontowych gazetach, znajdują się na listach żołnierzy przedstawionych do odznaczeń bojowych”⁹².

W momencie zakończenia wojny w Europie, tj. w maju 1945 roku, ogółem 14 000 kobiet służyło jako żołnierze w polskich siłach zbrojnych na wschodzie i na zachodzie Europy; 8216 kobiet zasililo szeregi armii polskiej na froncie wschodnim. Liczba ta obejmuje 1515 oficerów, 2303 podoficerów, 4353 szeregowców i 23 studentów szkół wojskowych⁹³. Kobiety w polskich siłach zbrojnych na zachodzie Europy zorganizowane były według wzorów brytyjskiej Pomocniczej Służby Kobiet. Nie mogły one uczestniczyć w walce na froncie. Początkowo nie nadawano im stopni wojskowych. Sytuacja ta uległa jednak zmianie w lipcu roku 1944, kiedy uznano, że ochotniczki w wojsku były żołnierzami⁹⁴.

W okupowanym kraju kobiety w organizacjach podziemnych, oddziałach powstańczych, w powstaniu warszawskim 1944 roku, znajdowały się często w środku krwawej walki. Podczas powstania brak komunikacji radiowej i telefonicznej uczynił koniecznym

⁹¹ Drzewiecka S., *Szłyśmy znad Oki*, op. cit.

⁹² *Ibidem*, s. 162.

⁹³ Praga J., *Kobiety w regularnych jednostkach Wojska Polskiego na frontach II wojny światowej*, op. cit., s. 183.

⁹⁴ *Ibidem*.

zatrudnienie łączniczek – głównie kobiet, włączając młode dziewczynki harcerki – w celu przenoszenia rozkazów wojskowych i informacji na temat działań wojennych do jednostek powstańczych, otoczonych często przez siły wroga i pod ogniem kul. Ich bohaterska służba często kończyła się śmiercią od kuli lub pod gruzami zniszczonych budynków. Czerwony Krzyż zarejestrował około 1400 kobiet – żołnierzy powstania warszawskiego (16 procent wszystkich) jako zabitych, rannych lub wziętych do niewoli w charakterze więźniarek wojennych do obozów wojskowych w Niemczech⁹⁵. Wiele kobiet uczestniczyło jednak lub poległo w powstaniu jako bezimienne bohaterki. Najwyższy procent ofiar miał miejsce wśród młodych dziewcząt harcerek – w wieku 15-16 lat lub młodszych – które służyły jako łączniczki lub pielęgniarki⁹⁶.

Kobiety szmuglowały żywność ze wsi do miast, podczas gdy inne uczyły młodzież na tajnych kompletach na poziomie szkolnym zabronionym przez hitlerowców⁹⁷ – w obu wypadkach pod groźbą surowych kar, z uwięzieniem w obozie koncentracyjnym włącznie. Wśród kobiet znajdowały się przywódcy organizacji podziemnych, torturowane i zabite przez hitlerowców, jak na przykład Hanka Sawicka; i kobiety żydowskie, które w milczeniu szły do komór gazowych. Według istniejących szacunków, kobiety polskie stanowiły od 10 do 15 procent wszystkich Polaków uwięzionych i zabitych przez hitlerowców w obozach koncentracyjnych⁹⁸. Procenty są znacznie wyższe w wypadku kobiet narodowości żydowskiej. Jest oczywiste, że podział między frontem domowym i frontem wojennym nie istniał w Polsce podczas II wojny światowej. A zatem, abstrakcyjna dedukcja nie może usprawiedliwić wniosku, że wojna na terenie Polski prowadziła do wzrostu nierówności między kobietami i mężczyznami czy też do ideologicznego poparcia dla nierówności płci.

Wnioski

Literatura socjologiczna na temat stratyfikacji płci zawiera wiele generalizacji dotyczących uczestnictwa kobiet w walce zbrojnej, których trafność została podważona w tym

⁹⁵ Bielecki R., *Żołnierze Powstania Warszawskiego*, op. cit.

⁹⁶ Sobczak K., *Kobiety polskie w drugiej wojnie światowej*, w: *Kobiety polskie: praca zbiorowa*, (red.) Konecka E., op. cit., s. 149, 161.

⁹⁷ Kompletu takie prowadziła, na przykład, profesor socjologii Maria Ossowska w swoim mieszkaniu na warszawskim Żoliborzu: Dąbrowska K., *Mimo wszystko uczymy się*, w: *Z dziejów Podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego*, (red.) Kotarbiński T., Warszawa 1961: Iskry, s. 37-56.

⁹⁸ Praga J., *Kobiety w regularnych jednostkach Wojska Polskiego na frontach II wojny światowej*, op. cit.

rozdziale. Po pierwsze, część tej literatury całkowicie zaprzecza, że kobiety uczestniczyły w walce zbrojnej. Po drugie, jeżeli przyznawane jest, że uczestnictwo to miało miejsce, jego społeczne znaczenie jest minimalizowane lub negowane. Po trzecie, wojna traktowana jest jako przyczyniająca się do wzrostu nierówności kobiet i mężczyzn. Po czwarte, uznaje się wojnę za czynnik wzrostu ideologicznego poparcia dla nierówności kobiet i mężczyzn.

W niniejszym rozdziale uogólnienia te były analizowane jako przykład zaściankowości w literaturze dotyczącej stratyfikacji płci. Obie wojny światowe były zbyt odległe od amerykańskiego „zaścianka”, aby tamtejsi socjologowie uznali, że rozróżnienie pomiędzy frontem wojennym i frontem domowym praktycznie nie istniało w Europie kontynentalnej. Ponadto, ponieważ większość regularnych żołnierzy stanowili mężczyźni, negowany jest fakt, że więcej niż garstka kobiet służyła jako żołnierze i że pojęcie żołnierza było znacznie rozszerzone w kontekście Europy Środkowej i Wschodniej.

Cytowane na początku tego rozdziału analizy udziału kobiet w walce zbrojnej niewiele wybiegają poza badanie społeczeństw „prymitywnych” z jednej strony oraz stereotypowe relacje na temat „kuchni, dzieci i kościoła” w Niemczech hitlerowskich z drugiej strony. Jeśli socjologowie nie wykraczają poza stereotypy w swojej pracy badawczej, może to oznaczać, że albo nie chcą, albo też nie muszą tego czynić. Pierwsza sytuacja odzwierciedla wpływ ideologiczny w ich pracy – wybór przykładów potwierdzających obraz wojny jako dziedziny wyłącznie męskiej, prowadzącej do podwyższenia statusu mężczyzn, zmniejszenia statusu kobiet i, co za tym idzie, do wzrostu stratyfikacji płci. Druga sytuacja odzwierciedla politykę – problem socjologii niewymieniony przez Petera Bergera⁹⁹.

Polityczny wpływ frakcji w ramach socjologii zdaje się leżeć u podstawy zarówno podaży, jak i popytu na prace socjologiczne. Sytuacja polityczna w Stanach Zjednoczonych w latach 70. XX wieku dała zielone światło dla badań socjologicznych nad *gender*, włączając „rozwój teorii w tempie szybszym aniżeli tempo, w jakim dostępne są dane empiryczne”¹⁰⁰. Teorie te zbyt często były generalizacjami opartymi na niedostatecznej bazie empirycznej, rozwiniętymi pod dużym wpływem tradycji pozytywistycz-

⁹⁹ Berger P., *Sociology: A Disinvitation?*, *op. cit.*

¹⁰⁰ Blumberg R.L., *A General Theory of Gender Stratification*, „Sociological Theory” 1984, Vol. 2, No. 1, s. 24.

nej, przy braku pozytywistycznego nacisku na fakty. „Technokratyczny fetyszyzm”, używając sformułowania Jeffreya Alexandra¹⁰¹, jest odzwierciedlony przez zastosowanie języka zmiennych w analizie makrostruktur¹⁰² oraz przez wiarę, że liczby stanowią jedyną miarę wagi procesów społecznych. Znaczenie przywiązywane do liczb często prowadzi do trywialnych odpowiedzi na pytania, które w swej istocie nie są trywialne.

„Garstka rzeczywistych wojowników”, a nawet jeden wojownik, taki jak Emilia Plater w roku 1830, może mieć ogromne znaczenie społeczne i kulturowe. Emilia Plater w Polsce, podobnie jak Joanna d’Arc we Francji, są symbolami kobiet walczących – uosobieniem bohaterstwa i modelami ról dla przyszłych pokoleń kobiet. Niewielkie liczby kobiet biorących udział w walce zbrojnej mogą mieć ogromne znaczenie symboliczne¹⁰³. Udział kobiet w walce zbrojnej wpływa na ideologię płci i podkopuje ideologiczną podstawę stratyfikacji płci. W Polsce różne formy uczestniczenia kobiet w walce zbrojnej zdają się przyczynić do wzrostu nie do zmniejszenia (jak utrzymują socjologowie *gender*) statusu kobiet względem mężczyzn. Wydaje się, że przyczyniły się one również do zmniejszenia, a nie wzrostu poparcia ideologicznego dla nierówności płci. W innych wypadkach, walka zbrojna mogła mieć odmienny wpływ na relacje między mężczyznami i kobietami. Jak twierdzi Michael Mann: „Walka zbrojna mobilizująca masy miała zróżnicowany wpływ na strukturę władzy wewnątrz kraju”¹⁰⁴.

Wydaje się, że „ogólna teoria stratyfikacji płci” powinna być mniej ogólną. Jej twórcy powinni porzucić poszukiwanie fałszywych podobieństw, u podłoża którego leży jeden cel: ukazanie korzyści, jakie uzyskują mężczyźni i strat, jakie są udziałem kobiet. Dążenie do formułowania uniwersalnych praw dotyczących wzrostu, lub spadku, względnego statusu kobiet względem mężczyzn w sytuacji wojny bądź kryzysu wydaje się daremne. Wzrost, lub spadek, statusu kobiet związany z wojną powinien być badany w kontekście historycznym. Innymi słowy, jak dowodził Charles Tilly¹⁰⁵, dokładne badania historyczne powinny służyć jako podstawa uzasadnionych generalizacji w socjologii. Uprzedzając analizy prezentowane w następnych rozdziałach, można zaryzykować twierdzenie, że udział kobiet w walkach powstań-

¹⁰¹ Alexander J.C., *Theoretical Logic in Sociology. Positivism, Presuppositions and Current Controversies*, Vol. I, Berkeley 1982: University of California Press.

¹⁰² Folbre N., *Micro, Macro, Choice, and Structure*, w: *Theory on Gender. Feminism on Theory*, (ed.) England P., *op. cit.*

¹⁰³ Drzewiecka S., *Szłyśmy znad Oki*, *op. cit.*

¹⁰⁴ Mann M., *The Sources of Social Power: The Rise of Classes and Nation States, 1790-1914*, *op. cit.*, s. 152.

¹⁰⁵ Tilly C., *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York 1984: Russell Sage Foundation.

czych i w obu wojnach światowych miał wpływ na relacje między kobietami i mężczyznami w Polsce, włączając edukacyjne i zawodowe osiągnięcia kobiet, przynajmniej do drugiej połowy lat 80. XX wieku.

Rozdział II

Analiza historyczna i porównawcza segregacji według płci w szkolnictwie wyższym.

Wpływ struktury klasowej, polityki i gospodarki¹⁰⁶

W niniejszym rozdziale analizuję władzę kobiet i mężczyzn w Polsce i w Stanach Zjednoczonych oraz struktury polityczne, ekonomiczne i klasowe, które traktowane są jako generujące tę władzę. Celem badania jest wyjaśnienie segregacji według płci w szkolnictwie wyższym w obu krajach. Analiza kształcenia kobiet na poziomie wyższym sięga początku XIX wieku¹⁰⁷, podczas gdy dane statystyczne na temat absolwentów pochodzą z lat 20. i 30. XX wieku. Prezentowana analiza ma więc charakter historyczny i porównawczy.

Rozdział otwiera krytyka teorii segregacji płci, które wyjaśniają to zjawisko głównie na poziomie jednostkowym, a także teorii makrostrukturalnych, które – zdaniem ich autorów – powinny być ponadhistoryczne i uniwersalne. W prezentowanej części publikacji podkreślam konieczność badania makrostruktur w kategoriach historycznych i analizuję strukturę ekonomiczną, polityczną i klasową w Polsce i Stanach Zjednoczonych, począwszy od pierwszej połowy wieku XIX, kiedy kobiety uzyskały dostęp do wyższego wykształcenia.

¹⁰⁶ Materiał wykorzystany w tym rozdziale pochodzi z dwóch artykułów opublikowanych w języku angielskim. Są to: *Gender and Power: Sex Segregation in American and Polish Higher Education as a Case Study*, „Sociological Forum” 1997, Vol. 12, No. 2 oraz *Sex Segregation in American and Polish Higher Education. The Influence of Class Structure, Politics, and the Economy*, „International Journal of Comparative Sociology” 1999, Vol. 15, No. 3.

¹⁰⁷ Polska utraciła niepodległość pod koniec XVIII wieku. Jej obszar został podzielony pomiędzy Rosję, Prusy i Austrię. Najwcześniejsze i najsilniejsze dążenia kobiet do wyższego wykształcenia wystąpiły w części kraju kontrolowanej przez Rosję, gdzie miała również miejsce główna walka ideologiczna o prawa kobiet do wyższego wykształcenia i pracy w zawodach wymagających tego wykształcenia (patrz: Jan Hulewicz 1939). Analiza okresu poprzedzającego rok 1918 dotyczy więc przede wszystkim zaboru rosyjskiego. Rok 1939, oznaczający początek II wojny światowej na terytorium Polski, stanowi „naturalny” koniec analizy.

Teorie stratyfikacji i segregacji według płci – przegląd krytyczny

Autorzy najbardziej znanych teorii dotyczących segregacji edukacyjnej i zawodowej – teorii kapitału ludzkiego¹⁰⁸, teorii socjalizacji¹⁰⁹ oraz teorii kontroli społecznej¹¹⁰ – analizują segregację według płci na poziomie jednostkowym. Teorie te ogniskują się na społecznych i psychologicznych procesach, takich jak odmienna socjalizacja chłopców i dziewcząt; edukacyjne i zawodowe wybory jednostek, które z założenia są racjonalne i dlatego odmienne dla kobiet i mężczyzn; społeczne naciski wywierane na kobiety, powstrzymujące je od wyboru kierunków studiów i zawodów zdefiniowanych jako męskie. Autorzy tych teorii zwracają się do wyjaśnienia dlaczego do lat 60. XX wieku kobiety w Stanach Zjednoczonych reprezentowane były głównie na kilku kierunkach studiów i w kilku zawodach o niewysokim statusie, takich jak zawód nauczycielki, pielęgniarki, bibliotekarki czy opiekunki społecznej i jednocześnie były one drastycznie niedoreprezentowane w zawodach o wysokim statusie, takich jak lekarz czy prawnik.

Udział kobiet w zawodach o wysokim statusie wzrastał od lat 70. zeszłego wieku¹¹¹. Przyczyny tych zmian są jednak trudne do wyjaśnienia przez teorie formułowane na poziomie mikro. Wyjaśniają one – jak przyznają sami ich autorzy – dlaczego edukacyjna i zawodowa segregacja według płci pozostawały stabilne w czasie¹¹². Analiza przyczyn powstania segregacji w amerykańskim systemie szkolnictwa wyższego, a następnie zmian jej stopnia w przeciągu czasu, jak również porównanie z poziomem segregacji edukacyjnej w innych społeczeństwach, wymaga wyjścia poza procesy na poziomie indywidualnym w kierunku analizy makrostruktur, w których procesy te są osadzone.

¹⁰⁸ Polachek S.W., *Occupational Segregation Among Women: Theory, Evidence and a Prognosis*, w: *Women in the Labor Market*, *op. cit.*; Polachek S.W., *Sex Differences in College Major*, „Industrial and Labor Relations Review” 1978, Vol. 31, No. 4.

¹⁰⁹ Mooney Marini M., Brinton M.C., *Sex typing in occupational socialization*, *op. cit.*

¹¹⁰ Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, *op. cit.*

¹¹¹ Beller A.H., *Trends in occupational segregation by sex and race*, w: *Sex Segregation in the Workplace. Trends, Explanations, Remedies*, (ed.) Reskin B., Washington 1984: National Academy Press; Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, *op. cit.*, s. 35, 41.

¹¹² Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, *op. cit.*

Próby rozwinięcia makrostrukturalnych teorii segregacji zawodowej według płci dokonywane są zazwyczaj w kontekście stratyfikacji płci. Niektóre z tych teorii – na przykład sformułowane przez Rae Lesser Blumberg¹¹³, Janet Chafetz Saltzman¹¹⁴ czy Peggy R. Sanday¹¹⁵ – zostały zrecenzowane przez Danę Dunn, Elizabeth M. Almquist i Janet Saltzman Chafetz¹¹⁶.

Dana Dunn i jej koleżanki, jak również większość autorów, których teorie autorki te analizują, uważają, że makrostrukturalne teorie stratyfikacji płci powinny być ponadhistoryczne i uniwersalne¹¹⁷. Nancy Folbre krytykuje to stanowisko jako ahistoryczne i makroempiryczne raczej niż makrostrukturalne¹¹⁸.

Poglądy reprezentowane w tej książce zbliżone są do przedstawionych przez Folbre. Uważam, że wielu autorów, których teorie omawiane są przez Dunn i jej współpracowniczki, szuka podobieństw w sytuacjach, które są bardzo różne i – praktycznie – ignoruje realnych ludzi, rzeczywiste sytuacje i historyczne zróżnicowanie struktur społecznych. Rozwój ponadhistorycznych teorii makrostrukturalnych zdaje się być sprzeczny w założeniach. Jest tak, ponieważ makrostruktury ulegają zmianom jakościowym w czasie w tym samym społeczeństwie, jak również różnią się pomiędzy społeczeństwami. Rozwiązaniem jest więc analiza makrostruktur w kontekście historycznym lub zaniechanie tej analizy.

W tekście napisanym przez Danę Dunn i współautorki makrostrukturalne spojrzenie na nierówność płci zostało oddzielone od konkretnych makrostruktur, ich rozumienia i badania w socjologii i zamiast tego zostało potraktowane w sposób pozytywny w kategoriach „zmiennych strukturalnych na poziomie makro”, takich jak poziom technologii, zewnętrzne zagrożenie społeczeństwa i wojna, stosunek liczby kobiet do liczby mężczyzn czy kontrola nad środkami produkcji.

¹¹³ Blumberg R.L., *A General Theory of Gender Stratification*, op. cit.; idem, *Stratification: Socio-Economic and Sexual Inequality*, op. cit.

¹¹⁴ Chafetz Saltzman J., *Gender Equity: An Integrated Theory of Stability and Change*, Newbury Park 1990: Sage; idem, *Sex and Advantage. A Comparative, Macro-Structural Theory of Sex Stratification*, New York 1984: Rowman and Allanheld.

¹¹⁵ Sanday P.R., *Female Power and Male Dominance*, op. cit.; idem, *Female Status in the Public Domain*, w: *Woman, Culture, and Society*, (eds.) Zimbalist Rosaldo M., Lamphere L., op. cit.

¹¹⁶ Dunn D., Almquist E.M., Chafetz Saltzman J., *Macrostructural Perspectives on Gender Inequality*, op. cit.

¹¹⁷ *Ibidem*, s. 117.

¹¹⁸ Folbre N., *Micro, Macro, Choice, and Structure*, w: *Theory on Gender. Feminism on Theory*, (ed.) England P., op. cit., s. 328.

Teoria kapitalizmu i patriarchatu rozwinięta przez Heidi Hartmann¹¹⁹ wydaje się bardziej owocnym podejściem do analizy segregacji według płci. Autorka ta bierze pod uwagę makrostruktury i umieszcza przynajmniej niektóre z nich – kapitalizm choć niekoniecznie patriarchat – w wymiarze czasu i przestrzeni. Hartmann analizuje zarówno kapitalizm, jak i patriarchat głównie w warunkach angielskich i amerykańskich. Sformułowana przez nią definicja patriarchatu obejmuje „solidarność między mężczyznami”, również między kapitalistami i robotnikami. To podejście zakłada istnienie określonej struktury klasowej: rozczłonkowanej (*segmented*) i podzielonej klasy robotniczej, która istniała w Stanach Zjednoczonych czy w Anglii, ale nie istniała – na przykład – w przedrewolucyjnej Rosji¹²⁰. W międzywojennej Polsce klasa kapitalistów była nieliczna i reprezentowana w dużej mierze przez cudzoziemców. Sprawilo to, że trudno jest mówić o solidarności między mężczyznami – robotnikami i kapitalistami. Ponadto świadomość zarówno wśród inteligencji, jak robotników, była raczej związana z przynależnością klasową, niż faktem bycia kobietą lub mężczyzną.

Hartmann analizuje głównie zawody robotnicze i traktuje dziedzinę ekonomiczną jako podstawę patriarchatu. W niniejszym rozdziale analiza dotyczy wykształcenia wyższego i zawodów wymagających tego wykształcenia¹²¹, a podstawa patriarchatu została rozszerzona na sferę społeczną i polityczną. Pojęcie patriarchatu w rozumieniu Heidi Hartmann¹²² zostaje przeformułowane poprzez wprowadzenia dodatkowych, poza ekonomicznymi, źródeł władzy mężczyzn, a także poprzez dodanie innych niż solidarność mężczyzn mikromechanizmów łączących warunki strukturalne z kontrolą, jaką mężczyźni sprawują nad kobietami. Czyniąc to, rezygnuję jednocześnie z terminu „patriarchat”.

¹¹⁹ Hartmann H., *Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex*, „Signs” 1976, Vol. 1, No. 1; *idem*, *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union*, w: *Women and Revolution: a discussion of an unhappy marriage of Marxism and Feminism*, (ed.) Sargent L., Boston 1981: South End Press.

¹²⁰ Mann M., *The Sources of Social Power: The Rise of Classes and Nation States, 1790-1914*, *op. cit.*

¹²¹ Misztal-Cole M., *Patriarchy and Sex Segregation in Higher Education: A Comparative Analysis of Poland and the United States from the Nineteenth Century until the 1930s*, referat przedstawiony na dorocznej konferencji ASA, Miami Beach 1993.

¹²² Hartmann H., *Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex*, *op. cit.*, s. 138.

Struktura polityczna i ekonomiczna a równowaga władzy między płciami

W proponowanym schemacie teoretycznym centralne miejsce zajmuje pojęcie władzy mężczyzn oraz kilku mechanizmów, które transmitują tę władzę w dominację mężczyzn nad kobietami. Ta część schematu zastępuje pojęcie patriarchy w rozumieniu Hartmann¹²³. W prezentowanej analizie idę śladem Petera Blau'a, który pisze:

„Analiza stosunków władzy nie wymaga tego, aby definiować władzę jako cechę stosunków społecznych. (...) Jednak w większości wypadków władza, jak każdy status, wymaga konceptualizacji w kategoriach zasobów społecznych, które są atrybutami pozycji społecznych. Procedury analityczne stosowane są do wykazania relacyjnych cech władzy i różnic we władzy”¹²⁴.

Władza mężczyzn stanowi ogniwo pośrednie między strukturą ekonomiczną i polityczną, a procesami społecznymi, które bezpośrednio powodują dominację mężczyzn i podporządkowanie kobiet. Procesy te prowadzą, między innymi, do kontroli mężczyzn nad udziałem kobiet w systemie wyższego wykształcenia i zawodach wymagających tego wykształcenia. Wpływ władzy mężczyzn na relacje między płciami zależy od statusu kobiet w danym społeczeństwie. Władza jako cecha, która charakteryzuje mężczyzn, a nie relacje między mężczyznami a kobietami, stanowi jednak punkt wyjścia naszej analizy.

Ponieważ rozdział dotyczy segregacji według płci w szkolnictwie wyższym, zakres analizy ogranicza się do klas społecznych, które były najliczniej reprezentowane na uniwersytetach w badanym okresie. Władza mężczyzn należących do ziemiaństwa i inteligencji w Polsce jest porównywana z władzą mężczyzn należących do klasy średniej w Stanach Zjednoczonych. W okresie początków wyższego wykształcenia dla kobiet, mężczyźni tworzyli elity polityczne w obu krajach. Fakt ten jest stałą, która „nie może wyjaśnić wariacji w innych zmiennych”¹²⁵. Płeć władców, jak również wpływ wywierany przez płę członków elit politycznych, nie stanowi więc przedmiotu analizy.

¹²³ Hartmann H., *Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex*, op. cit.

¹²⁴ Blau P.M., *Inequality and Heterogeneity. A Primitive Theory of Social Structure*, New York 1977: The Free Press, s. 219.

¹²⁵ *Ibidem*, s. 246.

W Stanach Zjednoczonych w wieku XIX rozwój kapitalizmu prowadził do dramatycznego wzrostu władzy ekonomicznej, podczas gdy demokratyczne struktury polityczne leżały u podstawy wzrostu władzy politycznej¹²⁶.

Kapitalizm i demokracja we wstępnej fazie potęgowały władzę mężczyzn, nie przyczyniając się do wzrostu władzy kobiet. Demokratyczne i zdecentralizowane struktury polityczne Stanów Zjednoczonych umożliwiły amerykańskim mężczyznom z klasy średniej kształtowanie wielu aspektów życia politycznego, społecznego i gospodarczego¹²⁷. Mężczyźni z klasy średniej mieli kontrolę nad bogatymi zasobami ekonomicznymi, a gospodarka wolnorynkowa czyniła ich władzę szeroko rozprzestrzenioną¹²⁸.

W przeciwieństwie do tej sytuacji podporządkowanie Polski obcym i często despotycznym władcom – głównie mężczyznom – drastycznie ograniczało władzę pozostałych mężczyzn. Bieda i ekonomiczne zacofanie¹²⁹ leżały u podstaw znacznie słabszej władzy ekonomicznej większości polskich mężczyzn.

Zakładamy, że w XIX wieku tak w Polsce, jak i w Stanach Zjednoczonych, kobiety miały niewielką kontrolę nad zasobami ekonomicznymi i niewielki dostęp do świata polityki. Dlatego też nie tylko władza mężczyzn, ale również różnice między ich władzą i tą reprezentowaną przez kobiety były kształtowane przez różne poziomy narodowego dobrobytu i różnice w systemach politycznych¹³⁰. Większy dobrobyt społeczeństwa amerykańskiego i szerszy zakres władzy politycznej leżały więc u podstawy znaczniejszej różnicy pomiędzy władzą mężczyzn i kobiet w Stanach Zjednoczonych niż w Polsce¹³¹.

¹²⁶ **Władza ekonomiczna** jest oparta na kontroli ważnych zasobów materialnych lub, dokładniej, na kontroli produkcji, dystrybucji, wymiany i konsumpcji dóbr materialnych. **Władza polityczna** odnosi się do państwa – na poziomie centralnym, regionalnym i lokalnym – i do partii politycznych. Konfederacyjny charakter Stanów Zjednoczonych czyni koniecznym stosowanie szerszej definicji władzy politycznej aniżeli sformułowana przez Manna (Mann M., *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, op. cit., s. 24-26; por. też Poggi G., *The State: Its Nature, Development and Prospects*, Stanford 1990: Stanford University Press, s. 8, 23).

¹²⁷ Collins R., *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*, New York 1979: Academic Press, s. 79-127.

¹²⁸ Mann M., *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, op. cit., s. 8-9.

¹²⁹ Kula W., *An Economic Theory of the Feudal System. Towards a Model of the Polish Economy 1500-1800*, London 1976: NLB.

¹³⁰ Założenie to zostało sformułowane dla jasności wykładu, mimo że nie odzwierciedla precyzyjnie rzeczywistości. Traktuje ono władzę kobiet jako stałą zarówno pomiędzy dwoma społeczeństwami, jak i w ramach każdego z nich. Tymczasem dystans we władzy pomiędzy mężczyznami i kobietami w Polsce kurczył się w wieku XIX nie tylko dlatego, że władza mężczyzn malała, ale również dlatego, że – w odpowiedzi na ten proces – władza kobiet wzmacniała się.

¹³¹ Względnie niewielkie różnice we władzy kobiet i mężczyzn w części Polski pozostającej pod rządami rosyjskimi potwierdzają teoretyczne rozważania Georga Simmela (*The Sociology of Georg Simmel*, New York

Różnice w dostępie do władzy są często odzwierciedlone w interakcjach ludzkich. Członkowie grupy o wyższej władzy mogą stać się nadrzędnymi (*superordinate*), a członkowie grupy, która ma mniejszą kontrolę – podporządkowanymi w relacjach społecznych¹³². Ponieważ różnice we władzy między amerykańskimi mężczyznami i kobietami były większe aniżeli różnice pomiędzy mężczyznami i kobietami należącymi do polskiej inteligencji, mężczyźni amerykańscy byli w stanie kontrolować edukacyjne i zawodowe kariery kobiet w stopniu wyższym niż mężczyźni polscy.

Struktura klasowa, ruchliwość społeczna i segregacja płci

Jest wiele przyczyn, które sprawiają, że struktura klasowa – jej kształt i wyrazistość granic między klasami – jest ważna dla analizy segregacji według płci w szkolnictwie wyższym. Najważniejszym wydaje się fakt, że struktura klasowa stanowi ramy mobilności społecznej¹³³.

Inaczej mówiąc, różne struktury klasowe umożliwiają różny stopień współzawodnictwa o pożądane pozycje społeczne. Współzawodnictwo to jest znacznie większe w ramach otwartej struktury klasowej aniżeli struktury klasowej, która jest bardziej zamknięta czy sztywna¹³⁴. Otwarta struktura klasowa, sprzyjając awansowi mężczyzn, może przyczyniać się do hamowania awansu zawodowego kobiet. Z drugiej strony, kariery zawodowe kobiet z uprzywilejowanych klas społecznych mogą niekiedy być ułatwione w ramach sztywnej struktury klasowej, hamującej ruchliwość społeczną mężczyzn z klas niższych.

W społeczeństwie przedindustrialnym o ostrych przedziałach klasowych mężczyźni z różnych klas społecznych nie współzawodniczą ze sobą lub współzawodniczą w bardzo niewielkim stopniu¹³⁵. Społeczeństwo, w którym zawody o wysokim statusie są niejako zarezerwowane dla osób pochodzących z grup uprzywilejowanych – przy spełnieniu

[1950] 1964: The Free Press, s. 198) i Petera Blau'a (*Inequality and Heterogeneity. A Primitive Theory of Social Structure*, *op. cit.*, s. 9) na temat despotyzmu, który prowadzi do wyrównywania różnic. Przypadek Polski w wieku XIX i na początku wieku XX nie jest natomiast zgodny ze stanowiskiem Hartmann (1976), która wiąże obce rządy i administracyjną regulację ze wzrostem nierówności płci i segregacji według płci.

¹³² Blau P.M., *Inequality and Heterogeneity. A Primitive Theory of Social Structure*, *op. cit.*

¹³³ Erikson R., Goldthorpe J.H., *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*, Oxford 1993: Clarendon Press.

¹³⁴ Lipset S.M., Bendix R., *Social Mobility in Industrial Society*, Berkeley 1967: University of California Press.

¹³⁵ Jak twierdzi Alexis de Tocqueville: „Wśród narodów arystokratycznych, rodziny pozostają przez długi czas w tej samej sytuacji i często w tym samym miejscu (...). Ponieważ klasy społeczne są bardzo zróżnicowane

pewnych warunków – może charakteryzować się ułatwionym dostępem kobiet z tych grup do wyższego wykształcenia i karier zawodowych.

Zgodnie z moją hipotezą w Polsce tendencja mężczyzn do wykluczenia kobiet z zawodów o wysokim statusie z jednej strony była zmniejszona przez wykluczenie członków klas niższych z tych zawodów, a z drugiej – przez solidarność klasową. W sytuacji zagrożenia niemal monopolistycznej pozycji klas wyższych lub w sytuacji percepcji takiego zagrożenia negatywna reakcja zwrócona była raczej w kierunku osób pochodzących z niższych klas społecznych aniżeli w kierunku kobiet. W okresie międzywojennym opozycja inteligencji, skierowana przeciwko akceptacji osób o pochodzeniu chłopskim czy Żydów, miała na celu utrzymanie własnej uprzywilejowanej pozycji klasowej oraz dostępu do zawodów o wysokim statusie¹³⁶.

Ponieważ wzrost uczestnictwa kobiet w szkolnictwie wyższym i ich napływ do profesji nie napotykał w tym samym czasie większego oporu, Polska dostarcza przykładu współwystępowania względnie silnych barier klasowych z relatywnie słabymi barierami płci. Sytuacja przeciwna – względnie słabe bariery klasowe i silne bariery ze względu na płeć – wydaje się charakterystyczna dla Stanów Zjednoczonych. Amerykanie wierzyli, że profesje powinny być demokratyczne, otwarte dla synów farmerów i mechaników i, ogólnie, dla „ubogiego chłopca”. Jednocześnie byli oni przekonani, że małżeństwo i rodzina są najważniejsze dla kobiet i niemożliwe do pogodzenia z karierą zawodową¹³⁷.

Struktury klasowe stanowią nie tylko ramy solidarności mężczyzn, zwłaszcza tej przekraczającej granice klasowe, ale również ramy ruchliwości społecznej. Stanowią również podstawę generowania ideologii płci, która może, między innymi, ułatwiać lub hamować tworzenie się roli gospodyni domowej w klasie średniej. Trzy ostatnie zjawiska społeczne – solidarność mężczyzn, rola gospodyni domowej i ideologia płci – zostaną omówione w następnej części rozdziału jako mikromechanizmy łączące makrostruktury z relacjami władzy między mężczyznami i kobietami. Następnie mechanizmy te zostaną

i charakteryzują się brakiem społecznej ruchliwości, każda z nich staje się dla swoich członków rodzajem małej ojczyzny (...). Wśród narodów demokratycznych nowe rodziny nieustannie pojawiają się znikąd, podczas gdy inne znikają donikąd i wszystkie inne zmieniają swój skład (...). Kiedy każda klasa staje się bardziej podobna do innych, i łączy się z innymi, ich członkowie stają się nieodróżnialni nawzajem” (Cyt. za: Erikson R., Goldthorpe J.H., *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*, *op. cit.*, s. 309).

¹³⁶ Żarnowski J., *Spółczesność drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1973: PWN; *idem*, *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1964: PWN; Hertz A., *The Jews in Polish Culture*, Evanston 1988: Northwestern University Press.

¹³⁷ Hummer P.M., *The Decade of Elusive Promise. Professional Women in the United States, 1920-1930*, Ann Arbor 1979: UMI Research Press.

przedstawione bardziej szczegółowo w kontekstach historycznych Stanów Zjednoczonych i Polski.

Mechanizmy społeczne transmitujące makrostruktury w dominację mężczyzn nad kobietami

Bariery na drodze do wyższego wykształcenia i karier zawodowych, chociaż zakorzenione w makrostrukturach, są bezpośrednio kształtowane przez procesy działające na poziomie jednostkowym. Jak już pisałam, „solidarność między mężczyznami”¹³⁸ stanowi jeden z mechanizmów społecznych łączących struktury ekonomiczne i klasowe z dominacją mężczyzn nad kobietami. Mechanizm ten reprezentowany jest także w literaturze socjologicznej przez terminy „jednorodne światy”¹³⁹ czy „kluby wyłącznie dla mężczyzn”¹⁴⁰. Przykładem solidarności mężczyzn, którzy należą do tej samej klasy społecznej, są działania związków zawodowych, uniemożliwiające kobietom uzyskanie kwalifikacji lub zatrudnienia w wielu zawodach¹⁴¹. Inny przykład stanowi długotrwała opozycja organizacji zawodowych przeciwko przyjmowaniu kobiet¹⁴².

Przekonania kulturowe na temat domu jako „właściwego miejsca” dla kobiet, podzielane przez większość mężczyzn w danym społeczeństwie, ilustrują solidarność mężczyzn, która przekracza podziały klasowe. Zgodnie z analizą Heidi Hartmann¹⁴³, pracodawcy stworzyli system „placy rodzinnej” i zmniejszali własne zyski, odmawiając zatrudnienia tańszej siły roboczej, jaką reprezentowały kobiety, co było przyjmowane z aprobatą przez zatrudnionych mężczyzn i ich związki zawodowe.

Podziały według płci w ramach klasy robotniczej osłabiają solidarność klasową. Świadomi tego byli zarówno pracodawcy, dla których korzystna była zmniejszona siła robotników, jak i bardziej radykalne robotnicze związki zawodowe, które w imię solidarności klasowej usiłowały przezwyciężyć podziały według płci. Sztywna struktura klasowa w Polsce generowała niższy stopień solidarności między mężczyznami, zwłaszcza

¹³⁸ Hartmann H., *Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex*, op. cit.

¹³⁹ Lipman-Blumen J., *Gender Roles and Power*, Englewood Cliffs, New York 1984: Prentice Hall.

¹⁴⁰ Moss Kanter R., *Men, and Women of the Corporation*, New York 1977: Basic Books.

¹⁴¹ Hartmann H., *Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex*, op. cit.

¹⁴² Hummer P.M., *The Decade of Elusive Promise. Professional Women in the United States, 1920-1930*, op. cit.; Markell Morantz-Sanchez R., *Sympathy and Science. Women Physicians in American Medicine*, New York 1985: Oxford University Press.

¹⁴³ Hartmann H., *Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex*, op. cit.

tej, która przekraczałaby granice klasowe, aniżeli charakteryzująca się słabiej zarysowanymi podziałami klasowymi i wyższym stopniem ruchliwości społecznej struktura klasowa w Stanach Zjednoczonych.

Ponadto warunki historyczne, zwłaszcza doświadczenia powstania styczniowego, a także fakt, że w Królestwie Polskim ruch robotniczy zmuszony został do działalności podziemnej, sprawiły, że udział kobiet w umożliwianiu tajnej działalności tego ruchu był niezbędny. O solidarności między kobietami i mężczyznami w ramach ruchu robotniczego świadczy fakt iż kobiety, na przykład Maria Bohuszewiczówna czy Maria Koszutska-Kostrzewa, były przywódcami i teoretykami tego ruchu. Zaangażowanie kobiet w sferę publiczną na terytorium Polski miało wyraźny wymiar polityczny, co stanowi wyjątek, gdyż rola kobiet w życiu publicznym była na ogół ograniczona do spraw społecznych¹⁴⁴.

Akceptacja tradycyjnej ideologii płci¹⁴⁵ i rozwój pozycji gospodyni domowej w rodzinach klasy średniej¹⁴⁶ to, obok solidarności między mężczyznami, dwa inne mechanizmy, które transmitują struktury – ekonomiczną i klasową – w dominację mężczyzn nad kobietami.

Jak piszą Mark Granovetter i Charles Tilly:

„Gospodarstwa domowe (...) często organizują swoje życie wewnętrzne w sposób, który wzmacnia nierówność płci. Najbardziej jaskrawym tego przykładem jest rozwój pozycji gospodyni domowej w zachodnich państwach przemysłowych (...). Wraz ze spadkiem dostępności służby domowej, obowiązki tej służby zostały przejęte przez żony. Co więcej, obowiązki domowe uległy rozszerzeniu wraz z podwyższeniem standardów czystości, przygotowywania posiłków i opieki nad dziećmi”¹⁴⁷.

W społeczeństwie bardziej uprzemysłowionym, takim jak Stany Zjednoczone, wysoki popyt na pracę i jej wysoki koszt sprawił, że wydatek na służbę domową na

¹⁴⁴ Bebel A., *Kobieta a socjalizm*, London 1897; Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich; Kormanowa Ż., *Ludzie i życie*, Warszawa 1982: KiW.

¹⁴⁵ Oppenheim Mason K., Czajka J.L., Arber S., *Change in the U.S. Women's Sex-Role Attitudes, 1964-1974*, "American Sociological Review" 1976, Vol. 41, No. 4; Strober M.H., *Toward a General Theory of Occupational Sex Segregation: The Case of Public School Teaching*, w: *Sex Segregation in the Workplace. Trends, Explanations, Remedies*, (ed.) Reskin B., Washington 1984: National Academy Press.

¹⁴⁶ Lipman-Blumen J., *Gender Roles and Power*, *op. cit.*; Granovetter M., Tilly Ch., *Inequality and Labor Processes*, w: *Handbook of Sociology*, (ed.) Smelser N.J., Newbury Park 1989: Sage.

¹⁴⁷ Granovetter M., Tilly Ch., *Inequality and Labor Processes*, *op. cit.*, s. 198.

ogół przekraczał możliwości finansowe rodzin z klasy średniej¹⁴⁸. W tej sytuacji praca żon w gospodarstwach domowych stała się niezbędna. Proces ten był wzmacniany przez wysoką podaż dóbr konsumpcyjnych, które ułatwiały pracę gospodyni domowej, a także przez dużą wartość konsumpcji w kulturze amerykańskiej. Z drugiej strony – nadwyżka siły roboczej w społeczeństwach rolniczych charakteryzujących się przeludnieniem wsi – przykład stanowi Polska w okresie międzywojennym – sprawiła, że podaż służby domowej była wysoka i jej usługi względnie tanie¹⁴⁹. Kobiety należące do polskiej inteligencji dysponowały płatną pomocą domową znacznie częściej aniżeli amerykańskie kobiety z klasy średniej. W konsekwencji łatwiej było im podejmować kariery zawodowe, które wymagały wyższego wykształcenia. Podczas gdy w Stanach Zjednoczonych liczba osób zatrudnionych w charakterze służby domowej w latach 1900-1950 wykazywała trend malejący¹⁵⁰, liczba osób zatrudnionych w tej kategorii zawodowej wzrastała w Polsce w okresie międzywojennym¹⁵¹.

Ideologia, która podkreśla rolę kobiet w domu i ich podporządkowanie w społeczeństwie, dostarcza symbolicznej podstawy dla pozycji gospodyni domowej. Choć ideologia ta jest częścią kultury, zakładamy, że wartości, które reprezentuje internalizowane są przez kobiety lub przynajmniej, że kobiety znają te wartości. W obu wypadkach większość kobiet będzie prawdopodobnie zachowywała się w sposób zgodny z tymi wartościami. Ponadto działania mężczyzn określane przez pewnych autorów jako „kontrola społeczna”¹⁵², a przez innych jako dyskryminacja, aby być społecznie akceptowane, muszą znajdować oparcie w tej samej ideologii, która określa dom jako „właściwe” miejsce, a pracę zawodową jako „nieodpowiednią” dla kobiet.

¹⁴⁸ Kahl J.A., *The American Class Structure*, New York 1961: Holt, Rinehart and Winston; Chaplin D., *Domestic service and the Negro*, w: *Blue Collar World. Studies of the American Worker*, (eds.) Shostak A.B., Gomberg W., Eglewood Cliffs 1964: Prentice Hall.

¹⁴⁹ Żarnowski J., *Spółczesność drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, *op. cit.*

¹⁵⁰ Chaplin D., *Domestic service and the Negro*, *op. cit.*

¹⁵¹ Landau Z., Tomaszewski J., *The Polish Economy in the Twentieth Century*, London 1985: Croom Helm, s. 115.

¹⁵² Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, *op. cit.*

Stany Zjednoczone: struktura ekonomiczna i polityczna a władza mężczyzn

W czwartym kwartale XIX wieku gwałtowna industrializacja przekształciła Stany Zjednoczone w „najbardziej kapitalistyczne państwo na świecie” i „najbogatsze społeczeństwo przemysłowe”¹⁵³. Dochód narodowy zarówno absolutny, jak i na głowę mieszkańca, był również najwyższy. Już na początku XIX wieku większość amerykańskich mężczyzn z klasy średniej była w stanie utrzymywać swoje rodziny i zapewnić im poziom materialnego komfortu w stopniu, który zwalniał ich żony od konieczności pracy zarobkowej¹⁵⁴. Władza ekonomiczna mężczyzn znacznie przewyższała władzę ekonomiczną kobiet, co stanowiło jedną z podstaw dominacji mężczyzn nad kobietami, włączając kontrolę nad ich karierami edukacyjnymi i zawodowymi.

Podczas gdy dobrobyt społeczeństwa leżał u podstawy władzy ekonomicznej białych mężczyzn z klasy średniej, demokratyczny i zdecentralizowany system polityczny stanowił podstawę ich władzy politycznej. Jak pisze Michael Mann, „drobna burżuazja, nietypowo złożona z drobnych farmerów, osiągnęła masową demokrację, wyprzedzając wszystkich innych na świecie”¹⁵⁵. Owa „masowa” demokracja była jednak demokracją białych mężczyzn. Jeśli, idąc śladem Barringtona Moore’a¹⁵⁶, zadamy pytanie o koszt postępu¹⁵⁷, odpowiedź wskaże na kobiety z klasy średniej jako jedną wśród wielu kategorii społecznych, takich jak Afroamerykanie i imigranci, które płacili cenę¹⁵⁸.

Wczesne wprowadzenie prawa wyborczego dla mężczyzn stanowi czynnik, który opóźnia prawo wyborcze dla kobiet, a także separuje obie płcie¹⁵⁹. Ponieważ wszyscy

¹⁵³ Mann M., *The Sources of Social Power: The Rise of Classes and Nation States, 1790-1914*, op. cit., s. 137.

¹⁵⁴ Main J.T., *The Class Structure of Revolutionary America*, w: *Class, Status, and Power. Social Stratification in Comparative Perspective*, (eds.) Bendix R., Lipset S.M., New York 1966: The Free Press; Tocqueville A., *De la démocratie en Amérique*, (ed.) Mayer J.P., Paris 1835/1968: Gallimard.

¹⁵⁵ Mann M., *The Sources of Social Power: The Rise of Classes and Nation States, 1790-1914*, op. cit., s. 161.

¹⁵⁶ Moore B. Jr., *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston 1966: Beacon Press.

¹⁵⁷ Ten punkt analizy Moore’a podkreślają Edward Friedman i James C. Scott, którzy piszą: „Postęp, zdaniem Moore’a, niezmiennie i w sposób nieunikniony powodował wielką miarę ludzkiego cierpienia. Jeśli sytuacja ta będzie trwała (...) należy wystrzegać się tych, którzy obiecują raj w wyniku gospodarki rynkowej i parlamentaryzmu i należy zainteresować się, kto poniesie koszty jakiegokolwiek transformacji” (Friedman E., Scott J.C., *Foreword*, w: Moore B. Jr., *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, op. cit., s. XII).

¹⁵⁸ Collins R., *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*, op. cit.; Lipset S.M., Bendix R., *Social Mobility in Industrial Society*, op. cit.; Markell Morantz-Sanchez R., *Sympathy and Science. Women Physicians in American Medicine*, op. cit.

¹⁵⁹ Mann M., *The Sources of Social Power: The Rise of Classes and Nation States, 1790-1914*, op. cit., s. 161, 171.

biali mężczyźni uzyskali prawo wyborcze do roku 1840, przewaga amerykańskich mężczyzn nad kobietami w aspekcie władzy politycznej, który wynika z prawa wyborczego¹⁶⁰ – mierzona w latach – wynosiła około 80 lat. W rzeczywistości, w ramach klasy średniej różnica ta była dużo większa, gdyż już w wieku XVIII około 50% mężczyzn posiadało prawo wyborcze i procent ten wzrósł po Rewolucji Amerykańskiej, to jest po roku 1783¹⁶¹.

W sytuacji kiedy władza infrastrukturalna rządu federalnego była stosunkowo niewielka, a władza rządów stanowych i lokalnych wysoka, Stany Zjednoczone w końcu wieku XIX były „najbardziej konfederacyjnym państwem” na świecie¹⁶². Szkolnictwo, wraz z innymi elementami infrastruktury i funkcjami rządu, takimi jak ochrona zdrowia i rodzina, znajdowało się pod administracją poszczególnych stanów. Władza w państwie konfederacyjnym jest zdecentralizowana i ekstensywna, szerzej dzielona w społeczeństwie – głównie przez białych mężczyzn z klasy średniej. Władza polityczna klasy średniej sprawowana była przede wszystkim na poziomie rządów stanowych i lokalnych i odgrywała szczególnie istotną rolę w procesie profesjonalizacji zawodów i kształtowania systemu szkolnego na wszystkich jego poziomach¹⁶³.

Wynikiem kontroli, jaką mężczyźni z klasy średniej sprawowali nad wykształceniem wyższym i zawodami o wysokim statusie, było ograniczenie wyborów kobiet do kilku kierunków studiów i zawodów. Profesjonalizacja medycyny (nastąpiła najwcześniej), a następnie prawa doprowadziły do obniżenia liczby kobiet studiujących te kierunki i pracujących w zawodzie lekarza lub prawnika¹⁶⁴. Duży popyt na nauczycieli akademickich, jak również mniejsza kontrola sprawowana nad przygotowaniem do tego zawodu sprawiły, że więcej kobiet zajmowało się nauczaniem w kolegiach¹⁶⁵. Jak już wspominałam wyżej, najszerzej dostępnymi dla kobiet były zawody nauczycielki, pielęgniarki, bibliotekarki, opiekunki społecznej i sekretarki. Pracowały w nich głównie niezamężne kobiety z wykształceniem wyższym¹⁶⁶.

¹⁶⁰ Blau P.M., *Inequality and Heterogeneity. A Primitive Theory of Social Structure*, op. cit., s. 233; Poggi G., *The State: Its Nature, Development and Prospects*, op. cit., s. 113.

¹⁶¹ Mann M., *The Sources of Social Power: The Rise of Classes and Nation States, 1790-1914*, op. cit., s. 142, 153.

¹⁶² *Ibidem*.

¹⁶³ Collins R., *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*, op. cit., s. 93-129.

¹⁶⁴ Hummer P.M., *The Decade of Elusive Promise. Professional Women in the United States, 1920-1930*, op. cit.; Markell Morantz-Sanchez R., *Sympathy and Science. Women Physicians in American Medicine*, op. cit., s. 356.

¹⁶⁵ Hummer P.M., *The Decade of Elusive Promise. Professional Women in the United States, 1920-1930*, op. cit.

¹⁶⁶ Solomon B.M., *In the Company of Educated Women: A History of Women and Higher Education in America*, New Haven 1985: Yale University Press, s. 126-130.

Segregacja kobiet i mężczyzn w ramach kierunków studiów i zawodów wymagających wyższego wykształcenia przyczyniła się do odtworzenia dystansu we władzy pomiędzy płciami. Procesy te miały podstawę w strukturze ekonomicznej i politycznej i były spotęgowane przez względnie otwartą strukturę klasową, ograniczoną w dużej mierze do mężczyzn. Wysoki stopień ruchliwości społecznej oznaczał współzawodnictwo o pożądane pozycje społeczne głównie między białymi mężczyznami z klasy średniej.

Struktura klasowa i solidarność między mężczyznami

Socjologowie wskazują na wiele czynników, które przyczyniły się do osłabienia różnic między klasami i ułatwiły mobilność społeczną w społeczeństwie amerykańskim¹⁶⁷. Czynniki te są istotne z punktu widzenia prezentowanej analizy, gdyż przyczyniły się do solidarności między mężczyznami i podkreślania separacji płci.

Po pierwsze należy wymienić brak przeszłości feudalnej, który wiązany jest z ideologicznym egalitaryzmem społeczeństwa amerykańskiego oraz tendencją do postrzegania istniejących podziałów klasowych jako przejściowych i minimalizowania ich znaczenia. Podobną funkcję odgrywał drugi czynnik, którym był dobrobyt materialny wielu grup robotników. Trzeci czynnik stanowiła masowa produkcja dóbr konsumpcyjnych, która szła w parze z materializmem społeczeństwa amerykańskiego. Wzrost posiadanych dóbr materialnych i konsumpcji często interpretowany był przez amerykańskich robotników w kategoriach awansu społecznego. Tendencja ta oznaczała praktycznie negowanie barier klasowych. Po czwarte, Stany Zjednoczone charakteryzowały się największym na świecie systemem edukacyjnym. Funkcją tego systemu była socjalizacja uczniów do kultury klasy średniej oraz nadawanie im statusu w ramach tej klasy. Ostatecznie masowa imigracja do Stanów Zjednoczonych w końcu XIX i na początku wieku XX prowadziła do wzrostu konfliktów etnicznych, które osłabiały szeregi klasy robotniczej. Konflikty etniczne ograniczały solidarność klasową, która obejmowałaby

¹⁶⁷ Blau P.M., Duncan O.D., *The American Occupational Structure*, New York 1967: John Wiley; Blau P.M., *Inequality and Heterogeneity. A Primitive Theory of Social Structure*, *op. cit.*; Barber B., *Social Stratification: A Comparative Analysis of Structure and Process*, New York 1957: Harcourt, Brace and Company; Collins R., *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*, *op. cit.*; Flexner A., *Universities: American, English, German*, New York 1930: Oxford University Press; Kahl J.A., *The American Class Structure*, *op. cit.*; Lipset S.M., Bendix R., *Social Mobility in Industrial Society*, *op. cit.*

również kobiety, sprzyjały natomiast solidarności mężczyzn w ramach grup zawodowych i ich jedności przekraczającej granice klasowe¹⁶⁸.

Gwałtownej industrializacji w Stanach Zjednoczonych towarzyszył nacisk kulturowy na równość białych mężczyzn i równość szans edukacyjnych. Wysoki poziom ruchliwości społecznej oznaczał, że liczba osób ubiegających się o najwyższe pozycje społeczne była wysoka, a ograniczona liczba pożądaných pozycji społecznych wymagała barier na drodze do ich osiągnięcia¹⁶⁹. Były one budowane wzdłuż linii rasowych, etnicznych i *gender*.

Ideologia płci i pozycja gospodyni domowej

Gwałtownemu rozwojowi kapitalizmu przemysłowego w Stanach Zjednoczonych towarzyszyła ideologia odrębnych sfer, która przyznawała kobietom wyższość moralną i odpowiedzialność społeczną. Powyższe cnoty miały leżeć u podstawy działalności kobiet prowadzonej głównie w zaciszu domowym. Dom klasy średniej był oddzielony od świata zewnętrznego, który w epoce wczesnego industrializmu został zdefiniowany jako brutalny i niemoralny. W dziewiętnastowiecznej Ameryce istniał ostry podział pomiędzy sferą publiczną i sferą prywatną, pomiędzy światem mężczyzn i światem kobiet, każdy z nich wyposażony w swoją własną ideologię¹⁷⁰. Ideologia sukcesu, opisana przez Roberta Mertona¹⁷¹, w rzeczywistości odnosiła się głównie do białych mężczyzn.

Jej odpowiednikiem dla kobiet była:

„(...) ideologia udomowienia (*domesticity*), która gloryfikowała separację pomiędzy domem i światem zewnętrznym i podkreślała kobiecie zalety opiekuńczości, wyższości moralnej, macierzyństwa i subordynacji. (...) Ideologia udomowienia nie tylko potwierdzała, ale przede wszystkim podkreślała tradycyjny związek kobiet ze sferą prywatną. Nakazując ograniczoną i charakterystyczną dla płci rolę kobiet w domu, odzwierciedlała ich rzeczywiste podporządkowanie w rodzinie i w społeczeństwie. (...) Wiara w przesadną delikatność kobiecą

¹⁶⁸ Rueschemeyer D., Stephens E.H., Stephens J.D., *Capitalist Development and Democracy*, Chicago 1992: University of Chicago Press.

¹⁶⁹ Lipset S.M., Bendix R., *Social Mobility in Industrial Society*, *op. cit.*

¹⁷⁰ Lipman-Blumen J., *Gender Roles and Power*, *op. cit.*, s. 178-179; Markell Morantz-Sanchez R., *Sympathy and Science. Women Physicians in American Medicine*, *op. cit.* s. 53.

¹⁷¹ Merton R.K., *Continuities in the Theory of Social Structure and Anomie*, w: *Social Theory and Social Structure*, Glencoe 1957: The Free Press.

stała się dominującą w ideologii społecznej, kiedy wizerunek kobiety zmienił się z przyro-
dzenie zmysłowego na naturalnie moralny¹⁷².

Powyższe przekonania utrzymywane były zarówno przez zwolenników, jak i przeciwników emancypacji kobiet. Poplecznicy emancypacji próbowali wykorzystać je jako podstawę rozszerzenia praw kobiet do wyższego wykształcenia i pracy w wolnych zawodach¹⁷³. Twierdzili, na przykład, że „naturalna skłonność do współczucia” może być pomocna w zawodzie lekarza. Gdyby ich stanowisko uzyskało szerszą aprobatę, ideologia odrębnych sfer stworzyłaby podstawę władzy ideologicznej amerykańskich kobiet.

Tak się jednak nie stało. Wartości i stereotypy charakterystyczne dla ideologii udomowienia okazały się bardziej skuteczną bronią w rękach przeciwników emancypacji. Uznali oni moralne zalety za główną barierę w procesie emancypacji i uważali, że „naturalna skłonność do współczucia” uniemożliwiałaby kobietom emocjonalną neutralność w działaniach publicznych czy zawodowych. Wejście kobiet do zawodów o wysokim prestiżu było postrzegane jako krok, który spowodowałby zniszczenie tych zalet i, ponieważ cechy te były ważne społecznie, mogłoby to okazać się niekorzystne dla rodziny i społeczeństwa¹⁷⁴. W dziedzinie wyższego wykształcenia ideologia udomowienia przyczyniła się ostatecznie do wyborów przez większość kobiet kierunków studiów zdefiniowanych społecznie jako odpowiednie i jednoczesnego unikania tych, które kwalifikowano jako nieodpowiednie dla kobiet.

Ideologia odrębnych sfer stanowiła jednocześnie symboliczną podstawę pozycji gospodyni domowej. Pozycja ta była gloryfikowana, a wykonywanie obowiązków domowych zostało podniesione do rangi nauki przez reformatorów społecznych w końcu XIX wieku¹⁷⁵. Zmniejszenie podaży płatnej służby domowej, które było spowodowane niską liczebnością populacji, gwałtowną industrializacją, wysokimi zarobkami w przemyśle i niedostatkiem siły roboczej, również przyczyniło się do powstania pozycji gospodyni domowej i ideologicznego poparcia dla tej roli.

Znaczenie roli gospodyni domowej w klasie średniej dobrze ilustruje niewielka obecność kobiet zamężnych wśród ogółu kobiet zatrudnionych w zawodach urzędniczych i w profesjach. Na przykład wśród ogółu kobiet zatrudnionych w zawodach umysłowych

¹⁷² Markell Morantz-Sanchez R., *Sympathy and Science. Women Physicians in American Medicine*, op. cit., s. 19, 22.

¹⁷³ *Ibidem*, s. 47-65.

¹⁷⁴ *Ibidem*, s. 51.

¹⁷⁵ *Ibidem*, s. 35-43, 51.

kobiety zamężne stanowiły 12% w roku 1920 i 19% w roku 1930, podczas gdy w ramach ogółu żeńskiej siły roboczej liczby te wynosiły odpowiednio 23% i 29%¹⁷⁶.

Jak się przekonamy, w latach 20. i 30. XX wieku udział kobiet amerykańskich wśród ogółu studentów kolegów i uniwersytetów był względnie wysoki. Fakt ten nie oznaczał jednak równouprawnienia kobiet w sferze edukacyjnej czy zawodowej. Wykształcenie wyższe dla kobiet było zasadniczo odseparowane od struktury zawodowej i jego znaczenie dla białych kobiet z klasy średniej definiowano w kategoriach dobra rodziny i naukowo prowadzonego gospodarstwa domowego¹⁷⁷.

Polska: struktura ekonomiczna i polityczna a władza mężczyzn i kobiet

Kobiety – prawie wyłącznie z zaboru rosyjskiego – zaczęły wstępować na zagraniczne uniwersytety w drugiej połowie XIX wieku. W tym czasie polityczna władza mężczyzn była drastycznie ograniczona przez carski despotyzm, a ich władza ekonomiczna była podważona przez zacofanie kraju. W XIX wieku część Polski znajdująca się pod rządami Rosji charakteryzowała się upadającą gospodarką feudalną, po której nastąpił słaby kapitalizm¹⁷⁸. Wysiłki zmierzające do industrializacji były udaremniane przez wojny, powstania i następujące po nich represje¹⁷⁹.

Powstanie listopadowe (1830-1831), którego celem było odzyskanie niepodległości, upadło. Nastąpiły po nim polityczne i ekonomiczne prześladowania ze strony władz carskich. Wiele osób zostało zabitych, uwięzionych lub deportowanych, część opuściła kraj, tworząc tzw. wielką emigrację. Majątki szlacheckie zostały skonfiskowane, porzucone lub ich właściciele zostali zmuszeni do ich sprzedania po zaniżonych

¹⁷⁶ *Fifteenth Census of the United States: 1930*, vol. V *General Report on Occupations*, Washington 1933: Government Printing Office.

¹⁷⁷ Markell Morantz-Sanchez R., *Sympathy and Science. Women Physicians in American Medicine*, *op. cit.*; Fuchs Epstein C., *Woman's Place. Options and Limits in Professional Careers*, *op. cit.*; Lipman-Blumen J., *Gender Roles and Power*, *op. cit.*; Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, *op. cit.*; Solomon B.M., *In the Company of Educated Women: A History of Women and Higher Education in America*, *op. cit.*

¹⁷⁸ Zweig F., *Poland Between Two Wars. A Critical Study of Social and Economic Changes*, London 1944: Becker and Warburg; Landau Z., Tomaszewski J., *The Polish Economy in the Twentieth Century*, *op. cit.*

¹⁷⁹ Fakt, że **zarówno** władza ekonomiczna, jak i polityczna mężczyzn w zaborze rosyjskim była bardzo niska, odróżnia ich sytuację od sytuacji mężczyzn w innych zaborach, szczególnie po roku 1864, który oznacza upadek powstania styczniowego. W tym czasie Polacy w zaborze austriackim otrzymali pewną autonomię polityczną. W zaborze pruskim represje życia politycznego występowały ze względny dobrobytem ekonomicznym. Patrz: Taylor J., *The Economic Development of Poland, 1919-1950*, Ithaca 1952: Cornell University Press; Zweig F., *Poland Between Two Wars. A Critical Study of Social and Economic Changes*, *op. cit.*

cenach¹⁸⁰. Te akty represji podkopały władzę przedstawicieli szlachty w jej wymiarze politycznym, militarnym i ekonomicznym.

Jak pisze Norman Davies:

„W praktyce Królestwo było rządzone za pomocą dekretów wojskowych. Wszystkie prawa obywatelskie zostały zawieszone, z wyjątkiem łaski cara. Armia, Sejm, Uniwersytety, wszystkie instytucje wyższego wykształcenia zostały zawieszone. Nie było żadnych politycznych wydarzeń do zarejestrowania”¹⁸¹.

Powstanie listopadowe i wydarzenia, które po nim nastąpiły, zredukowały władzę mężczyzn, a także wpłynęły na relacje pomiędzy mężczyznami i kobietami.

„Warunki życia pod obcym panowaniem spowodowały, że polska kobieta wcześniej zaczęła interesować się sprawami polityki; została ona zmuszona do opuszczenia schronienia własnego domu – dokąd została przypisana przez zwyczaje i przesady czasu – i wejścia do sfery publicznej. Kiedy mężczyźni ginęli w walce, byli więzieni, deportowani, czy zsyłani na przymusowe roboty, kobiety zostały zmuszone zarządzać nie tylko swoimi domami, ale również sferą publiczną”¹⁸².

W skrócie, sytuacja w zaborze rosyjskim sprawiła, że zwłaszcza wśród polskiej szlachty praktyczna zdolność kontrolowania kobiet przez mężczyzn była niewielka, a potrzeba udziału kobiet w sferze publicznej wysoka.

Po pierwsze, długotrwała nieobecność mężczyzn uczyniła ich kontrolę nad kobietami praktycznie niemożliwą. Po drugie, wiele kobiet i dzieci zostało bez środków do życia, kobiety musiały więc utrzymywać siebie i swoje rodziny i w ten sposób zostały zmuszone przez okoliczności do wkroczenia do sfery publicznej¹⁸³. Po trzecie – co szczegółowo omówione zostało w poprzednim rozdziale – romantyczny patriotyzm

¹⁸⁰ Po upadku powstania urzędnicy zostali zwolnieni ze swoich stanowisk i wszyscy polscy oficerowie, którzy brali udział w powstaniu zostali zdymisjonowani i wywiezieni z kraju. Około 180 000 Polaków zostało deportowanych na Syberię lub włączonych do rosyjskich oddziałów służących na Kaukazie; dalsze 10 000 Polaków opuściło kraj dobrowolnie, tworząc „wielką emigrację”; 254 przywódców politycznych i wojskowych zostało skazanych na śmierć. Około 5500 majątków należących do szlachty, która uczestniczyła w powstaniu zostało skonfiskowanych (Davies N., *God's Playground. A History of Poland: 1975 to the Present*, Vol. II, *op. cit.*, s. 331). Patrz też: Leslie R.F., *Polish Politics and the Revolution of November 1830*, London 1956: University of London, The Athlone Press; Hulewicz J., *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Kraków 1939: Polska Akademia Umiejętności.

¹⁸¹ Davies N., *God's Playground. A History of Poland: 1975 to the Present*, Vol. II, *op. cit.*, s. 322.

¹⁸² Próchnik A., *Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym*, Warszawa 1948: Spółdzielnia Wydawnicza „Wiedza”, s. 11.

¹⁸³ Zawodziński K.W., *O podłożu społeczno-ekonomiczne walki kobiet polskich o dostęp na uniwersytety*, „Przegląd Współczesny” 1936, t. 15, nr 172; Hulewicz J., *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, *op. cit.*

pchnął niektóre młode dziewczyny i kobiety do oddziałów powstańczych (w większości wypadków w przebraniu męskim) i niekiedy w roli przywódców wojskowych. Inne kobiety uczestniczyły w powstaniu, sprawując opiekę nad chorymi, rannymi i umierającymi żołnierzami, organizowały pomoc dla więźniów, a następnie dla uchodźców politycznych¹⁸⁴.

Po czwarte, emigracja elity politycznej i ideologicznej stworzyła próżnię w części Polski pozostającej pod kontrolą rosyjską¹⁸⁵. W rezultacie, kobiety uzyskały wpływ w sferze ideologicznej i politycznej. W latach 40. XIX wieku kobiety, z których najbardziej znana była Narcyza Żmichowska – powieściopisarka, poetka i przywódczyni feministycznej grupy „entuzjastki” – zostały przywódcami ruchu politycznego, którego celem było odzyskanie niepodległości¹⁸⁶.

Upadek powstania listopadowego, obok kryzysu politycznego i ekonomicznego, spowodował kryzys kultury, który podkopał władzę ideologiczną mężczyzn. Ułatwiło to kobietom wejście do „struktur ideologicznych” w stopniu większym niż – jak wynika z analiz feministycznych niektórych autorów¹⁸⁷ – ma to miejsce w większości społeczeństw.

Jak pisze autor książki na temat wykształcenia kobiet w XIX-wiecznej Polsce:

„Życie intelektualne zmieniło się (...) w polskim społeczeństwie. Odpływ jego elity duchowej – pisarzy, dziennikarzy, posłów, oficerów, słowem całej warstwy inteligencji – na emigrację wyjaławia świat męski, który nagle zostaje pozbawiony najlepszej swej części. Pozostali w kraju przedstawiają się w porównaniu z kobietami, okazującymi coraz głębsze aspiracje intelektualne, błąd i szaro. Kobiety zaczynają raptem odczuwać swoją wyższość duchową nad współczesną im generacją mężczyzn w kraju. Rodzi się zjawisko, które Boy-Żeleński trafnie określił mianem »duchowego matriarchatu«”¹⁸⁸.

¹⁸⁴ Próchnik A., *Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym*, op. cit.; Dobaczewska W., *Rycerki polskie*, op. cit.; Boberska F., *O Polkach, które się szczególnie zasłużyły Ojczyźnie w powstaniu listopadowym*, op. cit.

¹⁸⁵ *Cambridge History of Poland: From Augustus II to Piłsudski (1667-1935)*, (eds.) Reddaway W.F., Penson J.H., Halecki O., Dybowski R., Cambridge 1951: The Cambridge University Press, s. 311-335, 386; Leslie R.F., *Polish Politics and the Revolution of November 1830*, op. cit., s. 260.

¹⁸⁶ Leslie R.F., *Reform and Insurrection in Russian Poland 1856-1865*, op. cit., s. 78.

¹⁸⁷ Smith D.E., *An Analysis of Ideological Structures and How Women are Excluded: Considerations for Academic Women*, „The Canadian Review of Sociology and Anthropology” 1975, Vol. 12, No. 4.

¹⁸⁸ Hulewicz J., *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, op. cit., s. 50. Tadeusz Żeleński, pseudonim Boy, był wybitnym krytykiem literackim, którego publikacje były szeroko czytane w Polsce międzywojennej. Cytowane określenie pochodzi z jego opracowania książki Narcyzy Żmichowskiej *Pogadanka* (1923). Znaczącą rolę kobiet w życiu intelektualnym i politycznym zaboru rosyjskiego podkreślał również Ignacy Baranowski, patrz: Baranowski I., *Pamiętniki 1840-1862*, Poznań 1923: A. Wrzosek.

Podsumowując, upadek powstania listopadowego i wydarzenia, które po nim nastąpiły zredukowały władzę mężczyzn w wymiarze politycznym, ekonomicznym i ideologicznym. W tym samym czasie wpływy kobiet w zaborze rosyjskim zwiększyły się, co w rezultacie spowodowało zmniejszenie się stratyfikacji według płci.

Po upadku powstania styczniowego w 1863 roku odwet rosyjski posunął się dalej, tłumiąc wszelkie publiczne przejawy polskiej narodowości. Tak pisze o tym historyk, Norman Davies:

„Represje, jakie nastąpiły po powstaniu styczniowym, pozostawiły permanentne rany zarówno w Polsce, jak i na Litwie. Całe pokolenie Polaków zostało pozbawione swoich karier i normalnych oczekiwań awansu. Tysiące Polaków raz jeszcze wyruszyło w okrutną drogę na Syberię, załadowane w zwierzęce wagony lub skute łańcuchami w długie szeregi, powoli brnąc przez tundrę do obozów i więzień w najbardziej odległych zakątkach (*fastnesses*) Imperium. To była śmietanka narodu polskiego – najbardziej czynni, najbardziej odważni, najbardziej idealistyczni mężczyźni i kobiety w społeczeństwie. Wielu z nich nigdy nie wróciło”¹⁸⁹.

Polacy byli stopniowo usuwani z życia publicznego, a ich miejsce zajmowali rosyjscy urzędnicy i administratorzy. Na prowincji tradycyjna rola lokalnego szlachcica została przejęta przez carską policję, która ściśle nadzorowała działania samorządów chłopskich¹⁹⁰. Rosyjscy administratorzy skonfiskowali tysiące majątków należących do polskich właścicieli. Ponadto na niektórych terenach wprowadzono prawo, które zabraniało Polakom zakupu ziemi lub przejęcie jej w dzierżawę¹⁹¹. Ponieważ jako „panowie politycznej sytuacji, Rosjanie mogli działać wedle woli”¹⁹², członkowie polskiej szlachty, w przeciwieństwie do amerykańskich mężczyzn z klasy średniej, byli praktycznie pozbawieni władzy politycznej. Posiadali oni bardzo ograniczoną kontrolę nad gospodarką i nie mieli prawie żadnego wpływu na system edukacyjny i wolne zawody, które były pod rosyjską administracją.

Zdaniem Daviesa:

„Kolejne konfiskaty, więzienia i represje po każdym powstaniu, przynosiły taki sam rezultat. Do roku 1864 przynajmniej 80% polskiej szlachty zostało skutecznie *déclassé*... Według

¹⁸⁹ Davies N., *God's Playground. A History of Poland: 1975 to the Present*, Vol. II, *op. cit.*, s. 365.

¹⁹⁰ *Ibidem*, s. 188.

¹⁹¹ *Cambridge History of Poland: From Augustus II to Piłsudski 1967-1935*, (eds.) Reddaway W.F., Penson J.H., Halecki O., Dyboski R., *op. cit.*, s. 386-404.

¹⁹² Davies N., *God's Playground. A History of Poland: 1975 to the Present*, Vol. II, *op. cit.*, s. 368.

oszacowań, w ostatnich latach Królestwa Kongresowego standard życia jednej czwartej zaścianków był niższy aniżeli przeciętnego chłopu feudalnego¹⁹³.

W tej sytuacji wielu członków uprzednio dominującej klasy społecznej przeniosło się do miast. Stworzyli oni nową warstwę społeczną – inteligencję – i zdominowali wolne zawody. Chociaż większość studentów uniwersytetów stanowili synowie pozbawionych majątków byłych właścicieli ziemskich, dostęp kobiet do wyższego wykształcenia, a następnie praca w wolnych zawodach, były również uważane za odpowiednie środki walki z trudnościami finansowymi odczuwanymi przez te rodziny¹⁹⁴. Warunki ekonomiczne przyczyniły się więc do zdefiniowania emancypacji kobiet jako przedmiotu troski zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Jan Hulewicz sugeruje, że pozytywistyczni pisarze i dziennikarze w Warszawie, argumentując, że kobiety powinny uzyskać dostęp do wszystkich kierunków wyższego wykształcenia i wszystkich zawodów wymagających tego wykształcenia, w rzeczywistości wyprzedzili świadome dążenia większości polskich kobiet¹⁹⁵. W tym znaczeniu możemy mówić o istnieniu „sponsorowanego feminizmu” w Polsce¹⁹⁶.

Polska odzyskała niepodległość w roku 1918 jako liberalna demokracja z sejmem wybieranym w wyniku powszechnych wyborów. W przeciwieństwie do Stanów Zjednoczonych, gdzie mężczyźni uzyskali prawo głosu przynajmniej osiemdziesiąt lat wcześniej, niż kobiety, w części Polski, która uprzednio należała do Rosji, kobiety i mężczyźni otrzymali prawo wyborcze niemal równocześnie¹⁹⁷.

Ponieważ elity polityczne w Polsce były złożone głównie z mężczyzn, odzyskali oni władzę polityczną. Inaczej niż w Stanach Zjednoczonych, bardziej rozprzestrzeniony aspekt władzy politycznej generowany przez demokratyczną formę władzy pozostał

¹⁹³ *Ibidem*, s. 182.

¹⁹⁴ Zawodziński K.W., *O podłoże społeczno-ekonomiczne walki kobiet polskich o dostęp na uniwersytety*, *op. cit.*; Hulewicz J., *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, *op. cit.*; *Cambridge History of Poland: From Augustus II to Piłsudski (1967-1935)*, (eds.) Reddaway W.F., Penson J.H., Halecki O., Dyboski R., *op. cit.*, s. 393; Chłasiński J., *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*, Warszawa 1958: LSW, s. 69-71, 89-94; Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, *op. cit.*, s. 89-96.

¹⁹⁵ Hulewicz J., *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, *op. cit.*, s. 140, 152, 163.

¹⁹⁶ Misztal-Cole M., *Patriarchy and Sex Segregation in Higher Education: A Comparative Analysis of Poland and the United States from the Nineteenth Century until the 1930s*, *op. cit.*

¹⁹⁷ Rosyjska Konstytucja z roku 1906 wprowadziła powszechne prawo głosu dla mężczyzn i w tym samym roku została wybrana pierwsza Duma. Ten aspekt władzy politycznej polskich mężczyzn, który wynika z prawa wyborczego, był jednak ograniczony w wyniku bardzo skomplikowanego, a także manipulowanego procesu wyborczego, który ograniczał reprezentację grup mniejszościowych. Był on również ograniczony przez praktycznie nienaruszone samowładztwo carskie, jak również ograniczony w czasie (do wybuchu pierwszej wojny światowej).

jednak niski, szczególnie po roku 1926, będącym rokiem *coup d'état* zorganizowanego przez Józefa Piłsudskiego. Zdaniem niektórych historyków¹⁹⁸ po tym zamachu instytucje demokratyczne zostały stopniowo „zredukowane do pustej formy”. Opozycja demokratyczna, zarówno w kraju, jak za granicą, nazywała reżim, który wyłonił się w roku 1926 i trwał do roku 1939 „dyktaturą”¹⁹⁹. Ograniczenie demokracji w Polsce zredukowało władzę polityczną większości polskich mężczyzn i – co się z tym wiąże – różnicę we władzy politycznej między mężczyznami i kobietami. Inaczej mówiąc, zarówno mężczyźni, jak kobiety zostali pozbawieni władzy politycznej, w dużej mierze zmonopolizowanej przez elitę.

W tym samym czasie władza ekonomiczna mężczyzn była niska. W porównaniu do krajów Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych Polska w okresie międzywojennym pozostała gospodarczo zacofana. Pierwsza wojna światowa spowodowała ogromne zniszczenia na terytorium kraju. Dochód realny na głowę mieszkańca był niski i wynosił 84 dolary rocznie w latach 1921-1924 i 117 dolarów w pozostałym okresie poprzedzającym drugą wojnę światową²⁰⁰. W roku 1918 dochód realny pracowników handlu i administracji stanowił jedynie 17,5% dochodu z roku 1914. W roku 1926 pensje nauczycieli szkół średnich sięgały 34,5% zarobków z roku 1914²⁰¹.

Intensywna industrializacja, która przypada w Polsce na lata 20. i 30. zeszłego wieku, była w wysokim stopniu organizowana i kontrolowana przez państwo²⁰². W okresie międzywojennym państwo było pracodawcą dużej części inteligencji szacowanej na 50-60%. Poprzez regulację warunków pracy i praw profesjonalnych organizacji państwo kontrolowało również profesję, włączając w to wolne zawody²⁰³.

Podsumowując, niekorzystna sytuacja gospodarcza, ograniczenie demokracji i ogromna rola, jaką odgrywało państwo w życiu społecznym i ekonomicznym, leżały u podstawy

¹⁹⁸ *Cambridge History of Poland: From Augustus II to Piłsudski 1967-1935*, (eds.) Reddaway W.F., Penson J.H., Halecki O., Dyboski R., *op. cit.*

¹⁹⁹ Główne partie polityczne reprezentowane w sejmie – Chrześcijańska Demokracja, Narodowa Partia Robotnicza, Ruch Chłopski i socjaliści – zwołali Konwencję Praw Narodu w czerwcu 1930 roku. W ich deklaracji czytamy: „Polska poprzez ponad cztery lata znajdowała się pod władzą rzeczywistej dyktatury Józefa Piłsudskiego (...), i naród został pozbawiony jakiegokolwiek wpływu na wewnętrzną i zagraniczną politykę Republiki”, cyt. za Davies N., *God's Playground. A History of Poland: 1975 to the Present*, Vol. II, *op. cit.*, s. 423).

²⁰⁰ Clark C., *The Economics of 1960*, London 1942: Macmillan and Co.

²⁰¹ Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, *op. cit.*, s. 183, 236.

²⁰² Żarnowski J., *Spółeczeństwo drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, *op. cit.*; Zweig F., *Poland Between Two Wars. A Critical Study of Social and Economic Changes*, *op. cit.*; Taylor J., *The Economic Development of Poland, 1919-1950*, *op. cit.*; Landau Z., Tomaszewski J., *The Polish Economy in the Twentieth Century*, *op. cit.*

²⁰³ Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, *op. cit.*, s. 302.

względnie niewielkiej władzy ekonomicznej i politycznej mężczyzn, przeciętnych członków inteligencji w Polsce w okresie międzywojennym. Historyczne przyczyny niewielkiej różnicy we władzy pomiędzy mężczyznami i kobietami w zaborze rosyjskim nie zostały więc usunięte w wyniku gospodarczego i politycznego rozwoju w niepodległej Polsce.

Struktura klasowa, ruchliwość społeczna i solidarność między mężczyznami

W XIX i na początku XX wieku Polska charakteryzowała się ostrymi podziałami klasowymi. Było to spowodowane, między innymi, długim okresem feudalizmu i żywotnością tradycji arystokratycznych. Na największym obszarze Polski, który znajdował się pod panowaniem Rosji, feudalizm został obalony na początku lat 60. XIX wieku. Struktura klasowa w okresie międzywojennym była w znacznym stopniu podobna do tej przed pierwszą wojną światową²⁰⁴. Była ona zbliżona do modelu elitarnego²⁰⁵, który charakteryzuje się szeroką podstawą klas niższych, wąską elitą i niemal nieistniejącą klasą średnią. Chłopi, robotnicy i duża część zubożałego drobnomieszczaństwa tworzyli bazę. Elitę, w ścisłym tego słowa znaczeniu, tworzyli właściciele ziemscy i burżuazja. Część inteligencji może jednak również być uważana za należącą do elity. Nawet większa część inteligencji uważała, że należy do elity i prawie cała należała tam w świadomości mas²⁰⁶.

Inteligencja była grupą wyodrębnioną na podstawie poziomu wykształcenia, charakteru pracy i stylu życia raczej niż na podstawie działalności ekonomicznej i poziomu dochodów. Zdaniem socjologa Józefa Chalasińskiego: „Inteligencja polska kształtowała się z polskiej szlachty w procesie jej degradacji ekonomicznej, społecznej i politycznej”²⁰⁷. Większość inteligencji była pozbawiona dobrobytu ekonomicznego i władzy politycznej. W lęku przed dalszą degradacją, jej członkowie usiłowali zdystansować się od niższych klas społecznych; wzorowali się na arystokracji i podtrzymywali tradycje

²⁰⁴ Żarnowski J., *Spółeczeństwo drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, op. cit.

²⁰⁵ Evans Ruperti M.D., Kelley J., Kolosi T., *Images of Class: Public Perceptions in Hungary and Australia*, „American Sociological Review” 1992, Vol. 57, No. 4.

²⁰⁶ Jak czytamy w magazynie chłopskim „Zielony Sztandar” (1935, t. 32, czerwiec, s. 92): „Inteligencja [to] warstwa zamknięta i oddzielona od warstw ludowych chińskim murem przesądów, narowów czy dyplomów (...) warstwa poczuwająca się do specjalnej wyższości ponad inne warstwy społeczeństwa”.

²⁰⁷ Chalasiński J., *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*, op. cit., s. 69.

kulturowe szlachty. Tradycje te obejmowały nacisk na dobre wychowanie, włączając w to kurtuazję wobec kobiet²⁰⁸.

Liczebność chłopstwa i ekstensywne rolnictwo chłopskie są wskazywane przez socjologów²⁰⁹ jako główne czynniki, które leżały u podstawy niskiego stopnia ruchliwości społecznej w Polsce międzywojennej. W roku 1921 chłopi (jako klasa społeczna) stanowili około 53% ogółu populacji Polski. W roku 1938 liczba ta ciągle sięgała 50%. Robotnicy tworzyli 28% ogółu populacji w roku 1921 i nieco powyżej 30% w roku 1938. Inteligencja stanowiła pomiędzy 5-6% procent populacji Polski międzywojennej²¹⁰. Właściciele ziemscy i burżuazja to jedynie około 1% ogółu populacji. Udział burżuazji zmniejszył się w okresie międzywojennym, wskazując słabość polskiego kapitalizmu i całej gospodarki.

Powolny rozwój kapitalizmu nie sprzyjał rozwojowi klasy średniej; co przyczyniało się do dychotomizacji²¹¹ struktury społecznej. Podział polskiej kultury na kulturę chłopską i kulturę wyższą odzwierciedlał, jak również podtrzymywał, podziały klasowe. Kultura „wyższa”, charakterystyczna dla części inteligencji i klas posiadających, obejmowała poczucie wyższości w stosunku do chłopów i innych osób wykonujących pracę fizyczną²¹². Względnie sztywna struktura klasowa była również podtrzymywana przez elitarny system szkolny. Znaczenie barier klasowych w szkolnictwie odzwierciedlają wskaźniki uczestnictwa osób o różnym pochodzeniu społecznym w szkołach różnego stopnia. Na przykład w latach 1934-1936 dzieci pochodzące z rodzin chłopskich stanowiły 60% wszystkich uczniów klas pierwszych szkół podstawowych, ale tylko 11% studentów uniwersytetów. Odpowiednie liczby dla osób o pochodzeniu inteligenckim (wyluczając wolne zawody) to 3% i 37%, a dla osób pochodzących z rodzin osób zatrudnionych w wolnych zawodach i z burżuazji – 1% i 18%²¹³.

Elitarna kultura usprawiedliwiała mechanizmy kontroli społecznej utrudniające awans osób pochodzących z rodzin chłopskich czy robotniczych, które zdołały zdobyć

²⁰⁸ *Ibidem*.

²⁰⁹ Erikson R., Goldthorpe J.H., *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*, *op. cit.*

²¹⁰ Żarnowski J., *Spółeczeństwo drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, *op. cit.*, s. 32.

²¹¹ Por. Ossowski S., *Class Structure in the Social Consciousness*, New York 1963: The Free Press.

²¹² Chałasiński J., *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*, *op. cit.*; Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, *op. cit.*; Landau Z., Tomaszewski J., *The Polish Economy in the Twentieth Century*, *op. cit.*

²¹³ Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, *op. cit.*

wykształcenie średnie i wstąpić na uniwersytety. Kontrola ta miała na celu uniemożliwienie im przygotowania do bardziej lukratywnych, posiadających wysoki prestiż społeczny zawodów, takich jak zawód lekarza, handlowca czy inżyniera²¹⁴. Wysiłki podejmowane przez lekarzy, mające na celu ochronę prestiżu i statusu ekonomicznego ich zawodu, skierowane były przeciwko napływowi na studia medyczne młodych ludzi o pochodzeniu chłopskim i robotniczym²¹⁵ raczej, aniżeli przeciwko napływowi kobiet. Elitarna kultura i sztywna struktura społeczna ułatwiały więc edukacyjne i profesjonalne kariery kobiet o uprzywilejowanym pochodzeniu społecznym.

Ubóstwo kraju i ostre podziały między klasami społecznymi prowadziły raczej do solidarności klasowej niż do solidarności mężczyzn w ramach inteligencji bądź solidarności mężczyzn przekraczającej granice klas społecznych. Znaczące uczestnictwo kapitału obcego w polskim przemyśle w okresie międzywojennym dodawało wymiar polityczny i narodowy do konfliktów pomiędzy klasą robotniczą i kapitałem i jednocześnie potęgowało te konflikty²¹⁶. W Polsce tego okresu konflikty klasowe utrudniały solidarność płci, która przekraczałaby granice klasowe. W czasie Wielkiej Depresji pracodawcy nie wahali się zatrudniać kobiet, które stanowiły tańszą siłę roboczą²¹⁷.

Z drugiej strony tzw. bariery małżeńskie, których celem była ochrona mężczyzn w zawodach urzędniczych, nie dotyczyły kobiet posiadających dyplomy uniwersyteckie, pochodzących głównie z rodzin inteligenckich²¹⁸. Postawy społeczne względem barier małżeńskich wskazują na to, że solidarność w ramach inteligencji – obejmująca mężczyzn i kobiety – stanowiła silniejsze zjawisko społeczne aniżeli solidarność w ramach

²¹⁴ Chłasiński J., *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*, op. cit.; Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, op. cit.

²¹⁵ Opublikowany w roku 1928 raport na temat statusu lekarzy omawia spadek ich prestiżu i dochodów we wczesnych latach 20. XX wieku. Proces ten łączony jest ze znacznym wzrostem liczebności tego zawodu, zwłaszcza z napływem studentów z rodzin chłopskich i robotniczych po zakończeniu pierwszej wojny światowej. Studentom tym, jak czytamy w raporcie, brakuje „właściwego wychowania”, „kwalifikacji kulturalnych” i zasobów finansowych i, co z tego wynika, doświadczają oni stresów i wykazują brak przystosowania do studiów medycznych. Dlatego, jak twierdzi raport, proces dostępu do studiów medycznych osób pochodzących z niższych klas społecznych powinien być rozciągnięty na trzy generacje. Kobiety, które w tym czasie stanowiły około 10% lekarzy w Polsce i znacznie wyższy procent wśród dentystów, nie są wymienione jako przyczyniające się do przeludnienia zawodu. Cieszyński A., *Stan lekarski w czasach obecnych pod względem liczebnym i ekonomicznym*, Lwów 1928: Piller-Neumann.

²¹⁶ Zweig F., *Poland Between Two Wars. A Critical Study of Social and Economic Changes*, op. cit.

²¹⁷ Żarnowski J., *Spółczesność drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, op. cit.

²¹⁸ Bartnicki T., Czajkowski T., *Struktura zatrudnienia i zarobki pracowników umysłowych*, Warszawa 1936: Instytut Spraw Społecznych.

plci. Ogólnie rzecz biorąc, solidarność między mężczyznami nie wydaje się stanowić istotnego czynnika ograniczającego edukacyjne i zawodowe kariery kobiet w Polsce w okresie międzywojennym. Przeciwnie, sprzeciw części mężczyzn wobec barier małżeńskich demonstruje ich solidarność z kobietami i poparcie dla idei równouprawnienia kobiet²¹⁹.

Ideologia płci i rola gospodyni domowej

W XIX i na początku XX wieku podział pomiędzy sferą publiczną i prywatną, pomiędzy światem mężczyzn i światem kobiet w Polsce nie był silnie zaznaczony²²⁰. Rozdźwięk ten był niewątpliwie mniejszy aniżeli w Stanach Zjednoczonych. Ponieważ ideologia często umacnia istniejące warunki²²¹, brak ostrego podziału między sferą publiczną i prywatną zapobiegał głębokiemu zakorzenieniu się ideologii odrębnych sfer wśród polskiej inteligencji, zwłaszcza w zaborze rosyjskim. Udział kobiet w walkach powstańczych, pomoc i moralne wsparcie, jakiego udzielały tym walkom, sprawiły, że cechy na ogół uważane jako „męskie” były akceptowane, a nawet godne pożądaniami dla kobiet. Były to na przykład: odporność na okrucieństwa wojny, siła, wytrwałość, upór, odwaga, zdolności przywódcze²²². Wartości te dodatkowo podkopały rolę ideologii płci jako usprawiedliwiającej odrębne sfery dla mężczyzn i kobiet.

Trudno więc dziwić się, że ideał kobiecości, sformułowany przez Klementynę Tańską Hoffmanową²²³ na początku wieku XIX – podobny do tego, jaki istniał w Stanach Zjednoczonych – został zaatakowany w drugiej połowie tego samego wieku. Atak na ideał

²¹⁹ Poparcie dla równych praw kobiet było względnie szeroko rozprzestrzenione w Polsce międzywojennej. Następujące uwagi stanowią dobry przykład tego poparcia: „Wydaje się, że (...) efekt nawet masowego zwolnienia wszystkich pozostałych mężatek [tutaj: nieposiadających wyższego wykształcenia M.C.] byłby dla naszego rynku pracy niewspółmiernie mały w stosunku do niewątpliwiej szkody społecznej, jaką jest podrywanie pełnoprawnego stanowiska kobiety przez pozbawianie jej prawa do pracy z tytułu stanu cywilnego” (Bartnicki T., Czajkowski T., *Struktura zatrudnienia i zarobki pracowników umysłowych*, op. cit., s. 116).

²²⁰ Żarnowska A., *Prywatna sfera życia rodzinnego i zewnętrzny świat życia publicznego – bariery i przenikanie; przełom XIX i XX wieku*, w: *Kobieta i świat polityki*, (red.) Żarnowska A., Szwarz A., op. cit.

²²¹ Mann M., *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, op. cit., s. 24.

²²² Białokur F., *Praca samarytańska i społeczna kobiet polskich w powstaniu styczniowym 1863-1864 roku: materiały do opracowania służby zdrowia w powstaniu styczniowym 1863-1864*, op. cit.; Boberska F., *O Polkach które się szczególnie zasłużyły Ojczyźnie w powstaniu listopadowym*, op. cit.; Dobaczewska W., *Rycerki polskie*, op. cit.; Hoffman E., *Exit into History. A Journey through the New Eastern Europe*, op. cit.

²²³ Hoffmanowa K. z Tańskich, *O powinnościach kobiet*, Berlin 1849: Księgarnia B. Behra; idem, *Pamiętka po dobrej matce czyli ostatnie jej rady dla córki*, Warszawa 1820: Drukarnia Łątkiewicza.

kobiecości stworzony przez kobietę przyszedł ze strony warszawskich pozytywistów, głównie mężczyzn. Wybitny warszawski przedstawiciel tego kierunku filozoficznego i jeden z najbardziej sławnych krytyków tego czasu, Aleksander Świętochowski, krytykował Tańską za jej tradycjonalizm i przedstawiał jej idee w karykaturalny sposób:

„Podług niej kobieta jest istotą z natury swej ułomną, stworzoną do cierpień, poddaństwa i usług mężczyźnie. Sama przez się jest zerem nabierającym wartości dopiero w połączeniu z jakąś cyfrą. Na imię jej – nic. Służebna uległość, pobożna ślepota, milcząca abnegacja, tkliwy patriotyzm, niewiara w swe siły – oto ideał niewieści narysowany piórem Tańskiej”²²⁴.

Aleksander Świętochowski i Bolesław Prus szydzili z postaw społecznych, leżących u podstawy odrzucenia przez Warszawskie Stowarzyszenie Medyczne jednej z pierwszych kobiet, która ubiegała się o członkostwo w 1878 roku²²⁵.

Zdaniem Jana Hulewicza:

„W latach siedemdziesiątych XIX wieku debata na temat prawa kobiet do wyższego wykształcenia, która była prowadzona w gazetach, magazynach i w publikacjach specjalistycznych wydawała się zakończona. Opinia publiczna w Warszawie przychyliła się do dążeń kobiet”²²⁶.

Autor ten sugeruje, że pozytywistyczni pisarze i dziennikarze w Warszawie, argumentując, że kobiety powinny uzyskać dostęp do wszystkich kierunków studiów na uczelniach wyższych i do wszystkich zawodów, uprzedzili świadome dążenia większości polskich kobiet. W tym sensie możemy mówić o „sponsorowanym feminizmie” w Polsce.

Po odzyskaniu niepodległości w roku 1918 elity państwowe, niektóre partie polityczne i sama inteligencja kontynuowały dziewiętnastowieczną tradycję inteligencji polskiej, która sprzyjała emancypacji kobiet.

Norman Davies charakteryzuje polskie elity polityczne jako radykalne i antyklerykalne.

„Nastrój życia politycznego był silnie radykalny. Wszystkie główne osobistości lat dwudziestych, od Wincentego Witosa przywódcy chłopów i trzykrotnego premiera, do socjalisty Ignacego Daszyńskiego i samego Piłsudskiego, uznawali wyraźnie radykalne idee.

²²⁴ Cyt. za: Hulewicz J., *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, *op. cit.*, s. 157.

²²⁵ Filar Z., *Anna Tomaszewicz Dobrzańska. Karta z dziejów polskich lekarek*, Warszawa 1959: Polskie Stowarzyszenie Historii Medycyny, s. 7-26, 94.

²²⁶ Hulewicz J., *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, *op. cit.*, s. 157.

Nawet Narodowi Demokraci, którzy tworzyli główną opozycję zarówno względem wczesnego rządu koalicyjnego, jak późniejszego reżimu *Sanacji*, muszą być określani jako »radikalowie na prawicy«, których stanowisko na temat większości problemów dnia było dalekie od konserwatywnego²²⁷.

„Radikalne stanowisko” polskich elit politycznych w odniesieniu do równouprawnienia kobiet ilustrują pamiętniki z tego okresu. Na przykład pierwsza kobieta, która otrzymała promocję na wysokie stanowisko na Uniwersytecie Lwowskim – profesora i kierownika katedry nadzorującego pracę naukowców zarówno mężczyzn, jak i kobiet – wymienia w swoim pamiętniku nazwisko Piłsudskiego, który aktywnie popierał jej nominację²²⁸.

Emancypacja kobiet i ich równouprawnienie z mężczyznami były popierane przez różne siły polityczne, takie jak Polska Partia Socjalistyczna na lewicy i Narodowa Organizacja Kobiet, związana z Chrześcijańską Demokracją, na prawicy. Kościół katolicki, który miał tradycyjne poglądy na temat miejsca kobiet w społeczeństwie, nie odgrywał decydującej roli politycznej podczas większej części okresu międzywojennego. Konstytucja z roku 1921 gwarantowała mu „wiodącą pozycję wśród innych wyznań religijnych cieszących się równymi prawami”²²⁹.

Opinie popierające pracę zawodową i wyższe wykształcenie dla kobiet były również częścią kultury charakterystycznej dla inteligencji. Kultura ta – przez wielu nazywana elitarną – zawierała w sobie niechęć do pracy fizycznej²³⁰. Generalnie wartości wyznawane przez inteligencję prowadziły raczej do degradacji obowiązków domowych jako zajęć fizycznych, a nie podniesienia ich rangi, jak miało to miejsce w przypadku Stanów Zjednoczonych. Wartości te, sprzeczne z amerykańską ideologią udomowienia, hamowały tworzenie się pozycji gospodyni domowej typu zachodniego w rodzinach inteligenckich i tworzyły podstawę kulturową korzystania z płatnych usług domowych.

Powstaniu pozycji gospodyni domowej w rodzinach inteligenckich w Polsce nie sprzyjały również sztywna struktura klasowa i słaby kapitalizm. Przeludnienie wsi i bezrobocie w miastach, w połączeniu z ograniczeniami emigracji do Stanów Zjednoczonych,

²²⁷ Davies N., *God's Playground. A History of Poland: 1975 to the Present*, Vol. II, *op. cit.*, s. 410.

²²⁸ Dorabalska A., *Jeszcze jedno życie*, Warszawa 1972: Instytut Wydawniczy PAX.

²²⁹ Cyt. za: Davies N., *God's Playground. A History of Poland: 1975 to the Present*, Vol. II, *op. cit.*, s. 419.

²³⁰ Chałasiński J., *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*, *op. cit.*; Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, *op. cit.*, s. 166-167, 212, 268; Landau Z., Tomaszewski J., *The Polish Economy in the Twentieth Century*, *op. cit.*

wytwarzało znaczną podaż taniej służby domowej²³¹. Dostępność pomocy domowej zredukowała znaczenie obowiązków domowych jako bariery na drodze do karier edukacyjnych i zawodowych dla kobiet wywodzących się z warstwy inteligencji. Ideologia płci i obowiązki domowe nie tworzyły więc w Polsce bariery na drodze do zdobywania wykształcenia wyższego i pracy zawodowej porównywalnej do tej, jaka istniała w Stanach Zjednoczonych. W okresie międzywojennym kobiety zatrudnione w pracy biurowej przestawały zwykle pracować po wyjściu za mąż, kobiety które posiadały wykształcenie wyższe i kwalifikacje profesjonalne pozostawały jednak częściej w swoich zawodach²³².

Analiza porównawcza segregacji według płci w szkolnictwie wyższym

Jak widzieliśmy, wiele faktów wskazuje na to, że amerykańscy mężczyźni z klasy średniej dysponowali większą władzą polityczną i ekonomiczną aniżeli mężczyźni – przedstawiciele inteligencji – w Polsce. Struktury ekonomiczne i polityczne – rozwinięty kapitalizm versus gospodarcze zacofanie oraz system demokratyczny versus despotyzm czy inne formy autorytaryzmu – leżały u podstawy różnicy we władzy mężczyzn. Różnice te dodatkowo wiązały się ze specyfiką struktur klasowych i procesów społecznych przez nie generowanych. Fakt, że władza mężczyzn amerykańskich była tak znacząca – i była wzmocniona ideologią odrębnych sfer – sprawił, że mogli oni skuteczniej aniżeli mężczyźni polscy kontrolować kobiety, włączając w to ich kariery edukacyjne i zawodowe. Dominacja mężczyzn i podporządkowanie kobiet były więc bardziej charakterystyczne dla klasy średniej w Stanach Zjednoczonych niż dla polskiej inteligencji.

Następny etap analizy zmierza do zbadania, czy powyższe różnice związane były z wyższym poziomem segregacji według płci w amerykańskim systemie wyższego wykształcenia w porównaniu do systemu polskiego.

²³¹ Landau Z., Tomaszewski J., *The Polish Economy in the Twentieth Century*, *op. cit.*; Zweig F., *Poland Between Two Wars. A Critical Study of Social and Economic Changes*, *op. cit.*; Żarnowski J., *Spółeczeństwo drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, *op. cit.*

²³² Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, *op. cit.*

Początki wyższego wykształcenia kobiet w Polsce i Stanach Zjednoczonych

Narodziny kształcenia wyższego kobiet, zarówno polskich, jak amerykańskich, sięgają wieku XIX. Pierwsze studentki amerykańskie studiowały na ogół w kolegiach dla kobiet, były więc przestrzennie odseparowane od mężczyzn. W większości studiowały one odmienne aniżeli mężczyźni kierunki studiów, takie jak: pedagogika, pielęgniarstwo, bibliotekarstwo i praca biurowa. Jednocześnie medycyna, prawo, matematyka, nauki przyrodnicze i studia politechniczne były zdominowane przez mężczyzn²³³.

Kariery edukacyjne polskich kobiet i mężczyzn różniły się znacznie od karier edukacyjnych w Stanach Zjednoczonych. Większość polskich kobiet studiowała w koedukacyjnych uniwersytetach Europy Zachodniej. Uniwersytety europejskie były bardziej elitarne i ich programy studiów nie obejmowały ekonomiki domowej czy innych przedmiotów określonych jako „kobiece” w Stanach Zjednoczonych. Ponadto uczelnie europejskie nie przywiązywały wielkiej wagi do profesjonalnych aspektów pracy nauczycielskiej i traktowały kształcenie nauczycieli szkół średnich jako produkt uboczny nauczania humanistyki i nauk ścisłych²³⁴.

Kobiety z zaboru rosyjskiego studiowały głównie medycynę, a także nauki przyrodnicze i nauki społeczne²³⁵. Niewielka część odbywała studia politechniczne, głównie w Zurychu oraz w Ghent i Louvain w Belgii. Nauki humanistyczne czy pedagogika nie stanowiły typowo kobiecych kierunków studiów²³⁶. Praca nauczycielska na poziomie szkoły elementarnej na terytorium Polski nie wymagała w tym czasie wykształcenia wyższego, nauczanie było więc zawodem, który kobiety usiłowały opuścić raczej, aniżeli zdobyć, podejmując studia uniwersyteckie. Z fragmentów danych na temat początków

²³³ Newcomer M., *A Century of Higher Education for American Women*, New York 1959: Harper and Brothers, s. 53-58, 76, 89; Collins R., *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*, op. cit.; Friedan B., *The Feminine Mystique*, New York 1963: Dell, s. 217; Mooney Marini M., Brinton M.C., *Sex typing in occupational socialization*, op. cit.; Lipman-Blumen J., *Gender Roles and Power*, op. cit., s. 143-152; Markell Morantz-Sanchez R., *Sympathy and Science. Women Physicians in American Medicine*, op. cit.

²³⁴ Ben-David J., *Professions in the Class System of Present-day Societies*, „Current Sociology” 1963-1964, Vol. 12, No. 3, s. 271.

²³⁵ Jedną z nich była Maria Skłodowska-Curie, która ukończyła studia fizyczne i chemiczne na Sorbonie w roku 1890 i później została pierwszą kobietą, która uzyskiwała Nagrodę Nobla w naukach przyrodniczych i jedyną kobietą, która otrzymała tę nagrodę dwukrotnie, Curie E., *Madame Curie*, New York 1939: Doubleday, Doran and Co. Róża Luksemburg, jedna z najwybitniejszych kobiet w historii międzynarodowego socjalizmu, ukończyła gimnazjum w Warszawie, a następnie studiowała ekonomię w Zurychu, gdzie otrzymała stopień doktora w roku 1898, Ettinger E., *Rosa Luxemburg. A Life*, Boston 1986: Beacon Press.

²³⁶ Hulewicz J., *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, op. cit.

wyższego wykształcenia kobiet wynika, że przynajmniej na niektórych zachodnioeuropejskich uniwersytetach stanowiły one znaczącą część ogółu polskich studentów i że tendencje wystąpienia wysokiej segregacji według płci były niewielkie.

Segregacja według płci w polskim i amerykańskim systemie szkolnictwa wyższego w okresie międzywojennym

W okresie międzywojennym niemal wszystkie instytucje wyższego wykształcenia w Polsce były koedukacyjne; wszystkie główne uniwersytety były publiczne i tylko około 6% studentów w końcu lat 20. i 12% w połowie lat 30. XX wieku kończyło szkoły prywatne.

Ta część rozdziału poświęcona jest analizie dyplomów nadawanych mężczyznom i kobietom w amerykańskim i polskim systemie wyższego wykształcenia w latach 20. i 30. Jest to najwcześniejszy okres, dla którego istnieją wyczerpujące dane statystyczne na temat absolwentów szkół wyższych. Różnice w rodzajach dyplomów nadawanych przez instytucje wyższego wykształcenia w Stanach Zjednoczonych i w Polsce nie powinny przesłaniać strukturalnej równoważności tych systemów jako tworzących systemy wyższego wykształcenia w obu krajach²³⁷.

Moja analiza obejmuje wszystkie rodzaje dyplomów w obu systemach szkolnictwa wyższego. W przypadku Stanów Zjednoczonych dane dotyczące studentów, którzy uzyskali licencjat (*bachelor's degree*) połączone zostały z danymi na temat tych, którzy ukończyli studia pierwszego stopnia, zdobyli magisterium i doktorat²³⁸. Informacje te zostaną porównane ze stopniami magistra i doktora nadawanymi w Polsce. Prezentowana dalej analiza obejmuje praktycznie wszystkich absolwentów czteroletnich kolegów i uniwersytetów w badanym okresie²³⁹.

²³⁷ Zob. Collins R., *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*, op. cit.

²³⁸ Statystyki amerykańskie nie podają dystrybucji dyplomów według płci w wypadku absolwentów studiów pierwszego stopnia i magisterium dla lat 30. XX wieku i dlatego dane prezentowane w następnej części rozdziału są częściowo oszacowane. Szacunek opiera się na ogólnej liczbie absolwentów poszczególnych kierunków studiów i na dystrybucji według płci studentów tych kierunków. Ponieważ badania socjologiczne świadczą o wysokim odsiewie kobiet z kierunków zdominowanych przez mężczyzn (Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, op. cit., s. 120-121), zastosowana procedura prowadzi prawdopodobnie do niedoszacowania stopnia segregacji według płci w Stanach Zjednoczonych. Brak informacji na temat podziału licencjatów (*bachelor's degrees*) pomiędzy nauki przyrodnicze i humanistyczne w latach 30. spowodował wykluczenie tych dyscyplin z analizy co, prawdopodobnie, jeszcze bardziej obniża indeksy niepodobieństwa obliczane dla Stanów Zjednoczonych.

²³⁹ Dane amerykańskie publikowane były co drugi rok, podczas gdy dane polskie, chociaż publikowane corocznie, obejmują bardzo krótki okres (od roku 1928 do 1936).

Analiza danych

Dane stanowiące podstawę wniosków na temat segregacji kobiet i mężczyzn w amerykańskim i polskim systemie szkolnictwa wyższego przedstawione zostały w tabeli 2.1. Dla obu krajów tabela obejmuje ogólną liczbę absolwentów na poszczególnych kierunkach studiów, procent kobiet kończących te kierunki oraz indeksy segregacji *D*. W ciągu całego okresu objętego badaniem kobiety w Polsce były reprezentowane w wyższych proporcjach aniżeli kobiety amerykańskie na takich zdominowanych przez mężczyzn w obu krajach kierunkach studiów, jak medycyna, rolnictwo i prawo²⁴⁰.

Ponadto w Polsce w latach 1933 i 1936 kobiety reprezentowały 47% ogółu absolwentów nauk przyrodniczych i matematyki. Kierunki te, inaczej niż w Stanach Zjednoczonych, nie były więc opanowane przez mężczyzn²⁴¹.

Z drugiej strony – w końcu lat 30. XX wieku kobiety stanowiły większy procent wśród ogółu absolwentów architektury w USA aniżeli w Polsce. Kierunek ten był zdominowany przez mężczyzn w obu krajach. W Stanach Zjednoczonych kobiety stanowiły 4% ogółu absolwentów teologii, podczas gdy w Polsce praktycznie nie studiowały tego kierunku.

Dane porównawcze wskazują na interesujące różnice w zakresie proporcji kobiet wśród ogółu absolwentów stomatologii oraz wśród ogółu absolwentów sztuk pięknych. W Stanach Zjednoczonych kobiety stanowiły 1 do 2% ogółu absolwentów stomatologii, natomiast w Polsce kierunek ten zdominowany był przez kobiety. W Stanach Zjednoczonych sztuki piękne były zdominowane przez kobiety, podczas gdy w Polsce w latach 1928 i 1933 kierunek ten był męski. W roku 1936 mężczyźni ciągle stanowili większość absolwentów sztuk pięknych, choć kobiety zwiększyły swój udział wśród ogółu absolwentów tego kierunku.

²⁴⁰ Różnica między USA i Polską pod względem udziału kobiet wśród absolwentów prawa w późnych latach 20. jest niewielka. Profesjonalizacja prawa w Stanach Zjednoczonych nastąpiła jednak później niż profesjonalizacja medycyny. W latach 20. kobiety zachowały dostęp do zawodów prawniczych poprzez kursy i szkoły, które nie miały certyfikatu Amerykańskiego Stowarzyszenia Prawników (ABA). W tym samym czasie kobiety stanowiły jedynie niewiele ponad 2% absolwentów szkół akredytowanych przez ABA (Hummer P.M., *The Decade of Elusive Promise. Professional Women in the United States, 1920-1930*, *op. cit.*, s. 70).

²⁴¹ Kierunki zdominowane przez mężczyzn to takie, na których mężczyźni stanowili co najmniej 70% ogółu absolwentów; kierunki neutralne ze względu na *gender* charakteryzują się 30-69,9% dyplomów nadanych mężczyznom lub kobietom; kierunki zdominowane przez kobiety to takie, na których kobiety stanowiły przynajmniej 70% ogółu absolwentów (por. Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, *op. cit.*).

Tabela 2.1 Absolwenci szkół wyższych w Stanach Zjednoczonych i w Polsce według kierunku studiów i płci:
1927-1937

Kierunek studiów	USA 1927 ^a		Polska 1928		USA 1933		Polska 1933		USA 1937		Polska 1936	
	ogółem	% kobiet	ogółem	% kobiet	ogółem	% kobiet	ogółem	% kobiet	ogółem	% kobiet	ogółem	% kobiet
Teologia	1342	4,10	87	0,00	1637	7,27	114	0,88	1766	6,46	150	0,00
Prawo	8843	5,01	1579	5,19	9222	5,42	1880	13,83	9403	6,39	2068	16,01
Medycyna	4358	4,34	792	19,32	7197	5,42	713	14,31	7713	6,87	645	17,21
Farmacja	2468	7,17	164	53,66	1073	8,85	212	59,43	1529	10,40	281	51,16
Stomatologia	2725	1,36	97	86,60	2003	1,95	100	77,00	3801	0,92	90	70,00
Weterynaria	138	0,00	65	1,54	274	0,73	161	0,62	329	1,22	145	1,38
Rolnictwo	2359	2,97	246	17,07	3160	3,73	356	16,29	5458	1,87	368	22,55
Architektura	350	10,57	51	13,73	593	15,34	83	14,46	547	21,76	58	12,07
Inżynieria	8426	0,31	501	4,99	12 838	0,02	580	3,28	12 300	0,50	646	3,10
Biznes i administracja	7057	16,25	170	11,76	10 522	18,83	499	21,44	15 170	22,04	450	27,10
Sztuki piękne	1652	85,71	27	29,63	3605	75,67	46	30,43	4068	72,74	54	46,30
Dziennikarstwo	435	48,97			1013	44,52	2	0,00	1580	42,85	4	100
Pedagogika	8000	67,81			36 044	66,49			44 669	65,24		
Ekonomika domowa	2122	100,00			3328	99,01			4565	99,01		
Pielęgniarstwo	58	100,00			225	100,00			671	100,00		
Bibliotekarstwo					723	91,21			1162	87,35		
Humanistyka	8333 ^b	47,05					939	59,21			901	58,38
Nauki przyrodnicze	2251 ^b	21,10					397	46,60			484	46,49
Wychowanie fizyczne							42	64,29			92	57,61
Inne	54 001	48,60	554	48,92	63 360	43,08			76 687	42,81		
Ogółem	114 818	36,69	4333	18,02	156 817	39,51	6124	25,23	191 418	40,16	6436	26,83
D [w %]	66,70		44,46		67,21		47,35		63,40		42,80	

^a Daty oznaczają rok kalendarzowy, w którym rozpoczął się rok akademicki.

^b Jedynie dyplomy magisterskie i doktorskie.

Źródła: *Biennial Survey of Education 1926/28-1938/41*, U.S. Government Printing Office, Washington 1930-1940; Harmon L.R., Soldz H., *Doctorate Production in the United States Universities 1920-1962*, National Academy of Sciences – National Research Council, Washington 1963; *Statystyka Szkolnictwa 1931/32-1945/46*, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 1933-1947.

Przykład stomatologii i sztuk pięknych sugeruje, że – dokonując wyboru kierunków studiów – kobiety i mężczyźni w Stanach Zjednoczonych stosowali odmienne kryteria aniżeli w Polsce. W USA mężczyźni na ogół wybierali kierunki studiów prowadzące do zawodów o wysokich dochodach i wysokim prestiżu społecznym²⁴². Kierunki zdominowane przez kobiety prowadziły do niższych dochodów i niższego prestiżu. W Polsce status materialny nie był wysoko ceniony przez kulturę szlachecką²⁴³. Tradycja kulturowa szlachty była kontynuowana przez inteligencję, czynniki finansowe nie odgrywały więc prawdopodobnie dominującej roli w procesie wyboru kierunku studiów w Polsce międzywojennej. Stomatologia, której ukończenie często prowadziło do wysokich dochodów, była zdominowana przez kobiety. Jednocześnie wysoki dochód absolwentów sztuk pięknych jest raczej wyjątkiem niż regułą²⁴⁴. Nie powstrzymało to względnie wysokiej reprezentacji mężczyzn od kończenia tego kierunku studiów w Polsce w roku 1928 i w latach 30. XX wieku.

Interpretując powyższą różnicę, należy podkreślić, że świat sztuki był uważany w Polsce za wysoce patriotyczną dziedzinę działalności, której celem było wzmocnienie ducha narodu w czasie długiej walki o niepodległość. Sztuki piękne cieszyły się więc prawdopodobnie wyższym prestiżem aniżeli stomatologia. Niski udział procentowy kobiet wśród studiujących sztuki piękne i ich wysoki udział wśród absolwentów stomatologii mogły więc być związane z wysokim prestiżem sztuk pięknych.

Prestiż poszczególnych kierunków studiów może stanowić podstawę oceny postępu, jakiego dokonały kobiety w Polsce w dziedzinie wyższego wykształcenia. Jako kryterium prestiżu przyjąłam stopień, w jakim kierunek studiów był atrakcyjny dla studentów pochodzących z rodzin wielkich właścicieli ziemskich i burżuazji. Stosując to kryterium, stwierdzamy, że w roku akademickim 1934/35 najbardziej prestiżowymi kierunkami studiów były prawo i nauki polityczne (na których studiowało 27% wszystkich studentów o pochodzeniu obszarniczym i burżuazyjnym), rolnictwo (12%), biznes i handel (11%), nauki humanistyczne (10%) i medycyna (9%)²⁴⁵.

Z tabeli 2.1 wynika, że w roku 1936 kobiety stanowiły od 16 do 58% absolwentów pięciu najbardziej prestiżowych kierunków studiów. Wydaje się interesujące, że w ciągu

²⁴² Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, op. cit.; Strober M.H., *Toward a General Theory of Occupational Sex Segregation: The Case of Public School Teaching*, op. cit.

²⁴³ Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, op. cit., s. 61; Chałasiński J., *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*, op. cit.

²⁴⁴ Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, op. cit.

²⁴⁵ Por. Wittlinowa H., *Atlas szkolnictwa wyższego*, Warszawa 1937: Związek Nauczycielstwa Polskiego, s. 52-53.

9 lat objętych analizą udział procentowy kobiet wśród ogółu absolwentów prawa wzrósł trzykrotnie, a wśród ogółu absolwentów biznesu – ponad dwukrotnie. Zgodnie z naszym przypuszczeniem stomatologia nie cieszyła się wysokim prestiżem społecznym w Polsce międzywojennej. Na kierunku tym studiowało jedynie 0,6% studentów pochodzących z rodzin wielkich obszarników i burżuazji. Dane statystyczne wskazują równocześnie, że prawie dwa razy więcej studentów z tych rodzin studiowało sztuki piękne aniżeli stomatologię w Polsce w latach 1934-1935²⁴⁶. W rzeczywistości, w latach tych nawet jedna osoba o pochodzeniu „arystokratycznym”, tj. z rodzin wielkich właścicieli ziemskich, nie studiowała stomatologii.

W przeciwieństwie do stomatologii medycyna cieszyła się wysokim prestiżem w Polsce międzywojennej. W roku 1919 kobiety stanowiły niemal 8% ogółu studentów medycyny i liczba ta wzrosła do 20% w latach 30. XX wieku. Na przykład w roku 1937 i 1938 kobiety stanowiły około 22% ogółu studentów medycyny, 16% ogółu lekarzy i 20% lekarzy w wielkich miastach²⁴⁷. Udział procentowy kobiet pracujących jako lekarze w Polsce międzywojennej jest wyższy aniżeli w Stanach Zjednoczonych nawet w 1982 roku²⁴⁸. Względnie wysoka partycypacja kobiet wśród lekarzy przed wojną warta jest podkreślenia, gdyż często argumentowało się, że zjawisko to zostało spowodowane przez warunki stworzone w systemie powojennym.

Zgodnie ze stosowanym kryterium stomatologia z 70-87% kobiet wśród ogółu absolwentów byłaby równa pod względem prestiżu teologii, której kobiety praktycznie nie studiowały. Wśród studentów teologii ponad 40% było pochodzenia chłopskiego, podczas gdy pochodzenie studentów stomatologii było głównie inteligenckie, z czego prawie jedna czwarta reprezentowała elitę inteligencką – rodziny wolnych zawodów²⁴⁹.

Wśród absolwentów nauk humanistycznych i przyrodniczych w Polsce pewien procent stanowili przyszli nauczyciele szkół średnich. Nauki humanistyczne znajdowały się jednak wśród pięciu najbardziej prestiżowych kierunków studiów, a nauki ścisłe nie odbiegały od nich zbyt pod względem prestiżu (studiowało na nich 8% ogółu studentów z rodzin obszarniczych i burżuazji). Ponadto praca nauczycielska, która będzie analizowana szczegółowo w rozdziale V, nie była zdominowana przez kobiety w Polsce

²⁴⁶ *Ibidem*.

²⁴⁷ *Mały Rocznik Statystyczny*, Warszawa 1932-1939: Główny Urząd Statystyczny.

²⁴⁸ Por. Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, *op. cit.*, s. 159.

²⁴⁹ Wittlinowa H., *Atlas szkolnictwa wyższego*, *op. cit.*, s. 52-53.

międzywojennej (kobiety stanowiły 50% wszystkich nauczycieli i 32-37% nauczycieli w szkołach średnich)²⁵⁰. Ogółem, akceptacja kobiet na pożądanym kierunkach studiów i w zawodach o wysokim prestiżu, czy jak stomatologia prowadzących do wysokich dochodów, okazała się łatwiejsza w Polsce aniżeli w Stanach Zjednoczonych.

Statystyki edukacyjne w Stanach Zjednoczonych zawierają cztery kierunki studiów, które nie występowały w Polsce w badanym okresie. Były to: pielęgniarstwo, ekonomika domowa i bibliotekarstwo – kierunki, na których kobiety stanowiły 90% ogółu absolwentów, i pedagogika z około 65% kobiet.

Dane te ilustrują ważną jakościową różnicę pomiędzy segregacją według płci w amerykańskim i polskim szkolnictwie wyższym i poszczególnych profesjach. Podczas gdy w Polsce segregacja według płci w szkolnictwie wyższym odzwierciedlała stopień, w jakim kobiety pokonały bariery na kierunkach studiów uprzednio zarezerwowanych wyłącznie dla mężczyzn, w Stanach Zjednoczonych – obok podobnego procesu – kobietom „podarowano” ich „własne” dziedziny wykształcenia i zawody. Pozwoliło to na przynajmniej częściowe zaspokojenie aspiracji edukacyjnych i zawodowych kobiet, nie naruszając norm wynikających z ideologii odrębnych sfer. Z punktu widzenia mężczyzn pomogło to zachować ich dominację nad kobietami, jak również zmniejszyć współzawodnictwo o pożądaną pozycję społeczną. Z powodu bardziej otwartej struktury klasowej i wyższego poziomu ruchliwości społecznej współzawodnictwo to było znacznie wyższe w Stanach Zjednoczonych niż w Polsce.

Syntetyczne przedstawienie omawianych wyżej różnic i jednocześnie nadanie wartości liczbowej segregacji według płci w obu krajach możliwe jest dzięki zastosowaniu indeksów nierówności *D*. Nierówność (*unevenness*) jest miarą segregacji najczęściej analizowanym w literaturze socjologicznej²⁵¹, a indeks nierówności, nazywany często indeksem niepodobieństwa *D* – najczęściej stosowaną miarą segregacji. Jest on zdefiniowany przez następujący wzór:

$$D = \sum_{i=1}^n |W_i / W - (M_i / M)| / 2,$$

²⁵⁰ *Mały Rocznik Statystyczny*, op. cit.

²⁵¹ Lieberman S., Carter D.K., *Temporal Changes and Urban Differences in Residential Segregation: A Reconsideration*, "American Journal of Sociology" 1982, Vol. 88, No. 2; Massey D.S., Denton N.A., *The Dimensions of Residential Segregation*, "Social Forces" 1988, Vol. 67, No. 2.

gdzie

W_i jest liczbą kobiet absolwentek kierunku i ;

W jest ogólną liczbą kobiet;

M_i jest liczbą mężczyzn absolwentów kierunku i ;

M jest ogólną liczbą mężczyzn absolwentów uniwersytetów;

n jest liczbą kierunków studiów.

Wartość indeksu niepodobieństwa waha się pomiędzy zerem (co oznacza całkowity brak segregacji), a jednością (wskazującą maksimum segregacji, kiedy nie istnieje taki kierunek, na którym studiowałyby zarówno kobiety, jak i mężczyźni). Indeks niepodobieństwa D może być interpretowany jako reprezentujący procent kobiet (lub mężczyzn), które musiałyby zmienić kierunek studiów tak, aby wszystkie kierunki studiów posiadały taki sam skład absolwentów, jak system edukacyjny jako całość.

W przypadku naszej analizy nierówność odnosi się do różnic w liczbie dyplomów nadawanych kobietom i mężczyznom na poszczególnych kierunkach studiów. Segregacja jest najmniejsza, kiedy absolwenci i absolwentki reprezentują te kierunki w takiej samej proporcji, w jakiej znajdują się wśród ogółu absolwentów wyższych uczelni. Segregacja jest maksymalna, kiedy mężczyźni i kobiety kończą całkowicie odmienne studia. Podstawę obliczenia indeksów D , które odzwierciedlają poziomy segregacji według płci w polskim i amerykańskim systemie szkolnictwa wyższego, stanowiły dane prezentowane w tabeli 2.1.

Na podstawie przedstawionej wyżej analizy władzy w społeczeństwie można oczekiwać, że absolwenci i absolwentki w Stanach Zjednoczonych będą mniej równomiernie rozdzieleni pomiędzy kierunki studiów aniżeli mężczyźni i kobiety w Polsce.

Jak widzimy w tabeli 2.1, poprzez cały okres objęty badaniem istniała konsekwentna różnica wynosząca średnio 21 punktów procentowych, pomiędzy indeksami niepodobieństwa obliczonymi dla Stanów Zjednoczonych i Polski. Zgodnie z oczekiwaniem w latach 20. i 30. XX wieku poziom segregacji według płci wśród absolwentów kolegiów i uniwersytetów w Stanach Zjednoczonych był wyższy²⁵² aniżeli w Polsce.

²⁵² W niniejszym rozdziale analiza jest zogniskowana na równomierności rozmieszczenia kobiet i mężczyzn w ramach kierunków studiów, która według literatury socjologicznej na temat *gender* (Hearn J.C., Olzak S., *The Role of College Major Departments in the Reproduction of Sexual Inequality*, "Sociology of Education" 1981, Vol. 54, No. 3; Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, *op. cit.*) uważana była do niedawna (zob. rozdział IV) za bardziej istotną aniżeli ogólny stopień uczestnictwa kobiet w szkolnictwie wyższym. Uczestnictwo kobiet w polskim szkolnictwie wyższym, mimo że niższe, było ściślej związane ze strukturą zawodową.

Podsumowując, udział polskich kobiet w kierunkach studiów, które w Stanach Zjednoczonych były zdominowane przez mężczyzn, był wyższy niż udział kobiet amerykańskich. Bariery płci, odzwierciedlone przez segregację edukacyjną, były względnie niewielkie w polskim szkolnictwie wyższym w okresie międzywojennym i kobiety były dobrze reprezentowane na prestiżowych kierunkach studiów.

Podsumowanie i wnioski

Jednym z celów tej części książki było przywrócenie „perspektywy makrostrukturalnej” w badaniu nierówności płci i segregacji według płci²⁵³. Historyczne i porównawcze badanie dwóch krajów charakteryzujących się kontrastującymi strukturami ekonomicznymi, politycznymi i klasowymi, służyło jako środek do zrealizowania tego celu.

Zgodnie z intuicją Heidi Hartmann²⁵⁴, wysoki stopień rozwoju kapitalizmu w Stanach Zjednoczonych współwystępował z wysokimi poziomami segregacji według płci w szkolnictwie wyższym w latach 20. i 30. XX wieku. Otwarta struktura klasowa i demokratyczny system polityczny – dwa pozostałe strukturalne elementy analizy – wywierały podobny wpływ. Kapitalizm i demokracja we wczesnej fazie rozwoju przekształciły społeczeństwo amerykańskie w sposób, który potęgował władzę mężczyzn i przyczyniał się do znacznego dystansu we władzy pomiędzy mężczyznami i kobietami. W warunkach względnie otwartej struktury klasowej, która umożliwiała wysoki poziom współzawodnictwa między mężczyznami o pozycje o wysokim statusie społecznym, bariery edukacyjne i zawodowe budowane były – między innymi – według płci. Kryterium płci odgrywało prawdopodobnie większą rolę aniżeli pochodzenie społeczne.

Kilka mechanizmów społecznych pośredniczyło między strukturami: ekonomiczną, polityczną i klasową a dominacją mężczyzn nad kobietami. Były to: solidarność między mężczyznami, rozwój roli gospodyni domowej i akceptacja ideologii odrębnych sfer,

Ponadto podczas gdy dane statystyczne odnoszą się do całego terytorium Polski, teoretyczna i historyczna część artykułu dotyczyła głównie zaboru rosyjskiego (zob. przypis 107). Jeszcze w latach 1934-1935 obszary należące poprzednio do różnych zaborów charakteryzowały się dużymi różnicami pod względem uczestnictwa kobiet w szkolnictwie wyższym. W centrach akademickich uprzedniego zaboru rosyjskiego kobiety stanowiły 32% wszystkich studentów, natomiast w centrach byłego zaboru austriackiego – 24%. W Warszawie (były zabór rosyjski) wśród studentów medycyny było 22% kobiet, podczas gdy w Krakowie (zabór austriacki), kobiety stanowiły jedynie 12% ogółu studentów medycyny (Wittlinowa H., *Atlas szkolnictwa wyższego*, *op. cit.*, s. 4-5, 50-51).

²⁵³ Folbre N., *Micro, Macro, Choice, and Structure*, *op. cit.*

²⁵⁴ Hartmann H., *Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex*, *op. cit.*

zarówno przez mężczyzn, jak i kobiety. Mechanizmy te stanowiły pomost pomiędzy dystansem we władzy między kobietami i mężczyznami a poziomami segregacji według płci w szkolnictwie wyższym.

W przeciwieństwie do procesów zachodzących w Stanach Zjednoczonych w okresie, gdy kobiety zaczęły wstępować na zachodnie uniwersytety, władza mężczyzn należących do szlachty i inteligencji w zaborze rosyjskim chyliła się ku upadkowi. Władza polityczna i ekonomiczna została podkopana przez despotyczne rządy carów i ekonomiczne zaco-fanie kraju. Załamanie się demokracji, słaby kapitalizm i względnie sztywna struktura klasowa były również częścią rzeczywistości w Polsce międzywojennej. Wzmacniały one społeczną spójność inteligencji, zapobiegając powstaniu „męskich klubów”, jak również solidarności między mężczyznami, która przekraczałaby granice klasowe. Niski stopień industrializacji sprzyjał podaży taniej służby domowej, a arystokratyczne i szlacheckie tradycje zapewniały popyt na jej usługi.

Dodatkowo, dużo słabszy wpływ ideologii udomowienia, a także niższa kulturowa wartość konsumpcji i mniejsze jej możliwości, nie sprzyjały rozwojowi roli gospodyni domowej wśród inteligencji. Wszystkie powyższe czynniki ułatwiały edukacyjną i zawodową emancypację kobiet o uprzywilejowanym pochodzeniu społecznym i przyczyniły się do tego, że poziom segregacji według płci w polskim systemie szkolnictwa wyższego był niższy aniżeli w systemie amerykańskim.

Analiza prezentowana w tym rozdziale traktowała szczególnie układ historyczny rozwiniętego kapitalizmu i demokracji w końcu XIX i na początku XX wieku jako potęgujące władzę mężczyzn i niesprzyjające wzrostowi władzy kobiet, a więc niekorzystne dla równouprawnienia kobiet w Stanach Zjednoczonych. Następny rozdział poświęcony jest analizie porównawczej segregacji według płci w polskim i amerykańskim systemie wyższego wykształcenia w latach 1965-1985, w dwóch odrębnych systemach politycznych i ekonomicznych.

Rozdział III

Mężczyźni, kobiety i władza.

Analiza porównawcza segregacji według płci w szkolnictwie wyższym
w latach 1965-1985 w Polsce i Stanach Zjednoczonych²⁵⁵

Niniejszy rozdział stanowi kontynuację przeprowadzonej w poprzednim rozdziale dla okresu międzywojennego analizy władzy mężczyzn i kobiet oraz segregacji edukacyjnej według płci w Polsce i w Stanach Zjednoczonych. Obecnie nasze badanie zostanie rozszerzone na okres po drugiej wojnie światowej. Na początku rozdziału omawiam rozwinięty przez Michaela Manna²⁵⁶ schemat analizy władzy i jego zastosowanie w badaniach problematyki *gender*. Następnie rozważania dotyczą relacji władzy między kobietami i mężczyznami w Polsce i w Stanach Zjednoczonych w okresie powojennym i ich wpływu na poziom segregacji według płci w szkolnictwie wyższym. Ostatnia część, która składa się z kilku podrozdziałów, poświęcona została analizie empirycznej segregacji według płci w latach 1965-1985.

Lata 1965-1985 wybrane zostały jako wystarczająco odległe od zakończenia II wojny światowej, aby uniknąć zakłóceń związanych z opóźnionymi przez wojnę karierami edukacyjnymi w obu krajach. Z drugiej strony – wpływ zmian politycznych i ekonomicznych w Polsce po roku 1989 na relacje władzy między mężczyznami i kobietami i na segregację według płci w szkolnictwie wyższym wymaga oddzielnej analizy i dlatego omówiony zostanie w następnej części publikacji.

Kontekst pojęciowy analizy władzy kobiet i mężczyzn

Przedstawiona w rozdziale II analiza społecznych, politycznych i ekonomicznych makrostruktur generujących władzę mężczyzn dotyczyła, stosując terminologię Manna,

²⁵⁵ Artykuł pierwotnie opublikowany w "Sociology" 1998, Vol. 32, No. 2, s. 277-298. Tłumaczenie autorki.

²⁵⁶ Mann M., *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, *op. cit.*

źródeł władzy. Badanie to prowadziło do wniosków na temat ilościowych różnic we władzy mężczyzn w Stanach Zjednoczonych i w Polsce przedstawionych w postaci przymiotników określających władzę jako „większą/wyższą” lub „mniejszą/niższą”.

Michael Mann wyróżnia cztery źródła władzy: ideologiczne, ekonomiczne, polityczne i militarne. Wszystkie oferują alternatywne organizacyjne środki kontroli nad otoczeniem i nad innymi ludźmi²⁵⁷, a więc również kontroli nad systemami wyższego wykształcenia i uczestnictwem upośledzonych grup w tych systemach. Traktując ideologię jako źródło władzy, teoria ta nadaje wymiar strukturalny „kulturowym” wyjaśnieniom wyborów edukacyjnych i zawodowych. W sytuacji, kiedy wyjaśnienia formułowane są w kategoriach władzy ideologicznej, „materialistyczne” i „kulturowe wyjaśnienia”²⁵⁸ karier edukacyjnych i zawodowych kobiet stają się komplementarne raczej niż wyłączające się wzajemnie.

Schemat teoretyczny rozwinięty przez Manna, obok pojęcia źródeł władzy, wprowadza termin organizacyjny jej zasięgu. Autor ten rozróżnia następujące typy zasięgu władzy: dystrybutywny i kolektywny, autorytatywny i rozprzestrzeniony oraz eksten-sywny i intensywny. Różnica pomiędzy władzą dystrybutywną i kolektywną jest bardzo pomocna w procesie analizy *gender*. Władza dystrybutywna – egzekwowana przez A wobec B – jest odzwierciedlona w klasycznej definicji Maxa Webera²⁵⁹. Teorie patriarchy, które podkreślają dominację, eksploatację i opresję kobiet, dotyczą głównie władzy dystrybutywnej. Talcott Parsons zdefiniował władzę kolektywną jako odnoszącą się do sytuacji, w których ludzie, współdziałając, mogą spotęgować swoją kontrolę nad innymi ludźmi lub nad przyrodą²⁶⁰.

²⁵⁷ Socjologowie zazwyczaj nie dostrzegają różnicy pomiędzy władzą militarną i polityczną, zakładając, że władza militarna jest monopolizowana przez państwo. Założenie to nie sprawdza się w wypadku wojny partyzantkiej, walk powstańczych, a także wojen światowych, które obejmowały praktycznie całe populacje mieszkające na terytoriach okupowanych. Wszystkie te wydarzenia stanowiły część polskiej historii w stopniu dużo większym aniżeli historii amerykańskiej, stąd rozróżnienie pomiędzy władzą militarną i polityczną stosowane jest w analizie relacji między mężczyznami i kobietami głównie w przypadku Polski. Patrz: *ibidem*, s. 3.

²⁵⁸ Walby S., *Theorizing Patriarchy*, Oxford 1990: Basil Blackwell, s. 57.

²⁵⁹ Weber M., *Economy and Society*, Vol. I, New York 1968: Bedminster Press, s. 53.

²⁶⁰ Parsons T., *The Distribution of Power in American Society*, w: *Structure and Process in Modern Societies*, (ed.) Parsons T., New York 1960: Free Press, s. 199-225.

Dualne teorie patriarchatu analizujące zarówno kapitalizm, jak patriarchat, na przykład teoria rozwinięta przez Heidi Hartmann²⁶¹, rozróżniają *implicite* pomiędzy kolektywnym i dystrybutywnym aspektem władzy. Rozwój kapitalizmu przyniósł wielki skok władzy kolektywnej – zarówno ekonomicznej, jak i politycznej. Ponieważ była ona pierwotnie zmonopolizowana przez mężczyzn, rozwój kapitalizmu stworzył podstawę dystrybutywną władzy mężczyzn nad kobietami.

Socjalizm, traktowany niekiedy jako alternatywna droga do industrializacji²⁶², również prowadził do wzrostu władzy ekonomicznej i politycznej. Organizacyjny jej zasięg był jednak autorytatywny, zmonopolizowany przez elitę, a nie rozprzestrzeniony, tj. szeroko dostępny dla członków społeczeństwa.

Władza autorytatywna sprawowana jest przez grupy i instytucje, obejmuje ona rozkaz i posłuszeństwo. Władza rozprzestrzeniona jest względnie spontaniczna, zdecentralizowana i szeroko dostępna w ramach populacji. Zawiera się w niej zgoda na to, że relacje władzy są naturalne lub moralne²⁶³. Szeroko uznawana w Stanach Zjednoczonych ideologia odrębnych sfer stanowi przykład rozprzestrzenionego zasięgu władzy ideologicznej. W Polsce ideologia równouprawnienia kobiet była popierana przez państwo i aktywnie propagowana w społeczeństwie w późnych latach 40. i 50. zeszłego wieku. Zatrudnianie kobiet do pracy na budowach w miastach i jako traktorzystki na wsi stanowiło wówczas intencjonalne i odgórne zmniejszanie pewnych aspektów segregacji zawodowej według płci. Działania te stanowią przykład implementacji autorytatywnego zasięgu władzy ideologicznej w Polsce.

Zasięg władzy społecznej może być ponadto intensywny i ekstensywny. Władza ekstensywna odnosi się do „(...) zdolności organizowania dużej liczby ludzi na rozległym terytorium w celu zaangażowania ich w minimalnie stabilną kooperację. Władza *intensywna* dotyczy ścisłej organizacji i wysokiego szczebla mobilizacji lub zaangażowania uczestników, niezależnie od tego, czy ich liczba i obszar, na którym się znajdują, są duże czy małe”²⁶⁴. Gospodarka amerykańska, w której dominował rynek, dostarcza przykładu ekstensywnego zasięgu władzy ekonomicznej. Charakterystyczna dla Polski w analizowanym okresie gospodarka centralnie planowana i administrowana jest

²⁶¹ Hartmann H., *Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex*, “Signs” 1976, Vol. 1, No. 1.

²⁶² Moore B. Jr., *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, *op. cit.*

²⁶³ Mann M., *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, *op. cit.*, s. 8.

²⁶⁴ *Ibidem*, s. 7.

przykładem intensywnego zasięgu władzy ekonomicznej. W konsekwencji, jeśli mężczyźni w znacznym stopniu monopolizują władzę ekonomiczną, ich władza jest ekstensywna w pierwszym typie społeczeństwa, a intensywna (i autorytatywna) w drugim.

Schemat teoretyczny Manna może być użyteczny w procesie analizy relacji między kobietami i mężczyznami w kategoriach patriarchy oraz w kategoriach stratyfikacji. Jest więc wystarczająco szeroki, aby objąć przynajmniej dwie tradycje w socjologicznych badaniach nad *gender*. Podejścia te cechuje konflikt, jak również zamieszanie pojęciowe. Konflikt widoczny jest w pretendowaniu autorów każdego z tych podejść do pozycji monopolu; chaos widoczny jest w braku rozróżnienia pomiędzy patriachatem i stratyfikacją płci. Moja interpretacja teorii Manna – poprzez klaryfikację pojęciową – jest pomocna w rozwiązaniu lub zredukowaniu konfliktu i uniknięciu zamieszania.

Janet Saltzman Chafetz, która pisze o stratyfikacji płci, definiuje to pojęcie jako „stopień, w którym mężczyźni i kobiety są równi w dostępie do społecznie cenionych i rzadkich wartości”²⁶⁵. Analizuje ona, stosując terminologię Manna, kolektywną, rozprzestrzenioną i ekstensywną władzę kobiet i mężczyzn. Krytykując badania socjologiczne nad subordynacją kobiet, Chafetz neguje wagę dystrybutywnego aspektu władzy.

Autorka rozróżnia „właściwe” i „niewłaściwe” pytania w socjologii płci i pisze: „Wiele teorii nierówności płci stawia niewłaściwe pytanie. Zamiast pytać, jakie zmienne wyjaśniają zróżnicowanie *stopnia* nierówności płci, pytają one »Jak powstała subordynacja kobiet wobec mężczyzn?« lub »Jak można wyjaśnić podporządkowanie kobiet mężczyznom?»”²⁶⁶. W skrócie, pytania „właściwe” dotyczą stopnia niekorzystnego położenia kobiet lub stopnia nierówności między płciami, podczas gdy pytania „niewłaściwe” związane są z subordynacją kobiet lub patriachatu. Pytania właściwe generują hipotezy badawcze i zmienne zależne; podczas gdy problemy niewłaściwe nie mają zmiennej zależnej i nie nadają się do operacjonalizacji²⁶⁷. Zdaniem Chafetz, to co uprawnione i nieuprawnione w socjologii jest determinowane na gruncie metodologicznym.

Wydaje się oczywiste, że opcja metodologiczna nie może decydować o wadze problemów socjologicznych. Ponadto, przeciwnie do argumentacji Chafetz, podporządkowanie kobiet może być traktowane jako podlegające stopniowaniu w zakresie nie mniejszym niż nierówność płci. Podporządkowanie kobiet nie jest mniej istotne ani teoretycznie,

²⁶⁵ Chafetz Saltzman J., *Sex and Advantage. A Comparative, Macro-Structural Theory of Sex Stratification*, *op. cit.*, s. IX.

²⁶⁶ *Ibidem*, s. 2-3.

²⁶⁷ *Ibidem*, s. 3.

ani społecznie. Może być nawet bardziej ważne społecznie z powodu bezpośredniego doświadczania przez poszczególne kobiety. Sylvia Walby w swojej analizie patriarchy, przeciwnie do restryktywnego podejścia Chafetz, używa tego terminu zamiennie z wszelkimi rodzajami nierówności płci. Stosuje „opresję”, odnosząc się do różnic płacy między kobietami i mężczyznami²⁶⁸. Autorka ta pragnie dowieść istnienia „publicznego patriarchy” w Europie Wschodniej poprzez wskazanie na brak równości między kobietami i mężczyznami w ich dostępie do władzy politycznej²⁶⁹. Są to zagadnienia dotyczące stratyfikacji płci. Mogą być one powiązane z patriachatem na poziomie empirycznym; są jednak odrębne pojęciowo. W całej publikacji mieszają się pojęcia patriarchy ze stratyfikacją kobiet i mężczyzn.

W bardziej abstrakcyjnych kategoriach brak nacisku na aspekt dystrybutywny władzy stoi u podstawy rozróżnienia podejścia do relacji *gender* w kategoriach stratyfikacji od podejścia w kategoriach patriarchy²⁷⁰. Rozróżnienie to pomaga uniknąć zamieszania, nie może być jednak traktowane zbyt kategorycznie. W rzeczywistości wysoki stopień stratyfikacji płci może generować dystrybutywną władzę mężczyzn nad kobietami, i odwrotnie. Jednakże różnice między płciami we władzy kolektywnej, ekstensywnej i rozprzestrzenionej muszą być znaczne, aby powodowały władzę dystrybutywną mężczyzn nad kobietami.

W moim badaniu porównawczym *gender* analiza różnic w dostępie kobiet i mężczyzn do różnych źródeł władzy jest prowadzona w połączeniu z analizą różnic w organizacyjnym zasięgu władzy. Zainteresowanie segregacją według płci w szkolnictwie wyższym czyni koniecznym zwrócenie szczególnej uwagi na władzę dystrybutywną mężczyzn nad kobietami. Zakładam tu, że stopień segregacji według płci w szkolnictwie wyższym odzwierciedla relacje władzy między kobietami i mężczyznami. Inaczej mówiąc, aby ograniczyć obecność kobiet na pewnych kierunkach studiów i w pewnych zawodach, mężczyźni muszą posiadać władzę, aby tego dokonać.

²⁶⁸ Walby S., *Theorizing Patriarchy*, *op. cit.*, s. 174.

²⁶⁹ *Ibidem*, s. 194.

²⁷⁰ Rozróżnienie to jest moją interpretacją podejścia do stratyfikacji społecznej prezentowanego przez Manna, który pisze: „stratyfikacja społeczna obejmuje całość tworzenia i podziału władzy w społeczeństwie. Jest ona podstawową strukturą społeczną, ponieważ w swoim podwójnym kolektywnym i dystrybutywnym aspekcie stanowi środek osiągania celów społecznych przez jednostki” (Mann M., *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, *op. cit.*, s. 10). Definicja ta jest zgodna z moją analizą o tyle, o ile patriarchy jest również formą stratyfikacji. Nie daje ona jednak podstawy do rozróżnienia pomiędzy stratyfikacją według płci i patriachatem, nie jest więc w tym artykule automatycznie ‘tłumaczona’ na definicję stratyfikacji według płci.

Gender i władza w Stanach Zjednoczonych

Analiza rozdziału II dowodzi, iż w XIX i przez większą część pierwszej połowy XX wieku kapitalizm i demokracja leżały u podstawy władzy amerykańskich mężczyzn, nie przyczyniając się do wzrostu władzy kobiet. Demokratyczne i zdecentralizowane struktury polityczne umożliwiły amerykańskim mężczyznom z klasy średniej kształtowanie wielu aspektów życia politycznego, społecznego i ekonomicznego. Ideologia odrębnych sfer wpływu dla każdej płci (praca zawodowa dla mężczyzn, dom dla kobiet), która była głęboko zakorzeniona w kulturze wieku XIX, oferowała mężczyznom dodatkowy środek kontroli nad kobietami²⁷¹. Ideologia ta rozprzestrzeniała się szeroko poprzez polityczne, ekonomiczne i militarne sieci władzy. Ułatwiała ona dystrybucyjną władzę mężczyzn nad kobietami, przyczyniając się, między innymi, do wykluczenia tych ostatnich z kierunków studiów, które prowadziły do dobrze płatnych i cieszących się wysokim prestiżem zawodów. Na przykład w szkołach medycznych kobiety stanowiły od 3 do 6,5% ogółu studentów w okresie od roku 1890 do lat 60. XX wieku.

Wyższe wykształcenie dla białych kobiet z klasy średniej było społecznie definiowane w kategoriach korzyści dla rodziny i naukowo prowadzonego gospodarstwa domowego²⁷². Wiele kobiet dążyło do uzyskania wykształcenia, ponieważ czyniło to je bardziej „kulturalnymi” i w ten sposób poprawiało ich szanse na rynku małżeńskim, a następnie sprawiało, że były lepiej przygotowane jako matki. Wykształcenie dla kobiet było w dużej mierze oderwane od struktury zawodowej. Korzystały z niego głównie kobiety niezamężne, które pracowały w ograniczonej liczbie zawodów, takich jak zawód pielęgniarki, sekretarki, nauczycielki szkolnej czy opiekunki społecznej.

Po II wojnie światowej pojawiła się nowa wersja ideologii udomowienia. Zdefiniowała ona naukowo prowadzone gospodarstwo domowe jako cel równie ważny w życiu kobiety jak kariera zawodowa w życiu jej męża. Zainteresowania i zaangażowanie intelektualne określone zostały jako nieodpowiednie dla kobiet. Niektóre kierunki studiów, np. nauki przyrodnicze i matematyka, nie mówiąc o karierach, do których mogły prowadzić, określone zostały jako „niekobiece”²⁷³. Rola kobiety ma polegać na wspieraniu

²⁷¹ Markell Morantz-Sanchez R., *Sympathy and Science. Women Physicians in American Medicine*, op. cit.

²⁷² *Ibidem*, s. 42-42; Epstein C., *Woman's Place. Options and Limits in Professional Careers*, Berkeley 1971: University of California Press, s. 48; Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, op. cit., s. 47.

²⁷³ Friedan B., *The Feminine Mystique*, New York 1963: Dell, s. 77, 160; Wilson K.L., Boldizar J.P., *Gender Segregation in Higher Education: Effects of Aspirations, Mathematics Achievement, and Income*, „Sociology of Education” 1990, Vol. 63, No. 1.

kariery męża, a jej własny rozwój ograniczać się do doskonalenia zdolności opiekuńczych i bycia dobrym partnerem. Ideal kobiecości zawierał wysoką ocenę takich cech jak: opiekuńczość, kompetencja w zajęciach domowych, ciepło, wdzięki, uległość, zależność, podporządkowanie i emocjonalność. Jednocześnie idealny obraz kobiety określał pewność siebie jako nieodpowiednią i odrzucał agresję, ambicję, wytrwałość, egotyzm i brak emocji²⁷⁴. Tak zdefiniowany ideał kobiecości różnił się znacznie od tego, jaki uważano za godny pożądanego w męskim świecie profesji, stanowił więc barierę na drodze do karier profesjonalnych, jak również prowadzącego do nich wykształcenia²⁷⁵. Ideologia udomowienia leżała u podstawy kolektywnej władzy mężczyzn i ich władzy dystrybucyjnej nad kobietami. Przyczyniła się ona w znacznym stopniu do podporządkowania kobiet w rodzinie i w całym społeczeństwie.

W latach 60. i 70. XX wieku tradycyjne wartości kobiece poddane zostały ostrej krytyce przez ruch feministyczny. Wprowadzono wówczas prawo zabraniające dyskryminacji wobec kobiet i zwiększające szanse kobiet w dziedzinie wykształcenia wyższego i w zawodach wymagających tego wykształcenia²⁷⁶. Zmianie uległa również ideologia płci²⁷⁷. Zmiany te wskazują na wzrost kolektywnej politycznej i ideologicznej władzy amerykańskich kobiet. W konsekwencji przyczyniły się one do redukcji dystrybucyjnej władzy mężczyzn nad kobietami.

Prawo wyborcze dla kobiet, ich rosnący udział w rynku pracy i w organizacjach politycznych zmieniały powoli relacje władzy między płciami. W społeczeństwie amerykańskim nastąpiły również zmiany strukturalne, które polegały na rozrastaniu się

²⁷⁴ Rossi A.S., *Women in Science: Why So Few?*, "Science" 1965, Vol. 148, No. 3674; Moss Kanter R., *Men, and Women of the Corporation*, op. cit.; Fuchs Epstein C., *Woman's Place. Options and Limits in Professional Careers*, op. cit., s. 20-2, 113-15; Lipman-Blumen J., *Gender Roles and Power*, Englewood Cliffs, New York 1984: Prentice Hall, s. 59-84.

²⁷⁵ Markell Morantz-Sanchez R., *Sympathy and Science. Women Physicians in American Medicine*, op. cit., s. 355-359.

²⁷⁶ Randour M.L., Strasburg G.L., Lipman-Blumen J., *Women in Higher Education: Trends in Enrollments and Degrees Earned*, "Harvard Educational Review" 1982, Vol. 52, No. 2; Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, op. cit.

²⁷⁷ Oppenheim Mason K., Czajka J.L., Arber S., *Change in the U.S. Women's Sex-Role Attitudes, 1964-1974*, "American Sociological Review" 1976, Vol. 41, No. 4; Scanzoni J., Fox G.L., *Sex Roles, Family, and Society: The Seventies and Beyond*, "Journal of Marriage and the Family" 1980, Vol. 42, No. 4; Deaux K., *From Individual Differences to Social Categories: Analysis of a Decade's Research on Gender*, "American Psychologist" 1984, Vol. 39, No. 2; Komarowsky M., *Women in College: Shaping New Feminine Identities*, New York 1985: Basic Books, 1985; Barthel D., *Putting on Appearances. Gender and Advertising*, Philadelphia 1988: Temple University Press.

organizacji. Prowadziło to do zwiększenia koncentracji władzy administracyjnej i ekonomicznej, a zatem do wzrostu autorytatywnej i spadku rozprzestrzenionej władzy mężczyzn. W wyniku tych procesów, redukcji uległa dystrybucyjna władza mężczyzn nad kobietami.

Jak pisze Peter Blau:

„Rosnąca wielkość organizacji i koncentracja władzy zwiększa tę ogromną część populacji, która pozbawiona jest całkowicie władzy. Większa część populacji pozbawiona władzy administracyjnej nie posiada praktycznie żadnej władzy ekonomicznej, chociaż wszyscy dorosli mogą wywierać niewielki wpływ ekonomiczny jako konsumenci i, w demokracji, niewielki wpływ polityczny poprzez swój akt głosowania”²⁷⁸.

Koncentracja władzy ekonomicznej tworzy „nowo sproletaryzowane masy”²⁷⁹. W Stanach Zjednoczonych masy te, obejmujące kobiety i mężczyzn z klasy średniej, znacznie różnią się od mas drobnych i małych przedsiębiorców – głównie mężczyzn – którzy w bardziej odległej przeszłości tworzyli znaczną część amerykańskiej struktury zawodowej.

Umieszczenie w czasie przemian we władzy ideologicznej i politycznej kobiet i mężczyzn jest względnie łatwe. Większość autorów przypisuje je ruchowi feministycznemu lat 60. i 70. XX wieku. Początkowo trudniejsze wydawało się określenie punktu zwrotnego relacji między władzą ekonomiczną amerykańskich mężczyzn i kobiet. Jak pisała Claudia Goldin: „(...) po trzydziestu latach, kiedy stosunek zarobków kobiet do zarobków mężczyzn pozostawał stały, zaczął on rosnąć w 1981 roku”²⁸⁰.

Z perspektywy historycznej okazuje się jednak, że okresem szczególnego wzrostu zarobków kobiet w stosunku do zarobków mężczyzn były lata 1979-1989. Związane to było ze zmniejszeniem segregacji kierunków studiów, rosnącym doświadczeniem zawodowym kobiet, a także ze wzrostem ich zatrudnienia w zawodach wymagających wykształcenia wyższego. Wzrost zarobków kobiet w stosunku do zarobków mężczyzn tłumaczony jest również spadkiem zarobków mężczyzn spowodowanym, między innymi, upadkiem związków zawodowych²⁸¹. Procesy te omówione zostaną bardziej szczegółowo w dalszej części tego rozdziału, a także w rozdziale następnym.

²⁷⁸ Blau P.M., *Inequality and Heterogeneity. A Primitive Theory of Social Structure*, op. cit., s. 233.

²⁷⁹ Poggi G., *The State: Its Nature, Development and Prospects*, op. cit., s. 110.

²⁸⁰ Goldin C., *Understanding the Gender Gap: An Economic History of American Women*, New York 1990: Oxford University Press, s. 58.

²⁸¹ Blau F.D., Kahn L.M., *The Gender Pay Gap: Going, Going... but Not Gone, w: The Declining Significance of Gender?*, (eds.) Blau F.D., Brinton M.C., Grusky D.B., op. cit., s. 50-52.

Gender i władza w Polsce

Imigrantka do Stanów Zjednoczonych, Eva Hoffman, przedstawia różnice w ideologii *gender* pomiędzy tym krajem i Polską w następujący sposób:

„(...) Polska nigdy nie przechodziła przez okres odpowiadający latom pięćdziesiątym w Stanach Zjednoczonych, charakteryzujący się kultem udomowienia i izolacją na suburbiach (...). W sumie, w trudno uchwytniej sferze wartości kulturowych, podział na cnoty »męskie« i »kobiece« wydaje się być słabiej zarysowany w Polsce – i odwaga kobiet, ich inteligencja i siła osobowości cenione są równie wysoko jak ich męskie odpowiedniki»²⁸².

Hoffman wyjaśnia powyższe osobliwości kulturowe w kategoriach przeszłości historycznej, zwłaszcza zaangażowania kobiet w powstaniach, wojnach i walkach o uzyskanie niepodległości politycznej²⁸³. Kobiety były zarówno żołnierzami, jak i dowódcami wojskowymi i politycznymi w powstaniach narodowych i ruchach rewolucyjnych wieku XIX i początków wieku XX²⁸⁴. Podczas II wojny światowej kobiety uczestniczyły w ruchu oporu, włączając w to oddziały partyzanckie, walczyły z Niemcami jako kurierki, lekarki, pielęgniarki i żołnierze. Walki o niepodległość polityczną i wojny uczyniły władzę militarną w Polsce bardziej ekstensywną i rozprzestrzenioną, a jednocześnie mniej zmonopolizowaną przez mężczyzn aniżeli miało to miejsce w Stanach Zjednoczonych. Powyższe cechy władzy militarnej przyczyniły się do zmniejszenia tego aspektu stratyfikacji płci.

Jak wykazała analiza w rozdziale II, w okresie międzywojennym akceptacja kobiet na pożądanym kierunkach studiów i w zawodach o wysokim prestiżu okazała się łatwiejsza w Polsce niż w Stanach Zjednoczonych.

Po II wojnie światowej oficjalna ideologia państwa głosiła równouprawnienie kobiet. Konstytucja z roku 1952 gwarantowała równe prawa dla mężczyzn i kobiet we wszystkich sferach życia. Rozwinięto wówczas system ochronnego prawodawstwa dla pracy

²⁸² Hoffman E., *Exit into History. A Journey through the New Eastern Europe*, New York 1993: Viking Penguin, s. 80-81.

²⁸³ *Ibidem*.

²⁸⁴ Ettinger E., *Rosa Luxemburg. A Life*, *op. cit.*; Lorence-Kot B., *Konspiracja: Probing the topography of women's underground activities. The Kingdom of Poland in the second half of the nineteenth century*, w: *Women in Polish Society*, (eds.) Jaworski R., Pietrow-Ennker B., *op. cit.*

kobiet oraz macierzyństwa²⁸⁵. Zasięg ideologii równouprawnienia był ekstensywny i rozprzestrzeniony wśród inteligencji. Pozostałe klasy społeczne akceptowały tę ideologię w dużo mniejszym stopniu, gdyż była ona odległa od bardziej tradycyjnych definicji ról kobiet charakterystycznych dla chłopów i robotników²⁸⁶.

Przez większość okresu po II wojnie światowej władza polityczna, militarna, ekonomiczna i ideologiczna były zmonopolizowane przez elitę partyjną, podczas gdy zwykłych obywateli skutecznie pozbawiono władzy²⁸⁷. Elita polityczna złożona w większości z mężczyzn²⁸⁸ uzyskiwała wysoki stopień władzy autorytatywnej. W tym samym czasie jednak władza rozprzestrzeniona na mężczyzn, jak również kobiet, była niska. Ponadto względny niedostatek kraju spowodował, że władza ekonomiczna większości polskich mężczyzn była niewielka. Chociaż istniały różnice w dochodach między mężczyznami i kobietami²⁸⁹, zarobki większości mężczyzn nie były dostatecznie wysokie, aby mogli utrzymywać rodziny bez finansowej pomocy żon. Różnice w zarobkach stanowiły element stratyfikacji płci. Uważam jednak, że stopień tej stratyfikacji nie stwarzał dostatecznej podstawy dla dystrybucyjnej władzy mężczyzn nad kobietami.

Elita polityczna utrzymywała ścisłą kontrolę nad profesjami i systemem wyższego wykształcenia. Osoby z wykształceniem wyższym były w większości zatrudniane przez państwo i miały bardzo niewielką kontrolę nad procesami zatrudnienia i awansu w swojej dziedzinie. Dochody większości lekarzy, prawników i inżynierów również regulowano odgórnie. Nawet liczba studentów przyjętych na poszczególne kierunki studiów w szkołach wyższych określana była przez urzędników państwowych²⁹⁰.

Podsumowując, przez większą część badanego okresu scentralizowana kontrola nad polityczną i ekonomiczną organizacją dawała mężczyznom w Polsce władzę, którą –

²⁸⁵ Reszke I., *Social Prestige and Gender*, Warszawa 1984: Polska Akademia Nauk; Sokołowska M., *Women's Experience under Socialism*, w: *Women: Roles and Status in Eight Countries*, (eds.) Zollinger Giele J., Chapman Smock A., New York 1977: John Wiley.

²⁸⁶ Kłoskowska A., *Généralités: attitudes à l'égard des rôles respectives et de l'égalité de deux sexes et à l'égard des enfants*, w: *Images de la Femme dans la Société*, (ed.) Chombart de Lauwe P.H., Paris 1964: Les Éditions Ouvriers.

²⁸⁷ Parkin F., *System Contradiction and Political Transformation*, w: *Classes, Power, and Conflict*, (eds.) Giddens A., Held D., Berkeley 1982: University of California Press; Poggi G., *The State: Its Nature, Development and Prospects*, *op. cit.*

²⁸⁸ Haavio-Mannila E., Sokołowska M., *Social Position of Women*, w: *Social Structure and Change. Finland and Poland in Comparative Perspective*, (eds.) Allardt E., Wesolowski W., Warszawa 1980: PWN; Siemieńska R., *Women and Social Movements in Poland*, "Women and Politics" 1986, Vol. 6. No. 4.

²⁸⁹ Domański H., *Zadowolony niewolnik? Studium o nierównościach między mężczyznami i kobietami w Polsce*, Warszawa 1992: IFiS PAN.

²⁹⁰ Fiszman J.R., *Education and Equality of Opportunity in Eastern Europe, with Special Focus on Poland*, "Politics and Society" 1977, Vol. 7, No. 3; *Statistical Yearbooks 1982*, Paris 1967-88: The UNESCO Press, s. 230-233.

stosując terminologię Michaela Manna – można określić jako autorytatywną i intensywną, a nie rozprzestrzenioną i ekstensywną jak u amerykańskich mężczyzn z klasy średniej. Te cechy władzy, spotęgowane przez oficjalną ideologię równości kobiet i mężczyzn, jak i brak istotnych różnic w rozprzestrzenionej władzy politycznej i ekonomicznej, dawały polskim mężczyznom mniejszą władzę kolektywną oraz dystrybutywną nad kobietami niż odnotowujemy w przypadku mężczyzn amerykańskich.

Opisana wyżej sytuacja, w postaci modelowej, trwała mniej więcej do końca lat 70. minionego wieku, kiedy Polska stanęła wobec kryzysu ekonomicznego, który, wraz z kryzysem społecznym i politycznym, doprowadził do rewolucyjnej zmiany w roku 1989. Tradycyjne poglądy klasy robotniczej i chłopstwa na temat roli kobiet starły się z poglądami inteligencji²⁹¹. Jednym z postulatów strajkujących robotników w roku 1981 było wypłacanie przez państwo zasiłków, które pozwoliłyby kobietom z małymi dziećmi pozostać w domu bez konieczności pracy zawodowej. Tradycyjne poglądy były również utrzymywane przez Kościół katolicki, którego wpływ rósł w latach 80.

Upadek ideologicznego „monopolu” państwa, jak również decentralizacja władzy politycznej, którą elita polityczna musiała dzielić nie tylko z Kościołem, ale również z ruchem Solidarności i z masami na ulicy, zmieniły podział władzy. Władza polityczna rozdzielona została w społeczeństwie w sposób bardziej zdecentralizowany, wprowadzając większą różnicę władzy między płciami i wpływając na władzę dystrybutywną mężczyzn²⁹².

W szczególności wysoki priorytet społeczny nadawany przez Kościół katolicki obowiązkom rodzinnym kobiet umocnił kolektywną władzę ideologiczną mężczyzn i osłabił władzę kobiet. Możemy również spekulować, że kryzys legitymizacji socjalistycznego państwa i jego ideologii otworzył drogę przebrzmiałym wzorcom życia rodzinnego z Zachodu. Wiele polskich kobiet odczuwając uciążliwość „podwójnego dnia”, czyli łączenia obowiązków rodzinnych i pracy zawodowej, mogło uważać, że wybór roli gospodyni domowej jest atrakcyjnym rozwiązaniem. Procesy te mogły prowadzić do

²⁹¹ Siemińska R., *Women and Social Movements in Poland*, *op. cit.*

²⁹² Twierdzenie to ma również podstawę teoretyczną w pracach Georga Simmela i Petera Blau’a. Jak pisze Simmel: „Od dawna zdawano sobie sprawę z korelacji pomiędzy despotyzmem i równością” (Simmel G., *The Sociology of Georg Simmel*, *op. cit.*, s. 198). Zdaniem Blau’a: „Paradoks nierówności polega na tym, że silna koncentracja władzy lub bogactwa lub jakichś innych zasobów związanych ze statusem implikuje szeroko rozprzestrzenioną równość” (Blau P.M., *Inequality and Heterogeneity. A Primitive Theory of Social Structure*, New York 1977: The Free Press, s. 9). W społeczeństwie, w którym władza polityczna i zasoby ekonomiczne są wysoko skoncentrowane, przeciętna jednostka, niezależnie od swojej płci, posiada bardzo niewiele z tych zasobów. Przeciwnie, spadek koncentracji władzy może prowadzić do wzrostu nierówności płci.

wzrostu władzy dystrybutywnej mężczyzn nad kobietami, ograniczenia karier edukacyjnych i aspiracji zawodowych młodych kobiet.

Segregacja według płci w szkolnictwie wyższym w Polsce i USA

Analiza segregacji w kategoriach władzy posiada długą tradycję socjologiczną. Leo Kuper wiąże powstanie i utrzymywanie się segregacji rasowej i etnicznej z „interesami tych, którzy ją narzucają” oraz z „systemami dominacji”. Eliminacja segregacji według miejsca zamieszkania i innych form segregacji rasowej będzie możliwa jedynie w sytuacji „znaczących zmian w strukturze władzy”²⁹³.

W inspirującym artykule na temat segregacji zawodowej według płci, Heidi Hartmann łączy to zjawisko z kapitalizmem i patriarchatem. Zarówno kapitalizm, jak patriarchat mogą być przetłumaczone na kategorię władzy. Zgodnie z przedstawioną wyżej analizą, rozwój kapitalizmu prowadził do wzrostu władzy politycznej i ekonomicznej, początkowo monopolizowanej przez mężczyzn i przekształconej we władzę dystrybutywną nad kobietami. Władza dystrybutywna mężczyzn nad kobietami stanowi ważny komponent patriarchatu, który w teorii Hartmann jest możliwy dzięki solidarności mężczyzn, włączając robotników i kapitalistów²⁹⁴.

Teoria Hartmann została oparta na analizie segregacji zawodowej według płci, głównie w zawodach robotniczych i przede wszystkim w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Polska przed II wojną światową – gdzie kapitalizm był słabiej rozwinięty, klasa kapitalistów nieliczna, a klasa robotnicza bardziej jednolita – stanowi kontrast w stosunku do krajów będących przedmiotem analizy badaczki.

Teoria Heidi Hartmann stanowiła podstawę hipotezy o niższym poziomie segregacji zawodów według płci w Polsce w okresie międzywojennym. W stopniu, w jakim wiele zawodów jako warunek wykonywania wymagało dyplomu uniwersyteckiego, mogliśmy również spodziewać się międzynarodowych różnic w poziomach segregacji w szkolnictwie wyższym. Jak wskazuje analiza przedstawiona w rozdziale II, w okresie międzywojennym segregacja według płci w polskim systemie szkolnictwa wyższego była niższa aniżeli w systemie amerykańskim.

²⁹³ Kuper L., *Segregation*, w: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, (ed.) Sills D.L., New York 1968: Macmillan/The Free Press, s. 144, 147.

²⁹⁴ Hartmann H., *Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex*, *op. cit.*

Segregacja według płci w szkolnictwie wyższym odnosi się do różnic w dystrybucji studentów i studentek, lub absolwentów i absolwentek, w ramach różnych kierunków studiów²⁹⁵. Istnieje kilka pojęciowo odrębnych wymiarów tego zjawiska (mierzonych przez różne indeksy), takich jak nierówność, koncentracja i interakcja²⁹⁶. Najczęściej analizowanym w literaturze socjologicznej wymiarem segregacji jest nierówność (*unevenness*)²⁹⁷. Wymiar ten był analizowany w poprzednim rozdziale, gdzie, jak w wypadku obecnej analizy, nierówność odnosiła się do różnic w liczbie dyplomów nadawanych kobietom i mężczyznom na poszczególnych kierunkach studiów.

Segregacja jest najmniejsza, gdy absolwenci i absolwentki poszczególnych kierunków studiów reprezentują te kierunki w takiej samej proporcji, w jakiej znajdują się wśród ogółu absolwentów wyższych uczelni. Jest ona maksymalna, kiedy mężczyźni i kobiety kończą całkowicie odmienne kierunki studiów. Na podstawie przedstawionej wyżej analizy władzy w społeczeństwie jako całości można oczekiwać, że przez większość badanego okresu absolwenci i absolwentki w Stanach Zjednoczonych będą mniej równomiernie rozdzieleni pomiędzy kierunki studiów w systemie szkolnictwa wyższego aniżeli mężczyźni i kobiety w Polsce.

Nierówność mierzona jest przy pomocy indeksu niepodobieństwa (*D*), zdefiniowanego w rozdziale II niniejszej publikacji.

Poza nierównym rozmieszczeniem mężczyzn i kobiet w ramach zbioru kategorii reprezentujących absolwentów różnych kierunków studiów, przedstawiciele jednej płci mogą uzyskiwać dyplomy na mniejszej liczbie kierunków studiów aniżeli przedstawiciele drugiej płci. Kiedy kobiety, lub mężczyźni, są stłoczeni w ramach niewielkiej liczby kierunków studiów w ramach systemu wyższego wykształcenia będą oni segregowani wzdłuż wymiaru zwanego „koncentracją”. Koncentracja stanowi drugi, obok nierówności, wymiar segregacji rozpatrywany w tym rozdziale.

²⁹⁵ James D.R., Taeuber K.E., *Measures of Segregation*, w: *Sociological Methodology 1985*, (ed.) Tuma N.B., San Francisco 1985: Jossey-Bass.

²⁹⁶ Massey D.S., Denton N.A., *The Dimensions of Residential Segregation*, *op. cit.*; Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, *op. cit.*

²⁹⁷ Lieberman S., Carter D.K., *Temporal Changes and Urban Differences in Residential Segregation: A Reconsideration*, *op. cit.*; Massey D.S., Denton N.A., *The Dimensions of Residential Segregation*, *op. cit.*

Konceptualizacja koncentracji edukacyjnej oparta jest na analizie segregacji według miejsca zamieszkania²⁹⁸. W badaniach nad tym aspektem segregacji, zjawisko to zostało pojęciowo związane z „(...) faktem, że dyskryminacja według miejsca zamieszkania tradycyjnie ograniczała mniejszości do niewielkiej liczby obszarów, które razem tworzą ograniczoną przestrzeń środowiska miejskiego”²⁹⁹. Wysokie zagęszczenie w miejscu zamieszkania, a także w ramach zawodu czy kierunku studiów oznacza zazwyczaj, że wybory mniejszości zostały ograniczone przez większość. Inaczej mówiąc, wysoki stopień koncentracji wypływa z niskiego stopnia kontroli społecznej rzeczywistości i – często – własnego losu.

Kumulacja studentek w amerykańskim systemie szkolnictwa wyższego może być wyjaśniona w kategoriach dystrybutywnej władzy mężczyzn nad kobietami, której skutkiem było ograniczenie wyborów dokonywanych przez kobiety. Kobiety były zniechęcane do wstępowania na szereg kierunków studiów, takich jak prawo, medycyna czy biznes; były natomiast zachęcane do studiowania ekonomiki domowej, pielęgniarstwa, bibliotekoznawstwa i pedagogiki³⁰⁰. W stopniu, w jakim elementy tej sytuacji pozostały aktualne w latach 1965-1985, oczekiwałabym, że w Stanach Zjednoczonych absolwentki studiów wyższych będą silniej skupione w ramach kierunków studiów aniżeli absolwenci. Jednocześnie – jak wskazuje analiza relacji władzy między kobietami i mężczyznami w Polsce – w badanym okresie nie istniało wiele powodów, aby absolwentki były bardziej stłoczone w ramach kierunków studiów aniżeli absolwenci.

W Polsce mężczyźni posiadali niższy stopień władzy ekstensywnej nad wykształceniem wyższym i profesjami w porównaniu z mężczyznami w Stanach, absolwenci polscy byli więc prawdopodobnie bardziej skoncentrowani w ramach kierunków studiów aniżeli absolwenci amerykańscy. Jednocześnie stosunki władzy, szczególnie w przeszłości, były bardziej „patriarchalne” w wypadku amerykańskich kobiet i mężczyzn – z klasy średniej niż polskich kobiet i mężczyzn o pochodzeniu inteligenckim. Dlatego oczekiwałabym, że absolwentki amerykańskie były bardziej zagęszczone w ramach kierunków studiów aniżeli absolwentki polskich wyższych uczelni.

Koncentracja, jako wymiar segregacji według płci w szkolnictwie wyższym, jest reprezentowana przez indeks koncentracji (C). Indeks ten wskazuje proporcję kobiet (lub

²⁹⁸ Massey D.S., Denton N.A., *The Dimensions of Residential Segregation*, *op. cit.*; Massey D.S., Mullan B.P., *Processes of Hispanic and Black Spatial Assimilation*, „American Journal of Sociology” 1984, Vol. 89, No. 4.

²⁹⁹ Massey D.S., Denton N.A., *The Dimensions of Residential Segregation*, *op. cit.*, s. 289.

³⁰⁰ Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, *op. cit.*, s. 58.

mężczyzn), którzy musieliby zmienić kierunek studiów tak, aby uzyskać równą dystrybucję w ramach wszystkich kierunków studiów. Indeks C dla kobiet jest obliczany według następującego wzoru:

$$C = \sum_{i=1}^n |W_i/W - (1/n)|/2$$

gdzie W_i , W i n są zdefiniowane jak w rozdziale II.

W przeciwieństwie do indeksu D , wskaźnik C nie porównuje rozmieszczenia kobiet do mężczyzn, ale rzeczywistą dystrybucję każdej płci do równej dystrybucji.

Porównanie stopnia, w jakim mężczyźni i kobiety segregowani są wzdłuż wymiaru koncentracji w ramach każdego kraju, zostanie dokonane przy użyciu miary relatywnej koncentracji RC . Wzór dla RC jest następujący:

$$RC = \sum_{i=1}^n |W_i/W - (1/n)|/2 - |(M_i/M - (1/n)|/2$$

gdzie każdy symbol definiowany jest jak w rozdziale II.

Wskaźnik RC wskazuje stopień, w jakim absolwentki studiów wyższych są bardziej skupione w ramach niewielkiej liczby kierunków studiów aniżeli absolwenci. Jeżeli absolwentki amerykańskie były w większym stopniu skumulowane w ramach kierunków studiów aniżeli absolwenci, natomiast absolwentki polskie nie były bardziej skoncentrowane niż absolwenci, to względna koncentracja w Polsce będzie niższa w porównaniu z względną koncentracją w Stanach Zjednoczonych.

Przedstawione powyżej hipotezy poddane zostaną weryfikacji w następnej części rozdziału. Analiza empiryczna segregacji edukacyjnej według płci jest w dużym stopniu oparta na danych zebranych przez UNESCO. Wydawane przez tę organizację *Statistical Yearbooks* (1967-1988) dostarczają ogólnoswiatowych danych na temat szkolnictwa, włącznie z danymi na temat studentów i absolwentów wyższych uczelni według płci, kierunku studiów i poziomu dyplomów (*programme*). Ponieważ dane UNESCO z okresu przed rokiem 1975 są szczegółowe i stąd mniej przydatne dla naszych celów, zostały one uzupełnione danymi publikowanymi przez National Center for Educational

Statistics³⁰¹ w Stanach Zjednoczonych oraz danymi publikowanymi przez Główny Urząd Statystyczny³⁰² w Polsce. Wymienione zbiory danych obejmują praktycznie wszystkich absolwentów w dwóch systemach wyższego wykształcenia, z wyjątkiem osób kończących kursy korespondencyjne.

Zarówno polskie, jak amerykańskie dane zostały sklasyfikowane według kryteriów stosowanych przez UNESCO³⁰³. W wyniku tego wszystkie analizy przeprowadzono dla czternastu szerokich kategorii, które – z dwoma wyjątkami (ekonomika domowa w Stanach Zjednoczonych oraz transport i komunikacja w Polsce) – są takie same w obu krajach. Analiza oparta na danych agregowanych ukrywa pewien stopień segregacji, którego nie daje się określić i który może być różny dla każdego z badanych krajów.

Na przykład w Stanach Zjednoczonych kategoria „nauki medyczne”, obejmująca takie tradycyjnie zdominowane przez mężczyzn kierunki studiów o wysokim prestiżu jak medycyna i stomatologia z takimi, zdominowanymi przez kobiety, kierunkami o niższym prestiżu jak pielęgniarstwo, wprowadza silne niedoszacowanie segregacji według płci. Jednocześnie w badanym okresie, osoby studiujące pielęgniarstwo stanowiły niewielki procent ogółu studentów nauk medycznych w polskim systemie szkolnictwa wyższego i medycyna nie była zdominowana przez mężczyzn³⁰⁴.

Analiza empiryczna oparta została na połączeniu wszystkich stopni nadawanych przez instytucje wykształcenia wyższego, które oferują przynajmniej czteroletni okres studiów w każdym kraju³⁰⁵. Ponieważ celem tej części rozdziału jest porównanie

³⁰¹ *Earned Degrees Conferred in Higher Education*, Washington 1965-1988: US Government Printing Office National Center for Educational Statistics.

³⁰² *Rocznik Statystyczny Szkolnictwa*, Warszawa 1967-1972: Główny Urząd Statystyczny.

³⁰³ *International Standard Classification of Education* (Vol. 1-2), Paris 1976: The UNESCO Press.

³⁰⁴ W roku 1970 kobiety stanowiły 59% absolwentów medycyny w Polsce i 9% absolwentów medycyny w Stanach Zjednoczonych. W tym samym roku odpowiednie liczby dla stomatologii wynosiły 83% i 1%. W roku 1980 w Polsce kobiety stanowiły 56% absolwentów medycyny i 78% absolwentów stomatologii. Odpowiednie liczby dla Stanów Zjednoczonych wynoszą 25% i 14%. W obu krajach kobiety stanowiły ponad 90% absolwentów pielęgniarstwa. Jednakże dyplomy w dziedzinie pielęgniarstwa stanowiły 65% wszystkich dyplomów nadawanych w trzech dyscyplinach (medycyna, stomatologia i pielęgniarstwo) w Stanach Zjednoczonych, podczas gdy w Polsce było to tylko 8% (większość pielęgniarek kształciła się na poziomie niższym niż uniwersytecki).

³⁰⁵ Poza czteroletnimi kolegiami i uniwersytetami, amerykański system wyższego wykształcenia obejmował instytucje edukacji technicznej i półprofesjonalnej, jak również kolegia typu *junior i community*. Wszystkie powyższe instytucje nadają dyplomy *associate* po ukończeniu dwóch lub trzech lat studiów. Odpowiednio, niektóre półwyższe szkoły w Polsce oferowały jeden lub dwa lata studiów zawodowych i dyplom technika lub równorzędny (UNESCO *Statistical Yearbook 1982*, *op. cit.*, s. 231, 313-14). Dwuletnie instytucje edukacyjne nie są brane pod uwagę w prezentowanej analizie.

poziomów segregacji według płci, które nie są zależne od wielkości systemów szkolnictwa wyższego, duża rozbieżność w wielkości tych systemów nie jest istotna dla naszego badania.

W analizie przedstawionej w następnej części rozdziału dane na temat absolwentów, którzy otrzymali stopień *bachelor's* – pierwszy tytuł zawodowy, magisterium i doktorat w Stanach Zjednoczonych zostaną porównane z danymi na temat absolwentów, którzy uzyskali tytuł magistra oraz doktora w Polsce. W celu uzyskania maksymalnej porównywalności okazało się konieczne połączenie danych dla instytucji szkolnictwa wyższego, które nadają dyplomy na różnych poziomach i, z tego powodu, traktowane są oddzielnie w większości studiów socjologicznych. Rozbieżności w dyplomach nadawanych w dwóch systemach wyższego wykształcenia stwarzają pewne problemy metodologiczne. Systemy te, tworząc wykształcenie wyższe (*tertiary*) w obu krajach, są jednakże strukturalnie ekwiwalentne³⁰⁶.

Analiza porównawcza segregacji według płci w dwóch systemach szkolnictwa wyższego w latach 1965-1985

Dane na temat liczby i płci absolwentów instytucji szkolnictwa wyższego w Polsce i w Stanach Zjednoczonych dla różnych kierunków studiów przedstawiono w tabeli 3.1. Dane prezentowane są co piąty rok dla okresu 1965-1985. W ciągu tego dwudziestolecia procent dyplomów nadawanych polskim kobietom na takich kierunkach studiów jak: nauki przyrodnicze, matematyka, architektura i rolnictwo był znacznie wyższy aniżeli procent dyplomów uzyskiwanych na tych kierunkach studiów przez kobiety amerykańskie. Udział kobiet wśród ogółu absolwentów prawa oraz absolwentów biznesu i administracji był również wyższy w Polsce.

W omawianym okresie w obu krajach nastąpił wzrost dyplomów nadanych kobietom wśród ogółu przyznanych dyplomów, przy czym w większości wypadków wzrost ten był bardziej dynamiczny w Stanach Zjednoczonych. Trendu tego nie reprezentują jednak pedagogika, nauki humanistyczne i społeczne, a także matematyka oraz biznes i administracja, które charakteryzowały się większym procentowym wzrostem reprezentacji kobiet wśród ogółu absolwentów w Polsce niż w Stanach Zjednoczonych.

³⁰⁶ Collins R., *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*, op. cit., s. 120.

Tabela 3.1. Ogólna liczba absolwentów i procent kobiet wśród absolwentów szkół wyższych (kursywa) według kierunku studiów w Polsce i w Stanach Zjednoczonych w latach 1965-1985

Kierunek studiów	1965		1970		1975		1980		1985	
	Polska	USA	Polska	USA	Polska	USA	Polska	USA	Polska	USA
Pedagogika	2404 56,1	160 395 69,2	3419 58,1	215 034 74,9	6058 67,4	290 475 68,0	10 041 77,3	188 536 74,5	10 718 77,1	171 449 73,4
Nauki humanistyczne	1996 58,6	115 688 48,9	3421 69,3	177 571 51,1	5463 68,8	169 921 54,6	4444 70,4	10 221 49,9	6527 67,6	80 166 53,6
Sztuki piękne	809 49,6	24 200 54,1	981 53,9	37 746 56,9	1219 49,7	51 575 58,4	1279 49,7	51 256 61,2	1386 49,6	47 343 60,3
Prawo	1570 36,0	14 496 3,8	2171 44,2	19 172 7,1	2093 46,7	34 342 18,9	1905 46,1	39 110 31,9	2252 50,8	40 549 38,4
Nauki społeczne	3574 35,5	93 615 34,2	6644 48,7	172 816 38,3	1333 57,0	151 025 37,1	2191 62,7	167 605 48,8	1863 64,6	159 702 50,9
Biznes i administracja	1349 20,5	58 810 10,8	2585 37,6	169 085 12,9	7281 59,1	237 675 23,3	13 476 57,1	264 081 34,7	11 417 56,2	301 744 41,9
Komunikacja masowa	89 68,5	834 59,4	314 69,1	19 100 55,8	227 81,0	24 612 41,4	899 83,6	40 636 58,9	523 64,4	50 168 60,6
Ekonomika domowa	– –	6682 96,2	– –	13 042 96,1	– –	19 766 95,2	– –	20 688 95,3	– –	18 214 92,5
Nauki przyrodnicze	1503 56,4	57 904 20,4	2752 61,9	76 381 22,1	3153 62,1	94 611 28,3	3135 64,5	89 512 34,9	3476 61,1	79 867 38,1
Matematyka	462 50,0	25 993 29,9	1335 59,9	35 313 32,8	1415 60,0	29 196 32,3	1002 66,8	33 401 34,2	814 62,4	64 954 37,6
Nauki medyczne	3392 61,2	29 858 44,8	4122 65,8	44 396 53,2	3967 62,8	901 79 59,7	5988 64,5	102 630 66,5	5552 64,4	113 361 68,3
Nauki politechniczne	8096 12,3	51 797 0,4	17 558 18,2	70 452 0,9	19 985 21,6	65 494 3,2	19 964 23,5	95 041 9,7	16 919 21,8	101 301 13,5
Architektura i planowanie miast	344 30,5	3383 4,3	514 39,1	6803 12,8	283 51,2	12 443 19,6	447 55,7	12 035 23,6	691 50,5	12 689 35,1
Rolnictwo	2477 31,1	11 034 2,5	4800 44,4	16 326 4,7	6392 43,9	25 202 17,2	9174 45,9	29 075 29,2	7355 47,7	23 248 29,6
Transport i komunikacja	56 10,7	– –	74 20,3	– –	486 8,2	– –	853 13,2	– –	773 7,2	– –
Inne	1349 34,0	52 425 18,2	1 948 35,8	74 748 36,6	2932 41,0	37 714 43,6	2759 42,6	99 976 59,7	3 300 42,5	108 979 47,6
Absolwenci ogółem	29 470 35,9	714 624 38,4	52 638 41,3	1 147 985 40,7	62 287 45,7	1 334 230 43,7	77 557 50,6	1 335 793 48,2	73 566 51,2	1 373 734 49,2

Źródła: *Earned Degrees Conferred in Higher Education 1965-1974*, Washington 1965-1966, 1970-1971, 1988: US Government Printing Office, National Center for Educational Statistics; *Rocznik Statystyczny Szkolnictwa*, op. cit.; *Statistical Yearbooks*, Paris 1978-79, 1983, 1988: The UNESCO Press. (Mimo że *Statistical Yearbooks* UNESCO 1988 wskazują na rok 1985, dane amerykańskie są prawdopodobnie dla roku 1984).

Interesujące jest, że w ciągu całego okresu kobiety stanowiły wysoki, wahający się pomiędzy 50% i 67% ogółu absolwentów matematyki i nauk przyrodniczych w Polsce³⁰⁷. Jednocześnie jednak udział kobiet wśród ogółu absolwentów studiów politechnicznych w Polsce wynosił pomiędzy 12% i 24%, studia te były więc nadal zdominowane przez mężczyzn. Procent kobiet z dyplomem inżyniera wzrósł jednak znacznie w porównaniu z okresem międzywojennym; był on również dużo wyższy aniżeli uczestnictwo kobiet amerykańskich wśród ogółu absolwentów tego kierunku. Ogólnie w Polsce wyższy procent kobiet uzyskiwał dyplomy na kierunkach studiów, które w Stanach Zjednoczonych tradycyjnie pozostawały opanowane przez mężczyzn.

Tabela 3.2 przedstawia indeksy segregacji (D), D_{st} standaryzowane³⁰⁸ i miary koncentracji (C i RC).

Jak widzimy, w badanym okresie segregacja według płci mierzona przez indeks niepodobieństwa (D) zmniejsza się w obu krajach. Jednakże, podczas gdy po roku 1970 spadek ten był ostry w Stanach w Zjednoczonych, w Polsce przebiegał dość łagodnie. Mężczyźni i kobiety byli tu równomierniej reprezentowani wśród absolwentów różnych kierunków studiów aniżeli mężczyźni i kobiety w Stanach Zjednoczonych w roku 1965 oraz w latach 70. zeszłego stulecia. Sytuacja ta uległa zmianie w latach 80. Dystrybucja dyplomów nadanych mężczyznom i kobietom na różnych kierunkach studiów stała się wówczas mniej symetryczna w Polsce w porównaniu ze Stanami Zjednoczonymi.

W celu oszacowania zmian w nierówności (*unevenness*) spowodowanych przez płć, eliminując jednocześnie wpływ zmian liczby absolwentów na poszczególnych kierunkach studiów, indeksy niepodobieństwa zostały zestandaryzowane do rozmieszczenia absolwentów pomiędzy kierunki studiów w roku 1965, tj. pierwszym roku objętym badaniem.

³⁰⁷ Wysoki odsetek kobiet wśród absolwentów nauk przyrodniczych i matematycznych nie stanowi zjawiska charakterystycznego jedynie dla omawianego obecnie okresu. Jak stwierdziliśmy w poprzednim rozdziale, udział kobiet wśród absolwentów tych kierunków w Polsce w latach 30. XX wieku wynosił około 47%.

³⁰⁸ D standaryzowane utrzymuje jako stałą dystrybucję absolwentów poprzez kierunki studiów, umożliwiając określenie skutków zmian składu według płci w ramach kierunków studiów. D standaryzowane zostało obliczone przy zastosowaniu następującego wzoru:

$$D_{st} = 100 \sum_{i=1}^n |w_i^* - m_i^*|/2$$

gdzie

$$w_i^* = (W_{it}/T_{it})(T_{1965}/100)/\sum (W_{it}/T_{it})(T_{1965})$$

$$m_i^* = (M_{it}/T_{it})(T_{1965}/100)/\sum (M_{it}/T_{it})(T_{1965})$$

W_{it} to liczba absolwentek kierunku i w roku t , M_{it} liczba absolwentów kierunku i w roku t , $T_{it}=W_{it}+M_{it}$ ogólna liczba absolwentów kierunku i w roku t ; n liczba kierunków studiów.

Tabela 3.2 Indeksy niepodobieństwa i koncentracji dla absolwentów szkół wyższych według kierunku studiów w Polsce i w Stanach Zjednoczonych; wybrane lata, 1965-1985

Rok	Niepodobieństwo (<i>D</i>)				Koncentracja					
	Niestandaryzowane		Standaryzowane		Kobiety C		Mężczyźni C		RC	
	Polska	US	Polska	US	Polska	US	Polska	US	Polska	US
1965	35,5	42,5	35,5	42,5	33,7	54,0	40,5	37,7	-6,8	16,3
1970	34,3	43,2	35,2	44,1	32,4	50,8	47,5	39,9	-15,5	10,9
1975	35,2	38,1	31,9	36,3	36,9	44,7	47,9	36,4	-11,0	8,3
1980	34,0	31,9	33,9	31,5	39,5	38,5	49,4	34,1	-9,9	4,4
1985	32,7	27,4	33,6	28,3	39,5	37,2	43,6	32,5	-4,1	4,7

Źródła: *Earned Degrees Conferred in Higher Education 1965-1974*, op. cit.; *Rocznik Statystyczny Szkolnictwa*, op. cit.; *Statistical Yearbooks*, op. cit.

W przypadku Stanów Zjednoczonych *D* standaryzowane pokazują taką samą tendencję jak *D* niestandaryzowane. Spadek segregacji według płci wzdłuż wymiaru nierówności w amerykańskim szkolnictwie wyższym był więc wynikiem zmian udziału kobiet i mężczyzn wśród absolwentów poszczególnych kierunków studiów, a nie wynikiem zmiany liczebności tych kierunków studiów w przeciągu czasu. Jeśli chodzi o Polskę, *D* standaryzowane wskazują, że pewne zmiany segregacji były wynikiem zmian strukturalnych w systemie wykształcenia wyższego. Na przykład wzrost segregacji edukacyjnej według płci, który nastąpił pomiędzy rokiem 1970 i 1975 był wynikiem zmian liczby absolwentów poszczególnych kierunków studiów, a nie zmian proporcji kobiet i mężczyzn wśród ogółu absolwentów³⁰⁹. Utrzymując wielkość kierunków studiów jako stałą, widzimy w rzeczywistości spadek segregacji według płci w Polsce w latach 1970-1975 i nieznaczny wzrost w roku 1980.

³⁰⁹ W Polsce od roku 1968 wykształcenie uniwersyteckie lub równorzędne oraz stopień magistra stały się warunkiem pracy nauczycieli szkół podstawowych. Studenci kształceni uprzednio w dwuletnich studiach nauczycielskich kierowani byli na uniwersytety i do innych szkół wyższych. Zmiany te wyjaśniają dramatyczny wzrost liczby dyplomów przyznawanych na kierunku pedagogiki oraz dyplomów nauk humanistycznych, które przyczyniły się do wzrostu nierówności mierzonej przy pomocy niestandaryzowanego indeksu *D* w Polsce w roku 1975. Do wzrostu wartości *D* niestandaryzowanego w tym roku w porównaniu do roku 1970 mogły również przyczynić się zmiany w liczebności absolwentów nauk społecznych oraz biznesu i administracji.

Jak prezentuje tabela 3.2, wartości miary koncentracji (C) dla kobiet wykazują znaczne różnice między krajami, ukazując dużo większą koncentrację absolwentek amerykańskich aniżeli polskich w roku 1965 i w latach 70. minionego wieku. Indeksy C dla mężczyzn wskazują, że w ciągu całego okresu objętego badaniem, mężczyźni w Stanach Zjednoczonych byli mniej skoncentrowani w ramach kierunków studiów aniżeli mężczyźni w Polsce. Polscy absolwenci byli bardziej stłoczeni w ramach kierunków studiów aniżeli polskie absolwentki, a od roku 1975 również w porównaniu do absolwentek amerykańskich. Od tegoż roku polscy mężczyźni stanowili najbardziej skoncentrowaną kategorię wśród wszystkich grup absolwentów w obu krajach. Indeks koncentracji (C) wskazuje, że równa dystrybucja dyplomów nadanych mężczyznom na różnych kierunkach studiów wymagałaby zmiany kierunku studiów przez 40 do 50% absolwentów płci męskiej w Polsce. Bardziej szczegółowe dane sugerują wyjaśnienie tego wyniku: była to silna preferencja przez polskich mężczyzn studiów politechnicznych. Zależnie od roku, 30 do 50% ogółu polskich mężczyzn kończyło te studia³¹⁰.

Zgodnie z oczekiwaniem kobiety w Polsce nie były bardziej stłoczone w ramach kierunków studiów aniżeli mężczyźni. Fakt ten jest odzwierciedlony przez negatywne wartości indeksu względnej koncentracji (RC). Koncentracja kobiet w polskim systemie szkolnictwa wyższego wzrosła jednak w latach 1970-1985, podczas gdy mężczyzn – zmalała. W roku 1985 polscy absolwenci-mężczyźni byli mniej skoncentrowani aniżeli w roku 1980 i w latach 70. Pozytywne wartości RC dla Stanów Zjednoczonych świadczą o większej koncentracji absolwentek aniżeli absolwentów szkół wyższych w tym kraju przez cały okres objęty analizą.

W Polsce mężczyźni byli reprezentowani na różnych kierunkach studiów w sposób mniej równomierny z porównaniu z kobietami, nie stanowią więc oni, inaczej niż mężczyźni w Stanach Zjednoczonych, standardu, który pozwalałby oceniać edukacyjne upośledzenie kobiet. Odmienne niż w USA, rezultaty dotyczące segregacji według płci wzdłuż wymiaru nierówności dla Polski odzwierciedlają nie tylko niekorzystną sytuację kobiet w szkolnictwie wyższym, ale również stłoczenie mężczyzn na kilku kierunkach studiów. Znaczenie segregacji według płci jest więc inne w przypadku obu krajów.

³¹⁰ W polskiej gospodarce scentralizowanej zawody techniczne były lepiej wynagradzane aniżeli inne grupy profesjonalistów. Sytuacja ta spowodowała stłoczenie polskich mężczyzn na kierunkach politechnicznych; odzwierciedla to ich system wartości, gdyż mężczyźni na ogół uważali wysokie dochody za bardziej godne pożądanía, niż czyniły to kobiety (patrz: Misztal M., *Elementy systemu wartości współczesnego społeczeństwa polskiego*, Warszawa 1990: Państwowe Wydawnictwo Naukowe); nie odzwierciedla to jednak dramatycznej przewagi ich władzy ekonomicznej.

Podobne liczby, w wypadku naszej analizy wartości indeksów niepodobieństwa (D), mogą ukrywać odmienne procesy społeczne prowadzące do segregacji, fakt często niedostrzegany w międzynarodowych badaniach porównawczych. Ponadto w latach 1980 i 1985 procent kobiet wśród ogółu absolwentów szkół wyższych w Polsce nieznacznie przewyższał procent mężczyzn. Analiza nadanych dyplomów wskazuje więc, że podczas gdy w Stanach Zjednoczonych kategorię uprzywilejowaną w dziedzinie wyższego wykształcenia zdecydowanie stanowili mężczyźni, w Polsce tendencja edukacyjnej dominacji kobiet zaznaczyła się już w latach 80. zeszłego wieku. Trend ten wzmacniał się z upływem czasu i omówiony zostanie szczegółowo w następnym rozdziale.

Wnioski

Analiza porównawcza segregacji edukacyjnej, która w rozdziale II dotyczyła okresu międzywojennego, w rozdziale obecnym została przeprowadzona dla lat 1965-1985. O ile poprzednio podstawę wniosków na temat władzy mężczyzn i kobiet stanowiła analiza makrostruktur, teoretyczną podstawę rozważań w tej części publikacji stanowił model władzy rozwinięty przez Michaela Manna. Wykazano, że kolektywna władza mężczyzn amerykańskich i ich władza dystrybutywna nad kobietami były wyższe aniżeli kolektywna i dystrybutywna władza mężczyzn w Polsce. Ponadto dominacja mężczyzn amerykańskich była rozprzestrzeniona i ekstensywna, podczas gdy władza mężczyzn w Polsce – będąc zmonopolizowaną przez elitę polityczną – była autorytatywna i intensywna w większości badanego okresu. Ideologia udomowienia stanowiła istotne źródło kolektywnej dominacji mężczyzn amerykańskich i, jednocześnie, warunek przekształcenia tej władzy we władzę dystrybutywną nad kobietami. Ideologia równouprawnienia kobiet, która w Polsce była oficjalną ideologią państwa, mogła przeciwdziałać rozwojowi kolektywnej władzy mężczyzn, ich dystrybutywnej władzy nad kobietami i ich zdolności wpływania na edukacyjne wybory kobiet.

Powyższe różnice w zasięgu organizacyjnym władzy i związane z nimi różnice w relacjach władzy między kobietami i mężczyznami leżały u podstawy hipotezy, zgodnie z którą segregacja według płci będzie niższa w polskim systemie szkolnictwa wyższego aniżeli w systemie amerykańskim. Analiza nadawanych dyplomów potwierdziła to oczekiwanie dla lat 60. i 70. Jednakże od roku 1980 segregacja według płci w polskim szkolnictwie wyższym była nieco wyższa niż w systemie amerykańskim. Wyniki te

odzwierciedlają zmiany historyczne w obu krajach; wzrost kolektywnej politycznej i ideologicznej władzy kobiet amerykańskich oraz zmiany w zasięgu politycznej i ideologicznej władzy w Polsce.

Na poziom segregacji według płci w polskim szkolnictwie wyższym mogły również wpłynąć zmiany strukturalne. Stały, choć niewielki wzrost udziału populacji w wieku akademickim na studiach wyższym, a także rozszerzenie kierunków studiów o studia dla pielęgniarek i nauczycieli szkół podstawowych odzwierciedlają demokratyzację systemu. Względnie niski poziom segregacji kobiet i mężczyzn w polskim systemie szkolnictwa wyższego w latach 70. XX wieku był niewątpliwie związany z jego elitarnym charakterem. Nierówności w polskim szkolnictwie średnim i wyższym oparte były wówczas raczej na pochodzeniu klasowym aniżeli podziałach według płci³¹¹.

Jeśli uprzywilejowana pozycja mężczyzn w systemie szkolnictwa wyższego może być traktowana jako wskaźnik „publicznego patriarchatu”, ten ostatni wydaje się być znacznie zredukowany w Stanach Zjednoczonych, natomiast w Polsce zdawał się nie występować w badanym okresie. Postawiłabym tutaj hipotezę, że we współczesnych społeczeństwach władza elit politycznych, aby wytworzyć wysoki stopień dystrybutywnej władzy mężczyzn nad kobietami w społeczeństwie jako całości, musi być poparta przynajmniej jednym z poniższych czynników:

- władza ideologiczna zakorzeniona w ideologii udomowienia lub, ogólniej, ideologii odrębnych sfer dla kobiet i mężczyzn;
- szeroko rozprzestrzeniona władza polityczna mężczyzn generowana przez system demokratyczny, w którym kobiety odgrywają rolę marginesową;
- szeroki dystans pomiędzy rozprzestrzenioną władzą ekonomiczną mężczyzn i kobiet.

Podsumowując, polsko-amerykańska analiza porównawcza zdaje się wskazywać, że autorytatywna i intensywna władza mężczyzn, szczególnie jeśli sprawowana jest w kontekście ideologii równouprawnienia kobiet, stanowi mniej skuteczny środek kontroli nad kobietami aniżeli władza, która jest rozprzestrzeniona i ekstensywna.

³¹¹ Fiszman J.R., *Education and Equality of Opportunity in Eastern Europe, with Special Focus on Poland*, *op. cit.*, s. 315.

Rozdział IV

Nierówności płci w dwóch systemach szkolnictwa wyższego na przełomie XX i XXI wieku na tle przemian społecznych i ekonomicznych

„Nie tak dawno zarówno w Stanach Zjednoczonych, jak w większości społeczeństw zindustrializowanych, osiągnięcia edukacyjne kobiet pozostawały w tyle za osiągnięciami mężczyzn. Jednakże dni, kiedy nierówności związane z poziomem wykształcenia oznaczały niekorzystną sytuację kobiet, należą obecnie do przeszłości odległej o lat dwadzieścia”³¹²

Polska w XXI wieku to bardzo zmieniony kraj w porównaniu do lat 70. i 80. zeszłego stulecia, których dotyczyła analiza przeprowadzona w poprzednim rozdziale. Jak wiemy, zmiany były radykalne i rewolucyjne. Wystąpiły one również w Stanach Zjednoczonych, miały jednak charakter bardziej ewolucyjny, będąc przyspieszane głównie przez kryzysy ekonomiczne.

Przemiany ekonomiczne i polityczne w obu krajach wpłynęły na wszystkie wymienione we wcześniejszej części książki czynniki potęgujące dystrybucyjną władzę mężczyzn nad kobietami. Przypomnijmy, że były to: rozprzestrzeniona władza polityczna mężczyzn i marginesowa rola kobiet w systemie demokratycznym, szeroki dystans pomiędzy władzą ekonomiczną mężczyzn i kobiet oraz ideologiczna władza mężczyzn zakorzeniona w ideologii udomowienia. Czynniki te uległy osłabieniu w Stanach Zjednoczonych, podczas gdy w Polsce – zwłaszcza na początku okresu transformacji – wzmocniły się. Zgodnie z naszą teorią przy niezmiennych innych warunkach segregacja edukacyjna według płci powinna wzrosnąć w Polsce i zmniejszyć się w Stanach Zjednoczonych.

³¹² DiPrete T.A., Buchmann C., *The Rise of Women. The Growing Gender Gap in Education and What it Means for American Schools*, New York 2013: Russell Sage Foundation, s. 1.

Zgodnie z paradoksem władzy jej koncentracja prowadzi do wyrównywania różnic wśród szerokich rzesz społeczeństwa³¹³. Zmniejszenie skumulowania władzy może natomiast prowadzić do wzrostu nierówności, w tym nierówności według płci.

W Polsce nastąpiło zmniejszenie koncentracji władzy ekonomicznej i politycznej. W pierwszym wypadku wiązało się to z prywatyzacją małych i średnich przedsiębiorstw, będących uprzednio własnością państwa i liberalizacją praw dotyczących zakładania nowych firm. Rodziny przedsiębiorców, a także dobrze wykształconych profesjonalistów tworzyły kategorię „nowych bogatych”. W wyniku zmian struktury klasowej nierówności dochodów znacznie wzrosły w porównaniu do okresu przed transformacją. Nie były one jednak wysokie w kontekście porównań międzynarodowych³¹⁴. Jeśli chodzi o Polskę, to mediana dochodów 20% najuboższej części społeczeństwa wynosiła 55%, podczas gdy w Stanach Zjednoczonych nieco ponad jedną trzecią średnich dochodów ogółu populacji³¹⁵. W Polsce nastąpił wzrost dobrobytu społeczeństwa. Produkt krajowy brutto (PKB) *per capita*, mierzony w dolarach amerykańskich, wzrósł z 1956 dolarów w roku 1985 do 14 111 dolarów w roku 2014. Wzrost ten był niezwykle dynamiczny do roku 2010, wahając się od 3,5% do 7% rocznie³¹⁶. Podwyższenie PKB wiązało się ze wzrostem rozprzestrzenionej władzy ekonomicznej, przy czym wydaje się prawdopodobne, że władza mężczyzn, zwłaszcza w zakresie uzyskiwanych dochodów, przewyższała władzę kobiet.

W roku 1991 wszystkie dochody uzyskiwane przez kobiety stanowiły 60% dochodów uzyskiwanych przez mężczyzn³¹⁷. W tym samym roku stosunek średnich miesięcznych zarobków kobiet do zarobków mężczyzn wynosił 66,6%, nieco mniej aniżeli w roku 1982, kiedy miesięczne zarobki kobiet stanowiły 67,7% płac mężczyzn. W roku 2004 przeciętne wynagrodzenie kobiet brutto wynosiło już 83,6% przeciętnego wynagrodzenia brutto mężczyzn, a w wypadku najmłodszych kobiet na rynku pracy –

³¹³ Blau P.M., *Inequality and Heterogeneity. A Primitive Theory of Social Structure*, *op. cit.*

³¹⁴ W roku 1995 współczynnik *Giniego* (wskaźnik nierówności społecznej) dla Polski wynosił 28. Wartość ta była poniżej średniej dla krajów OECD (29) i znacznie poniżej nierówności dochodów w Stanach Zjednoczonych (34). W latach 2009-2010 nierówności wzrosły w obu krajach, choć nadal były one niższe dla Polski (wskaźnik *Giniego*=34) aniżeli dla Stanów Zjednoczonych (wskaźnik *Giniego*=41; *World Bank*, Wikipedia).

³¹⁵ Rutkowski J.J., *Welfare and the Labor Market in Poland. Social Policy During Economic Transition*, Washington 1998: World Bank Technical Papers, No. 417, s. 70.

³¹⁶ *GDP per Capita by Country*, Statistics from the World Bank, 1960-2016, 2017, <https://data.world-bank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>.

³¹⁷ Domański H., *Zadowolony niewolnik? Studium o nierównościach między mężczyznami i kobietami w Polsce*, *op. cit.*

89,8%³¹⁸. Na początku transformacji dochody mężczyzn znacznie przewyższały dochody kobiet. Jednocześnie silniejsze powiązanie wykształcenia i zarobków działało na rzecz wzrostu wynagrodzenia kobiet, a więc w kierunku redukcji różnicy płci w zarobkach. W rezultacie różnica między rozprzestrzenioną władzą ekonomiczną mężczyzn i kobiet mierzona w zarobkach zmniejszyła się na początku wieku XXI w stosunku do wieku XX.

W wyniku przemian demokratycznych w Polsce również władza polityczna stała się bardziej rozprzestrzeniona, mniej autorytatywna. I w tym wypadku w pierwszym okresie transformacji mogło to sprzyjać mężczyznom, kosztem kobiet. W istocie, w końcu XX wieku udział kobiet w strukturach politycznych był niewielki. Na przykład w latach 1991-1993 kobiety stanowiły mniej niż 10% ogółu posłów. W roku 2001 ich udział w sejmie wzrósł jednak do 20%, a w roku 2011 – do 24%³¹⁹. W roku 1999 kobiety stanowiły 13% ogółu senatorów, a w 2005 – 23%³²⁰.

Wreszcie po roku 1989 wzmocniła się władza ideologiczna mężczyzn w Polsce. Jej wzrost związany był, między innymi, z dalszym zwiększeniem wpływów Kościoła katolickiego i tradycyjnej ideologii płci jaką reprezentuje. Wprowadzenie zakazu aborcji stanowi wyraz wzrostu ideologicznej i politycznej władzy mężczyzn i ich kontroli nad kobietami. W kategoriach bardziej ogólnych, przemiany dominującej ideologii prowadziły do redukcji ideologicznej władzy kobiet, w jej zasięgu kolektywnym i autorytatywnym, która w przeszłości ograniczała dominację mężczyzn.

W Stanach Zjednoczonych kierunek większości zmian był przeciwny aniżeli w Polsce. Po pierwsze, w wyniku wzrostu nierówności społecznych i zubożenia społeczeństwa władza ekonomiczna uległa koncentracji, co oznacza zmniejszenie rozprzestrzenionej władzy ekonomicznej. Po drugie, skupienie tejże władzy wiązało się z koncentracją wpływów politycznych, zwłaszcza po decyzji Sądu Najwyższego *Citizen United*, uznającego pewne formy finansowania kampanii wyborczych za przejaw wolności słowa i likwidującego istniejące poprzednio limity. Po trzecie, władza

³¹⁸ *Kobiety w Polsce*, Warszawa 2007: Główny Urząd Statystyczny, s. 20.

³¹⁹ Wydaje się interesujące, że nawet skromne przemiany demokratyczne w Polsce powojennej były skorelowane ze zmniejszeniem wpływów politycznych kobiet, mierzonych ich reprezentacją w sejmie. Uczestnictwo kobiet w sejmie z 17% w latach 1952-56, zmniejszyło się do 4% w latach 1957-61, a następnie wzrosło z 13% do 23% w latach 1961-1985 (*Rocznik Statystyczny*, Warszawa 1989: Główny Urząd Statystyczny, s. 33).

³²⁰ *Kobiety w Polsce*, *op. cit.*, s. 229-232; Kublik A., *Kobiety pod kreską*, „Gazeta Wyborcza”, 25 listopada 2002.

ideologiczna mężczyzn, zakorzeniona w ideologii udomowienia, uległa dalszemu osłabieniu³²¹.

Koncentracja władzy ekonomicznej w Stanach Zjednoczonych wiązała się ze zmianami struktury klasowej, które polegały na osłabieniu i kurczeniu się klasy średniej, liczbowym wzroście klasy niższej, ogólnym zubożeniu społeczeństwa i wzroście nierówności społecznych³²². Wzrost nierówności następował w okresie ostatnich czterdziestu lat i prowadził do koncentracji władzy ekonomicznej w rękach około jednego procenta najbogatszej części populacji. W tym czasie nastąpiło – związane z globalizacją, deindustrializacją, a także znacznym osłabieniem związków zawodowych – zubożenie robotników. Wysokie płace tej grupy, zwłaszcza młodych mężczyzn, należą do przeszłości. Skala zarobków skurczyła się w porównaniu do robotników starszych. W roku 2010 dochody mężczyzn z dyplomem szkoły średniej były o 41% niższe aniżeli w 1970 roku³²³.

Powyższe zmiany prowadziły do zmniejszenia różnic w zarobkach między mężczyznami i kobietami i stanowiły element zmniejszenia dystansu między rozprzestrzenioną władzą ekonomiczną mężczyzn i kobiet. Tradycyjnie znacznie więcej mężczyzn niż kobiet było członkami związków zawodowych, ich upadek w większym stopniu negatywnie wpłynął na zarobki mężczyzn. W roku 1978 stosunek płac kobiet do zarobków mężczyzn wynosił 0,61, podczas gdy w roku 2010 wynosił on 0,8³²⁴. W niektórych ośrodkach miejskich zarobki młodych kobiet przewyższają wynagrodzenie mężczyzn. Wiąże się to z przewagą edukacyjną kobiet nad mężczyznami, w wyniku której kobiety są w stanie przezwyciężyć słabszą pozycję związaną z ciągle aktualną segregacją płci na

³²¹ W literaturze socjologicznej można znaleźć głosy ograniczające prawdziwość stwierdzenia o zmniejszeniu władzy ideologicznej mężczyzn w Stanach Zjednoczonych (Charles M., Bradley K., *Equal but Separate? A Cross-National Study of Sex Segregation in Higher Education*, "American Sociological Review" 2002, Vol. 67, No. 4; Charles M., Bradley K., *Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation by Field of Study in 44 Countries*, "American Journal of Sociology" 2009, Vol. 114, No. 4). Poglądy te omówimy nieco później.

³²² Dobbs L., *War on the Middle Class. How the Government, Big Business and Special Interest Groups Are Waging War on the American Dream and How to Fight Back*, New York 2006: The Penguin Group; Krugman P., *The Conscience of a Liberal*, New York 2007: W.W. Norton.

³²³ Greenstone M., Looney A., *Regardless of the Cost, College Still Matters*, The Hamilton Project 2012: Brookings Institution Press.

³²⁴ DiPrete T.A., Buchmann C., *The Rise of Women. The Growing Gender Gap in Education and What it Means for American Schools*, op. cit. s. 3; Blau F.D., Kahn L.M., *The Gender Pay Gap: Going, Going... but Not Gone*, w: *The Declining Significance of Gender?*, (eds.) Blau F.D., Brinton M.C., Grusky D.B., op. cit.

rynku pracy. Co do klasy średniej zmniejszenie zarobków, a także pewności pracy mężczyzn stanowiły powolny proces, który został przyspieszony przez kryzys finansowy roku 2008. W latach 2008-2010 bezrobocie wśród mężczyzn było większe niż wśród kobiet. Wiele kobiet utrzymywało rodziny, w tym bezrobotnych mężów³²⁵.

Wzrost nierówności ekonomicznych w Stanach Zjednoczonych współwystępował z kurczeniem się władzy politycznej białych mężczyzn. W wyborach prezydenckich w 2012 roku tylko 39% białego elektoratu, w tym 42% białych kobiet i 35% białych mężczyzn głosowało na Baraka Obamę. Wśród całego elektoratu na Baraka Obamę głosowało 55% kobiet i 45% mężczyzn. Dane te wskazują na spadek wpływu ogółu mężczyzn i zmniejszenie się wpływu białych mężczyzn w szczególności³²⁶.

Słabnięcie wpływów politycznych mężczyzn współwystępowało ze wzrostem wpływów kobiet. Władza polityczna kobiet mierzona w kategoriach uczestnictwa w Kongresie Stanów Zjednoczonych rosła w latach 1997-2012. Udział kobiet wśród ogółu członków Izby Reprezentantów wzrastał stopniowo od 12% w roku 1997, do 15% w roku 2004 i 17% w latach 2007-2011³²⁷. Po wyborach roku 2012 kobiety stanowiły 17,8% ogółu członków Izby Reprezentantów. Jednocześnie wybrany w roku 2012 Senat obejmował najwyższą w historii liczbę kobiet, tj. 20%, w porównaniu do 13% w roku 2004 i jedynie 9% w roku 1999.

Obok władzy ekonomicznej i politycznej ważnym czynnikiem kształtującym dystrybucyjną władzę mężczyzn nad kobietami jest władza ideologiczna. Pewne aspekty władzy ideologicznej mężczyzn uległy osłabieniu, inne okazały się jednak niezwykle trwałe. Zdaniem niektórych badaczy³²⁸ przekonanie o odmiennych predyspozycjach, jak również zainteresowaniach kobiet i mężczyzn, jest głęboko zakorzenione w kulturze amerykańskiej. Postawy te, jak wynika z przeglądu trzydziestu badań nad stereotypami płci,

³²⁵ *Statistical Yearbook – 59th issue*, New York 2016: United Nations.

³²⁶ Popularność, a następnie zwycięstwo Donalda Trumpa w wyborach prezydenckich roku 2016 odzwierciedla próbę przezwyciężenia tej sytuacji przez białych mężczyzn. Jednocześnie Trump cieszył się niewielkim poparciem wśród mniejszości etnicznych i wśród kobiet.

³²⁷ Mimo stałego postępu w grudniu 2011 roku Stany Zjednoczone zajmowały 78 miejsce wśród 189 krajów, pod względem udziału kobiet w Izbach Niższych Parlamentów, podczas gdy Polska była na 47 pozycji (*Women in National Parliaments*, tekst dostępny na stronie internetowej o adresie: <http://ipu.org>, 31 December 2011).

³²⁸ Charles M., Bradley K., *Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation By Field of Study in 44 Countries*, *op. cit.*

nie uległy osłabieniu w latach 1974-1997³²⁹. Trwałość stereotypów dotyczących *gender* mogła ograniczyć tendencję spadku segregacji według płci w systemie wyższego wykształcenia i wskazuje na to, że elementy ideologii udomowienia okazały się aktualne w końcu XX wieku. Jednocześnie jednak szeroko akceptowany jest pogląd, że kobiety i mężczyźni powinni mieć równe szanse dostępu do wykształcenia wyższego na wszystkich jego poziomach. Przekonanie to leży u podstawy wzrastającego udziału kobiet wśród ogółu studentów i absolwentów kolegiów i uniwersytetów³³⁰.

Wartości czasów współczesnych, które podkreślają równouprawnienie kobiet, równość rasową i prawa mniejszości seksualnych (LGBT) ścierają się i często wygrywają z tradycyjnymi wartościami amerykańskimi, takimi jak indywidualizm, odpowiedzialność jednostki za jej pozycję ekonomiczną, praca i sukces zawodowy, ale również rasizm i seksizm. Osłabienie tradycyjnych wartości amerykańskich, będących głównie wartościami mężczyzn, takich jak sukces czy praca, stanowi element zmniejszenia ideologicznej władzy mężczyzn.

Niski poziom uczestnictwa mężczyzn w wieku produkcyjnym w rynku pracy³³¹ może być traktowany jako wskaźnik spadku znaczenia pracy jako wartości. Na przykład, mężczyźni zatrudnieni lub poszukujący zatrudnienia stanowili 88-89% ogółu mężczyzn pomiędzy 25 i 54 rokiem życia w latach 2013-2016, podczas gdy w roku 1965 stanowili oni 96,7% ogółu mężczyzn w tej grupie wieku. W okresie 2005-2014, przy wzroście bezrobocia o 1%, zatrudnienie mężczyzn zmniejszyło się o 3%³³².

Inną wartością, która straciła na znaczeniu, jest wartość sukcesu. W przeszłości wartość ta dotyczyła głównie mężczyzn i definiowana była w kategoriach kariery zawodowej, dochodów i posiadania materialnego³³³. Wartość sukcesu nabiera ostatnio znaczenia psychologicznego i definiowana jest w kategoriach indywidualnego rozwoju. Szczęście osobiste i zadowolenie z samego siebie, a nie zadowolenie z osiągnięć zawodowych; aktywność towarzyska, a nie zaangażowanie społeczne – to wartości młodego pokolenia Amerykanów.

³²⁹ Lueptow L.B., Garovich-Szabo L., Lueptow M.B., *Social Change and the Persistence of Sex Typing: 1975-1997*, "Social Forces" 2001, Vol. 80, No. 1.

³³⁰ Charles M., Bradley K., *Equal but Separate? A Cross-National Study of Sex Segregation in Higher Education*, *op. cit.*, *idem*, *Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation By Field of Study in 44 Countries*, *op. cit.*

³³¹ Gordon R.J., *The Great Stagnation of American Education*, 2013, <http://opinionator.blogs.nytimes.com/2013/09/07/the-great-stagnation-of-american-education/>.

³³² *Statistical Yearbook – 59th issue*, *op. cit.*

³³³ Merton R.K., *Continuities in the Theory of Social Structure and Anomie*, w: *Social Theory and Social Structure*, Glencoe 1957: The Free Press.

Podsumowując, zmiany we władzy mężczyzn i relacjach władzy między mężczyznami i kobietami w Stanach Zjednoczonych i w Polsce postępowały w przeciwnych stronach. W Polsce, przynajmniej w początkowym okresie transformacji, władza mężczyzn uległa wzmocnieniu, natomiast władza kobiet kurczyła się; w tym samym czasie władza amerykańskich mężczyzn z klasy średniej kurczyła się i władza kobiet uległa wzmocnieniu. Przy niezmiennych innych warunkach możemy więc spodziewać się wzrostu segregacji edukacyjnej według płci w Polsce i jej spadku w Stanach Zjednoczonych. Ponadto poziomy segregacji mierzone indeksem niepodobieństwa D powinny pozostać wyższe w Polsce niżeli w Stanach Zjednoczonych.

Przemiany w amerykańskim systemie szkolnictwa wyższego na przełomie wieku XX i XXI

Przedstawiona w poprzednim rozdziale analiza udziału kobiet i mężczyzn w kolegiach i na uniwersytetach przypadła na szczególnie okres w amerykańskim szkolnictwie wyższym. Lata 70. i 80. XX wieku były okresem sporego spadku segregacji edukacyjnej według płci. Wystarczy przypomnieć, że jeszcze we wczesnych latach 60. 70% absolwentek koncentrowało się na takich kierunkach studiów jak pedagogika, literatura angielska, sztuki piękne, historia, pielęgniarstwo i ekonomika domowa, podczas gdy w roku 1985 jedynie 40% ogółu studentek kończyło te kierunki³³⁴. Spadek segregacji edukacyjnej według płci uległ jednak zahamowaniu w połowie lat 80. Segregacja kierunków studiów na poziomie *bachelor's*, mierzona indeksem niepodobieństwa D , pozostała na praktycznie tym samym poziomie przez następne dwadzieścia lat, a segregacja na poziomie studiów doktoranckich nawet przez lat czterdzieści³³⁵.

Zahamowanie spadku segregacji edukacyjnej po roku 1985 miało miejsce w kontekście dynamicznego wzrostu uczestnictwa kobiet i, jednocześnie, dużo słabszego wzrostu uczestnictwa mężczyzn w systemie szkolnictwa wyższego. Na przykład w latach

³³⁴ *Statistical Yearbooks*, *op. cit.*, Table 3.1; Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, *op. cit.*

³³⁵ Mann A., DiPrete T., *Trends in Gender Segregation in the Choice of Science and Engineering Majors*, "Social Science Research" 2013, Vol. 42, No. 6; Jacobs J.A., *Gender Inequality at Work*, New York 1995: Sage Publications; England P., Li S., *Desegregation Stalled. The Changing Gender Composition of College Majors, 1971-2002*, "Gender & Society" 2006, Vol. 20, No. 5; England P., Allison P., Li S. *et al.*, *Why Are Some Academic Fields Tipping Toward Female? The Sex Composition of U.S. Fields of Doctoral Degree Receipt, 1971-2002*, "Sociology of Education" 2007, Vol. 80, No. 1.

1985-1995 współczynnik skolaryzacji brutto kobiet³³⁶ wzrósł o niemal 28%, podczas gdy współczynnik skolaryzacji mężczyzn – 14%³³⁷.

W latach 80. XX wieku tradycyjna przewaga amerykańskich mężczyzn nad kobietami w dziedzinie uzyskiwanych dyplomów skurczyła się do kilku procent, a w ciągu kilku ostatnich dekad nastąpiło całkowite odwrócenie tendencji, która polegała na liczbowej przewadze mężczyzn nad kobietami w amerykańskim systemie szkolnictwa wyższego³³⁸. Kobiety górują obecnie liczbowo nad mężczyznami zarówno w momencie wstąpienia, jak i ukończenia studiów wyższych. W latach 2004-2010 kobiety stanowiły 58% wszystkich absolwentów szkół wyższych w Stanach Zjednoczonych (zob. tabela 4.1).

Przewaga liczbową kobiet nad mężczyznami wśród studiujących w szkołach wyższych, jak również wśród absolwentów tych szkół, jest zjawiskiem występującym w wielu krajach. W wypadku Stanów Zjednoczonych mamy jednak do czynienia z równoczesną stagnacją szkolnictwa wyższego i utratą przez ten kraj wiodącej pozycji w świecie pod względem skolaryzacji. Rosnący dystans edukacyjny między kobietami i mężczyznami nabiera więc szczególnego znaczenia i jest niekiedy wiązany z niekorzystnymi zmianami całego systemu edukacyjnego³³⁹.

Przed przystąpieniem do analizy danych empirycznych spróbujemy wyjaśnić dwa problemy. Pierwszy z nich stanowi zahamowanie rozwoju amerykańskiego systemu szkolnictwa wyższego. Problem drugi to zatrzymanie wzrostu uczestnictwa mężczyzn w tym systemie i znaczny wzrost udziału kobiet. Zaczniemy od analizy przyczyn pierwszej kwestii. Jednocześnie spróbujemy odpowiedzieć na pytanie, dlaczego warunki te miały mniejszy wpływ na edukacyjne decyzje kobiet aniżeli na edukacyjne decyzje mężczyzn.

Na obniżenie się współczynników skolaryzacji w Stanach Zjednoczonych w końcu XX i na początku XXI wieku istotny wpływ miały zmiany struktury klasowej. W sytuacji zmniejszenia się klasy średniej i wzrostu nierówności społecznych, prawdopodobieństwo wstąpienia na wyższą uczelnię osoby, której rodzice mają niewysoki poziom wykształcenia

³³⁶ Współczynnik skolaryzacji brutto kobiet stanowi stosunek liczby kobiet studiujących w wyższych uczelniach do ogółu kobiet w wieku 19-24 lata.

³³⁷ *Statistical Yearbook – 59th issue*, *op. cit.*

³³⁸ W latach 30. mężczyźni otrzymywali 57%, a w roku 1965 ponad 62% wszystkich dyplomów nadanych przez amerykańskie uniwersytety i inne szkoły wyższe.

³³⁹ DiPrete T.A., Buchmann C., *The Rise of Women. The Growing Gender Gap in Education and What it Means for American Schools*, *op. cit.*

jest niewielkie, dużo niższe aniżeli średnia dla krajów zrzeszonych w Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju³⁴⁰.

Analizy strukturalne przyczyn stagnacji amerykańskiego systemu wykształcenia wyższego wskazują również na zmiany struktury etnicznej Stanów Zjednoczonych, tj. zmniejszenie się udziału białych i wzrost w populacji udziału osób o pochodzeniu latynoskim czy Afroamerykanów³⁴¹. Fakt, że osiągnięcia edukacyjne tych dwóch ostatnich kategorii osób są niższe aniżeli osiągnięcia innych grup etnicznych, ma stanowić jedną z przyczyn spadku i następnie stagnacji odsetka osób uczących się w stosunku do liczby ludności. Wyniki badań wskazują jednak również na zahamowanie wzrostu osiągnięć edukacyjnych białych mężczyzn i względnie niskie wskaźniki skolaryzacji białych kobiet. W roku 2010 33% białych mężczyzn w wieku 26 do 28 lat miało ukończone czteroletnie studia wyższe – wynik niższy w porównaniu do odpowiednich wskaźników w Holandii, Japonii, Norwegii, Anglii i Korei. W tej grupie wieku 42% białych Amerykanek miało dyplomy wyższych uczelni. Pozostawały one w tyle za kobietami z Danii, Norwegii, Finlandii, jak również Polski³⁴².

Wpływ zmian strukturalnych na spowolnienia postępu edukacyjnego potęgowany jest przez wzrost kosztu studiów wyższych, który w ciągu kilku ostatnich dekad wynosił około 7% rocznie i był niewspółmierny ze wzrostem zarobków. W roku 2013 opłaty za studia były wyższe o 538% w porównaniu do 1985 roku³⁴³. Koszt studiów na wielu prywatnych i publicznych uniwersytetach, obejmujący czesne, miejsce w domu akademickim i żywywienie, często przekracza medianę dochodów domowych amerykańskich rodzin, która wynosi około 50 000 dolarów³⁴⁴. W sytuacji kiedy koszt studiów rośnie i pomoc państwa jest niewielka, uzyskanie wyższego wykształcenia przez osoby pochodzące z rodzin o niewielkich dochodach, w tym rodzin robotniczych, staje się niezwykle trudne³⁴⁵.

³⁴⁰ *Education at a Glance: OECD Indicators 2012*, <http://www.oecd.org/edu/eag2012>, s. 2.

³⁴¹ DiPrete T.A., Buchmann C., *The Rise of Women. The Growing Gender Gap in Education and What it Means for American Schools*, *op. cit.*

³⁴² *Ibidem*, s. 42, 228.

³⁴³ Jamrisko M., Kolet I., *College Costs Surge 500% in U.S. Since 1985: Chart of the Day*, 2013, <http://www.bloomberg.com/news/2013-08-26>.

³⁴⁴ Arum R., Roksa J., *Aspiring Adults Adrift. Tentative Transitions of College Graduates*, Chicago 2014: The University of Chicago Press, s. 121.

³⁴⁵ Stany Zjednoczone charakteryzuje specyficzny system finansowania szkół wyższych, będący niemal odwróceniem sytuacji istniejącej w innych krajach OECD. Specyfika ta polega na przewadze prywatnych źródeł (62%) nad publicznymi (38%). Co więcej, 45% wydatków na wykształcenie wyższe pochodzi z gospodarstw domowych (*Education at a Glance, op. cit.*, s. 8).

Studenci pochodzący z rodzin, które nie są w stanie ponosić kosztów wykształcenia dzieci, zaciągają kredyty, które nie mogą być umorzone nawet w wypadku bankructwa i które spłacane są niemal do emerytury. Powstały „dług edukacyjny” wynosi obecnie ponad 1,3 amerykańskiego trylionu dolarów i stanowi istotny problem społeczny. Dotyczy on oczywiście w równym stopniu studentek, jak i studentów wyższych uczelni; w wypadku kobiet mamy jednak do czynienia z czynnikami, które osłabiają jego negatywny wpływ na poziom osiągnięć. Młode Amerykanki cenią wykształcenie w stopniu wyższym aniżeli młodzi Amerykanie. Ponadto ich wyniki w nauce są lepsze w porównaniu do osiągnięć mężczyzn na wszystkich etapach nauki począwszy od ósmej klasy, a prawdopodobieństwo ukończenia studiów i uzyskania dyplomu wyższe. Inną cechą sprzyjającą kobietom jest niższy stopień problemów behawioralnych, które mają negatywny wpływ na osiągnięcia edukacyjne. Problemy te przejawiane są znacznie częściej przez chłopców i młodych mężczyzn niż przez dziewczęta i młode kobiety³⁴⁶.

Wreszcie można tu wymienić progresywną filozofię wychowania, która jest bardzo silnie zakorzeniona w społeczeństwie amerykańskim przynajmniej od końca lat 60. minionego wieku. Filozofia ta kładzie nacisk na kształcenie pozytywnej samooceny, kosztów dyscypliny i wymagań stawianych dzieciom przez dorosłych. Choć progresywna filozofia ma wpływ na wychowanie zarówno chłopców, jak i dziewcząt, jej konsekwencje są szczególnie negatywne w przypadku chłopców, których socjalizacja często wymaga zwiększonej dyscypliny³⁴⁷.

Przemiany w polskim systemie szkolnictwa wyższego na przełomie wieku XX i XXI

Względnie niski poziom segregacji edukacyjnej kobiet i mężczyzn w Polsce, zarówno w okresie międzywojennym, jak w latach 60. i 70., miał miejsce w systemie szkolnictwa wyższego o elitarnym, wysoce selektywnym charakterze. Te cechy instytucji wyższego wykształcenia związane były z relatywnie sztywną strukturą klasową w okresie międzywojennym oraz przetrwaniem niektórych podziałów społecznych, a także elementów elitarnej kultury inteligencji w okresie powojennym. Były one również związane

³⁴⁶ Sax L., *Boys Adrift, The Five Factors Driving the Growing Epidemic of Unmotivated Boys and Underachieving Men*, New York 2007: Basic Books; DiPrete T.A., Buchmann C., *The Rise of Women. The Growing Gender Gap in Education and What it Means for American Schools*, *op. cit.*, s. 101-102.

³⁴⁷ Sommers Hoff Ch., *The War Against Boys. How Misguided Feminism Is Harming our Young Men*, New York 2000: Simon Schuster.

z niewielką rozprzestrzenioną władzą mężczyzn, tak ekonomiczną jak polityczną, która nie stanowiła wystarczającej podstawy ich kontroli nad kobietami.

Po roku 1989 powyższe cechy struktury klasowej, kultury i zasięgu władzy uległy przemianom. Zmienił się również charakter systemu szkolnictwa wyższego, które stało się szeroko dostępne, lepiej zaspokajające aspiracje młodzieży. Liczba instytucji wyższego wykształcenia o charakterze niepaństwowym wzrosła w znacznym stopniu i instytucje te pobierają opłaty za studia. Czesne za uczestnictwo w studiach wieczorowych i zaocznych wprowadziły również publiczne instytucje wyższego wykształcenia. Ważną zmianą systemu wykształcenia wyższego było wprowadzenie studiów licencjackich, które stanowią studia pierwszego stopnia i odpowiadają studiom oferującym stopień *bachelor's* w Stanach Zjednoczonych.

Transformacja systemu wykształcenia wyższego w Polsce prowadziła do znacznego wzrostu liczby studentów, a także wzrostu wskaźników skolaryzacji³⁴⁸. W latach 1990-2006 liczba studentów zwiększyła się prawie pięciokrotnie. Wskaźniki skolaryzacji brutto, uwzględniające stosunek liczby studentów uniwersytetów do ogółu osób w wieku lat 19-24, osiągnęły 49% w roku 2006, co stanowi prawie czterokrotny wzrost w porównaniu do roku 1990. Wykazywały one tendencję wzrostową, osiągając w roku 2010 już 54%³⁴⁹. Liczba studentów w stosunku do 10 000 mieszkańców przekroczyła średnią dla krajów wspólnoty europejskiej i w latach 2005-2006 wynosiła 562. Lata 1990-2006 charakteryzowały się również znacznym wzrostem liczby studentów studiów doktoranckich i studiów podyplomowych. W wypadku studiów doktoranckich wzrost ten był dwunastokrotny (z 2695 do 32 725 studentów), a studiów podyplomowych – czterokrotny³⁵⁰.

Najpopularniejszymi kierunkami studiów w Polsce, zarówno wśród kobiet, jak i mężczyzn, były kierunki związane z biznesem, na których w roku 2000 studiowało 27,6% wszystkich studentów – dwukrotnie więcej aniżeli przed rokiem 1990. Ta sama tendencja utrzymywała się w roku 2009, kiedy kierunki związane z biznesem kończyło 26% ogółu absolwentów. Następne ze względu na popularność to nauki pedagogiczne

³⁴⁸ Bialecki I., Dąbrowa-Szeffler M., *Polish Higher Education in Transition: Between Policy Making and Autonomy*, w: *Structuring Mass Higher Education: The Role of Elite Institutions* (International Studies in Higher Education), (eds.) Tapper T., Palfreyman D., New York, Milton Park, Abington, Oxon 2009: Routledge.

³⁴⁹ *Materiał na konferencję prasową GUS*, Warszawa 2010: Główny Urząd Statystyczny.

³⁵⁰ Bialecki I., Dąbrowa-Szeffler M., *Polish Higher Education in Transition: Between Policy Making and Autonomy*, *op. cit.*

i społeczne. W 2004 roku 13% ogółu studentów kończyło pedagogikę, a w roku 2009 – 16%³⁵¹. Pedagogika stanowiła drugi pod względem popularności kierunek studiów wśród kobiet, wyprzedzając nieznacznie nauki społeczne oraz humanistyczne (odpowiednio 15,5 i 10% ogółu studiujących kobiet). Pedagogika i nauki humanistyczne są kierunkami cieszącymi się dużą popularnością w krajach biedniejszych, do których niewątpliwie należy Polska. Inną ogólną tendencją systemów szkolnictwa wyższego w krajach biedniejszych jest niski procent studentów i absolwentów nauk medycznych, przyrodniczych i politechnicznych³⁵². W Polsce w roku 2004 jedynie 2% studentów uzyskało dyplomy nauk medycznych, a 4% – dyplomy nauk przyrodniczych³⁵³.

8% ogółu absolwentów, a więc więcej niż w Stanach Zjednoczonych, kończyło w Polsce nauki politechniczne. Kierunki te były drugie pod względem popularności wśród mężczyzn (15% ogółu studiujących mężczyzn w roku 2006). Jak wiemy z analiz poprzedniego rozdziału, kierunki techniczne cieszyły się znaczną popularnością wśród mężczyzn w latach 70. i 80. zeszłego wieku. Względnie wysoki procent dyplomów przyznawanych na tych kierunkach stanowi więc w Polsce tradycję. Ponadto zawód inżyniera cieszył się wyższym prestiżem w krajach europejskich aniżeli w Stanach Zjednoczonych³⁵⁴.

Ekspansja systemu szkolnictwa wyższego w Polsce szła w parze ze wzrostem uczestnictwa kobiet w tym systemie i zwiększeniem liczbowej przewagi absolventek nad absolwentami szkół wyższych. W roku 1985 – ostatnim roku analizy przedstawionej w poprzednim rozdziale – dyplomy nadane kobietom stanowiły 51% wszystkich dyplomów szkół wyższych; w roku 1994 – 58%, a w roku 2005 kobiety stanowiły już 65% ogółu absolwentów wyższych uczelni w Polsce.

Zarówno ekspansja systemu szkolnictwa wyższego, jak wzrost uczestnictwa kobiet w tym systemie wiązane są przez socjologów ze stopniem edukacyjnej segregacji według płci³⁵⁵. Zmiany strukturalne systemu wyższego wykształcenia w Polsce mogły oddziaływać na segregację kierunków studiów, potęgując lub osłabiając wpływ zmian relacji władzy

³⁵¹ *Material na konferencję prasową GUS, op. cit.*

³⁵² *Global Educational Digest 2006. Comparing Education Statistics Across the World*, Montreal 2006: UNESCO Institute for Statistics.

³⁵³ W roku 2004 w USA 11% ogółu studentów otrzymało dyplomy na kierunku pedagogiki, 6% dyplomy nauk medycznych, 7% dyplomy nauk przyrodniczych i 5% – dyplomy nauk politechnicznych.

³⁵⁴ Collins R., *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*, op. cit.

³⁵⁵ Charles M., Bradley K., *Equal but Separate? A Cross-National Study of Sex Segregation in Higher Education*, op. cit.; idem, *Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation by Field of Study in 44 Countries*, op. cit.; England P., Li S., *Desegregation Stalled. The Changing Gender Composition of College Majors, 1971-2002*, op. cit.

miedzy mężczyznami i kobietami. Ponadto, jak twierdzą Maria Charles i Karen Bradley³⁵⁶, wzrost produktu krajowego brutto (PKB) wiąże się ze wzrostem segregacji edukacyjnej według płci w systemach szkolnictwa wyższego krajów o gospodarkach przejściowych. Jeśli chodzi o Stany Zjednoczone ani wielkość PKB, ani cechy strukturalne systemu wyższego wykształcenia nie odgrywają natomiast większej roli w procesie generowania segregacji edukacyjnej. Jednocześnie kraj ten jako społeczeństwo postindustrialne i postmaterialistyczne powinien charakteryzować się wyższym poziomem segregacji edukacyjnej według płci aniżeli Polska³⁵⁷.

Analiza porównawcza nierówności według płci w polskim i amerykańskim systemie szkolnictwa wyższego

Analiza porównawcza nierówności edukacyjnych obu płci w Stanach Zjednoczonych i w Polsce w XXI wieku przeprowadzana jest w zmienionym kontekście ekonomicznym i politycznym, jak również dotyczy zmienionych systemów wyższego wykształcenia.

Po pierwsze, zmianie uległ kontekst międzynarodowy, gdyż Stany Zjednoczone utraciły wiodące miejsce w dziedzinie ogólnych współczynników skolaryzacji. Osiągnięcia w zakresie wyższego wykształcenia zarówno amerykańskich kobiet, jak i mężczyzn nie dorównują osiągnięciom edukacyjnym mężczyzn i kobiet w wielu rozwiniętych krajach. W roku 2010 Stany Zjednoczone zajmowały czternaste miejsce na świecie pod względem procentu populacji w wieku 25-34 lat posiadającej wykształcenie wyższe³⁵⁸.

Po drugie, inaczej niż w latach 1965-1985, Polska stała się jednym z krajów, których niektóre indeksy skolaryzacji przewyższają te, które charakterystyczne są dla Stanów Zjednoczonych.

Trzecia kwestia dotyczy faktu, iż analiza obu krajów wskazuje na dynamiczny wzrost poziomu osiągnięć edukacyjnych kobiet i dużo słabszy wzrost osiągnięć edukacyjnych mężczyzn. W wyniku tego procesu liczbowa przewaga kobiet nad mężczyznami wśród studentów i absolwentów kolegiów czteroletnich, jak również wśród ogółu osób otrzymujących dyplomy magisterskie, doktorskie i dyplomy studiów profesjonalnych wzrastała od lat 80. ubiegłego wieku.

³⁵⁶ Charles M., Bradley K., *Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation By Field of Study in 44 Countries*, *op. cit.*

³⁵⁷ *Ibidem*; *idem*, *Equal but Separate? A Cross-National Study of Sex Segregation in Higher Education*, *op. cit.*

³⁵⁸ *Education at a Glance: OECD Indicators 2012*, *op. cit.*, s. 1.

Po czwarte wreszcie, w kontekście mierzonych przez współczynniki skolaryzacji osiągnięć kobiet, jak również zmniejszania się dystansu w zarobkach między kobietami i mężczyznami, poziom segregacji jako miara nierówności edukacyjnej kobiet i mężczyzn wydaje się tracić na znaczeniu. W przeszłości socjologowie traktowali segregację według płci w systemach szkolnictwa wyższego jako najbardziej istotny wskaźnik nierówności edukacyjnych kobiet i mężczyzn. Podkreślali, że segregacja edukacyjna prowadzi do nierówności na rynku pracy i znacznie niższych zarobków będących udziałem kobiet³⁵⁹.

Ostatnio, mimo utrzymywania się współczynników segregacji kierunków studiów na niezmiennym poziomie, badacze skłonni są twierdzić, że kobiety stanowią kategorię uprzywilejowaną w szkolnictwie wyższym³⁶⁰. Segregacja edukacyjna przestała więc stanowić jedyny, czy nawet najważniejszy, wskaźnik uprzywilejowanej pozycji mężczyzn i upośledzenia kobiet.

Wielu badaczy uważa, że status edukacyjny kobiet ma charakter wielowymiarowy³⁶¹. Segregacja kierunków studiów stanowi jeden aspekt tego statusu, rosnąca reprezentacja kobiet wśród studentów i absolwentów szkół wyższych – kolejny. Odwrócenie liczbowej przewagi płci w systemach wyższego wykształcenia stanowi interesujący, a zarazem unikalny przykład odwrócenia społecznej stratyfikacji³⁶².

Wzajemna relacja dwóch wymiarów statusu edukacyjnego kobiet jest frapującym problemem badawczym. Relacja ta postrzegana jest jednak w różny, nawet przeciwny sposób przez socjologów *gender*. Zgodnie z teorią i badaniami porównawczymi przeprowadzonymi przez Marię Charles, Karen Bradley i Davida Grusky'ego³⁶³ zwiększenie uczestnictwa kobiet w systemach wyższego wykształcenia wiąże się ze stagnacją

³⁵⁹ Hearn J.C., Olzak S., *The Role of College Major Departments in the Reproduction of Sexual Inequality*, "Sociology of Education" 1981, Vol. 54, No. 3; Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, *op. cit.*

³⁶⁰ *Global Educational Digest 2006. Comparing Education Statistics Across the World*, *op. cit.*, s. 27; DiPrete T.A., Buchmann C., *The Rise of Women. The Growing Gender Gap in Education and What it Means for American Schools*, *op. cit.*

³⁶¹ Bradley K., Khorr D., *Toward an Integration of Theory and Research on the Status of Women*, "Gender and Society" 1993, Vol. 7, No. 3; Charles M., Grusky D.B., *Occupational Ghettos: The Worldwide Segregation of Women and Men*, Stanford 2004: Stanford University Press; Charles M., Bradley K., *Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation by Field of Study in 44 Countries*, *op. cit.*

³⁶² Arum R., Roksa J., *Aspiring Adults Adrift. Tentative Transitions of College Graduates*, *op. cit.*, s. 95.

³⁶³ Charles M., Bradley K., *Equal but Separate? A Cross-National Study of Sex Segregation in Higher Education*, *op. cit.*; Charles M., Bradley K., *Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation by Field of Study in 44 Countries*, *op. cit.*; Charles M., Grusky D.B., *Occupational Ghettos: The Worldwide Segregation of Women and Men*, *op. cit.*

lub wzrostem segregacji edukacyjnej według płci. Proces ten ma być uwarunkowany zmniejszaniem się reprezentacji kobiet w tradycyjnie męskich kierunkach studiów.

Wbrew wymienionym autorom, wyniki badań Pauli England i Su Li³⁶⁴ wskazują, że wzrost proporcji kobiet wśród ogółu absolwentów z dyplomem *bachelor's* w Stanach Zjednoczonych w latach 1971-2002 nie był związany ze wzrostem segregacji według płci. Przeciwnie, indeksy segregacji zmniejszały się najbardziej w okresie największego procentowego wzrostu partycypacji kobiet, tj. do połowy lat 80. XX wieku. Wspólnym elementem dyskusji nad tym problemem i – związanych z nimi analiz empirycznych – jest stwierdzenie, że mimo liczbowej przewagi kobiet nad mężczyznami w systemach szkolnictwa wyższego, segregacja edukacyjna według płci pozostaje na dość wysokim poziomie.

Przejdźmy teraz do analizy porównawczej absolwentów i procentu kobiet wśród ogółu absolwentów poszczególnych kierunków studiów w Polsce i USA w latach 2005-2010.

Dane w tabeli 4.1 dobrze ilustrują ekspansję systemu szkolnictwa wyższego w Polsce i jego stagnację w Stanach Zjednoczonych. Mimo prawie dziesięciokrotnej przewagi populacji USA w stosunku do populacji Polski, ogólna liczba absolwentów niektórych kierunków studiów w Polsce, na przykład architektury czy rolnictwa, była jedynie 2-4 razy niższa aniżeli liczba absolwentów tych kierunków w Stanach Zjednoczonych. Odwrotna sytuacja, tj. znacznie wyższa liczba dyplomów nadanych w Stanach Zjednoczonych aniżeli w Polsce, charakteryzowała sztuki piękne, nauki medyczne i nauki przyrodnicze. W dwóch ostatnich wypadkach różnica jest zgodna z tendencją charakterystyczną dla krajów bogatych i biedniejszych³⁶⁵.

Zarówno w roku 2005, jak w roku 2010, kobiety w USA stanowiły 58%, a w Polsce 65% ogółu absolwentów wyższych uczelni. W porównaniu do roku 1985, w pierwszej dekadzie XXI wieku, udział kobiet wśród ogółu absolwentów wzrósł w Polsce o około 14%, a w Stanach Zjednoczonych o 10%. Studia wyższe w Polsce stały się wysoce sfeminizowane i proces ten był bardziej zaawansowany aniżeli w USA.

³⁶⁴ England P., Li S., *Desegregation Stalled. The Changing Gender Composition of College Majors, 1971-2002*, *op. cit.*

³⁶⁵ *Global Educational Digest 2006. Comparing Education Statistics Across the World*, *op. cit.*

Tabela 4.1 Ogólna liczba absolwentów i procent kobiet wśród absolwentów szkół wyższych według grup kierunków studiów: Polska i Stany Zjednoczone, lata 2005 i 2010

Kierunek studiów	2005				2010			
	Polska	%	USA	%	Polska	%	USA	%
Pedagogika	54 070	76	280 622	77	74,236	79	292 637	78
Nauki humanistyczne	28 941	79	199 867	59	40 042	76	219 745	56
Sztuki piękne	3316	66	95 416	61	5,940	67	108 953	61
Prawo	8832	58	7429*	56	8,750	58	54 246	49
Nauki społeczne	55 085	70	283 848	66	66 644	70	319 151	65
Biznes i administracja	107 383	70	507 096	51	123 423	68	599,255	51
Nauki przyrodnicze	9398	68	107 085	55	18 574	69	139 296	53
Matematyka	2952	72	20 004	43	4304	65	23 256	42
Nauki medyczne	13 712	79	133 256	83	34 922	81	256 464	78
Nauki politechniczne	25 936	27	121 477	20	36 363	30	135 846	19
Rolnictwo	7221	61	28 921	48	9785	57	32 694	49
Architektura	7328	39	15 090	44	11 123	39	17 541	44
Informatyka i komputery	13 781	16	73 646	24	15 451	11	59 141	21
Usługi	21 ,523	57	79 472	47	28,311	59	90 636	49
Komunikacja masowa	3305	58	86 273	66	5,913	72	97 069	66
Inne i niezdefiniowane	34 466	68	93 913	74	–	–	54 719	57
Ogółem	397 249	65	2 066 513	58	483 601	65	2 501 597	58
<i>D [w %]</i>	25,26		24,44		24,82		24,5	

* Kierunek *Prawo* w Stanach Zjednoczonych w roku 2005 może zawierać błąd w danych, spowodowany prawdopodobnie nieuwzględnieniem dyplomów studiów profesjonalnych.

Źródła: *Digest of Education Statistics*, Washington 2006, 2011: National Center for Educational Statistics; *Szkoły wyższe i ich finanse*, Warszawa 2006, 2011: Główny Urząd Statystyczny.

Polska i Stany Zjednoczone wykazują podobieństwa w zakresie kierunków studiów, które zaliczamy do zdominowanych przez kobiety, tj. takich, które charakteryzują się przynajmniej 70% udziałem kobiet wśród ogółu absolwentów. Kierunkami tymi w obu krajach, zarówno w roku 2005, jak 2010 były pedagogika i nauki medyczne, a w Polsce dodatkowo nauki humanistyczne i nauki społeczne. Ponadto w Polsce w roku 2005 kierunkami zdominowanymi przez kobiety był biznes i administracja oraz matematyka, a w roku 2010 komunikacja masowa.

Z drugiej strony – kierunkiem zdominowanym przez mężczyzn, tj. takim na których kobiety stanowią mniej niż 30% absolwentów, pozostały nauki politechniczne w Stanach Zjednoczonych, a także w roku 2005 – w Polsce. W obu krajach kierunkiem zdominowanym przez mężczyzn była również informatyka, przy czym udział kobiet wśród absolwentów tego kierunku był niższy w Polsce niż w USA. Uczestnictwo kobiet wśród ogółu absolwentów było natomiast wyższe w Polsce jeśli chodzi o prawo, matematykę, biznes i administrację, rolnictwo, a także nauki politechniczne, przyrodnicze i społeczne. Przewaga ta stanowi kontynuację tendencji zaobserwowanej od lat 20. ubiegłego wieku i opisanej w poprzednich rozdziałach.

Przedstawione w tabeli 4.1 indeksy segregacji D wskazują, że zarówno w roku 2005, jak 2010 segregacja edukacyjna była nieco wyższa w Polsce niż w Stanach Zjednoczonych. Różnica była jednak poniżej jednego procenta.

W celu uzyskania pełniejszego obrazu segregacji edukacyjnej w Polsce po zmianach roku 1989 i jednocześnie dokładniejszej analizy różnic między krajami w dłuższej perspektywie czasowej, obliczyłam D^{366} dla Polski i dla Stanów Zjednoczonych w latach 1993-1994³⁶⁷. Obliczenia wskazują, że wskaźnik ten dla Polski (31,2) był wyższy aniżeli dla Stanów Zjednoczonych (27,3). W aspekcie porównań międzynarodowych powyższy wynik, podobnie jak wynik uzyskany dla lat 2005 i 2010, jest zgodny z hipotezami dotyczącymi wpływu zmian zachodzących w Polsce i w USA na władzę mężczyzn i na segregację według płci w szkolnictwie wyższym. Segregacja edukacyjna w Polsce w roku 1994 była jednak nieco niższa w porównaniu z rokiem 1985 (32,7) i jednocześnie wyższa aniżeli w latach 2005 i 2010. Inaczej mówiąc, w latach 1985-2005 obserwujemy

³⁶⁶ Wzór na indeks segregacji D przedstawiony został w rozdziale II niniejszej publikacji.

³⁶⁷ Dane dla Stanów Zjednoczonych pochodzą z roku 1993, a dane dla Polski z roku 1994. *Statistical Yearbook 1996*, Paris 1997: The UNESCO Press.

spadek, a nie wzrost poziomu segregacji edukacyjnej w Polsce, co nie jest zgodne z naszymi hipotezami.

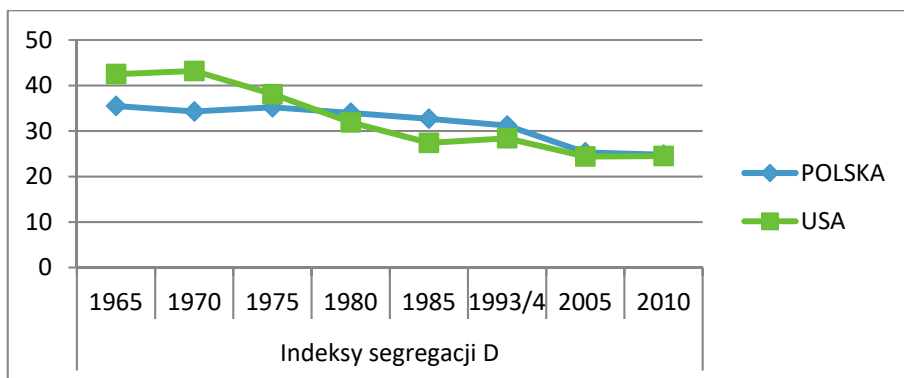
Podsumowując, transformacja ekonomiczna i polityczna w Polsce, choć wiązała się ze wzrostem władzy mężczyzn i spadkiem władzy kobiet, nie prowadziła do wzrostu segregacji według płci w systemie szkolnictwa wyższego.

Następna część rozdziału poświęcona zostanie wyjaśnieniu niezgodności między hipotezami a wynikami badań. Próba odpowiedzi na pytanie o czynniki, które spowodowały spadek segregacji edukacyjnej w Polsce po zmianach roku 1989, dokonana zostanie w kategoriach teoretycznych i historycznych, jak również empirycznych, tj. w drodze analizy zmian reprezentacji kobiet i mężczyzn wśród absolwentów poszczególnych kierunków studiów w przeciągu czasu.

Na początku porównamy indeksy segregacji D dla Polski i Stanów Zjednoczonych. Podstawę analizy stanowią dane zawarte w tabeli 4.1 oraz dane dla lat 1965-1985 rozpatrywane w poprzednim rozdziale. Jako pomost pomiędzy tymi dwoma okresami dodany został rok 1993 dla USA i rok 1994 dla Polski. Wyniki przedstawia wykres 4.1.

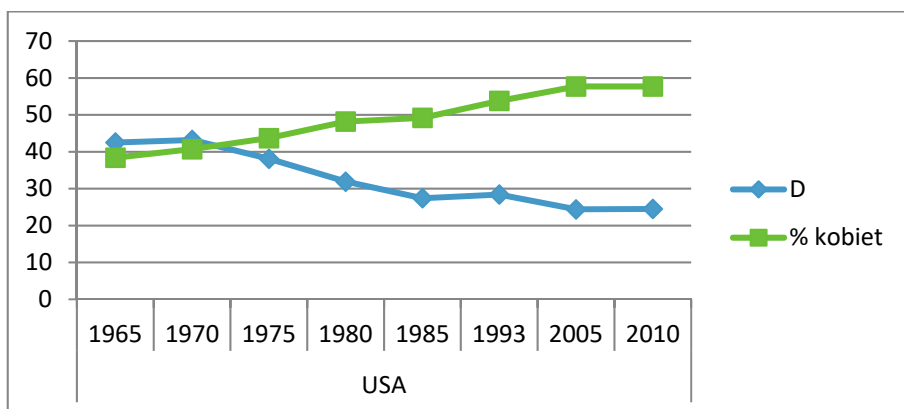
Jak widzimy, spadek segregacji edukacyjnej według płci, zwłaszcza w latach 1970-1985, był bardziej dynamiczny w Stanach Zjednoczonych aniżeli w Polsce. Poziom segregacji był niższy w Polsce niż w USA w latach 1965-1975, a następnie nieco wyższy od końca lat 70. minionego wieku do roku 2005, przy czym w XXI wieku indeksy segregacji D dla obu krajów były bardzo zbliżone. Wbrew oczekiwaniom w Polsce po roku 1980 odnotowujemy spadek, a nie wzrost segregacji edukacyjnej kobiet i mężczyzn.

Wykresy 4.2 i 4.3 przedstawiają indeksy segregacji D i stopień reprezentacji kobiet wśród ogółu absolwentów, odpowiednio, w amerykańskim i polskim systemie szkolnictwa wyższego. Generalnie, na przestrzeni 45 lat wzrost partycypacji kobiet w systemach szkolnictwa wyższego w obu krajach współwystępował ze zmniejszeniem się, mierzonej indeksem niepodobieństwa D , segregacji edukacyjnej. W Polsce trend ten był szczególnie silnie zaznaczony w latach 1985-2005.

Rysunek 4.1 Indeksy segregacji D w Polsce i w USA w latach 1965-2010

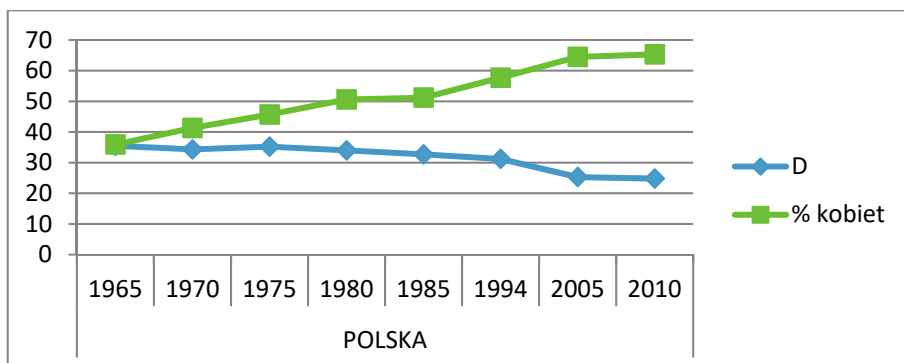
Źródła: *Earned Degrees Conferred in Higher Education*, Washington 1965-1988: US Government Printing Office National Center for Educational Statistics; *Rocznik Statystyczny Szkolnictwa*, op. cit.; *Statistical Yearbooks*, op. cit.; *Digest of Education Statistics*, Washington 1978-1988, 2006, 2011: US Government Printing Office National Center for Educational Statistics; *Szkoły wyższe i ich finanse*, op. cit.

UWAGA: wymienione wyżej źródła dotyczą również wykresów 4.6-4.9 i 4.12-4.16.

Rysunek 4.2 Procent kobiet wśród ogółu absolwentów i indeksy segregacji D w USA w latach 1965-2010

Źródła: *Earned Degrees Conferred in Higher Education*, op. cit.; *Statistical Yearbooks*, op. cit.; *Digest of Education Statistics*, op. cit.

UWAGA: wymienione wyżej źródła dotyczą również wykresów 4.4 i 4.10.

Rysunek 4.3 Procent kobiet wśród ogółu absolwentów i indeksy segregacji *D* w Polsce w latach 1965-2010

Źródła: *Rocznik Statystyczny Szkolnictwa, op. cit.; Statistical Yearbooks, op. cit.*

UWAGA: te same źródła dotyczą wykresów 4.5, 4.11, 4.17- 4.21.

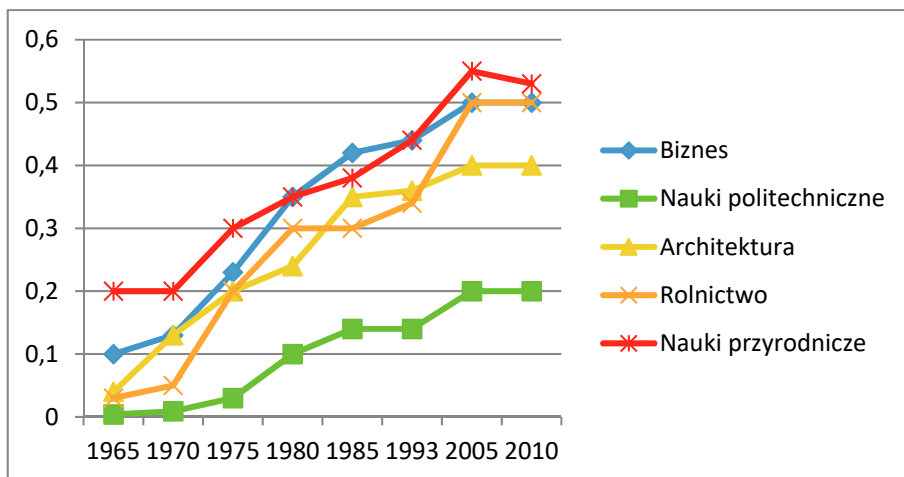
Wyniki naszej analizy zgodne są z rezultatami badań England i Su³⁶⁸, które stwierdziły, że wzrost proporcji kobiet, które uzyskały dyplomy *bachelor's* w amerykańskim systemie szkolnictwa wyższego w latach 1971-2002 współwystępował ze spadkiem segregacji edukacyjnej według płci. Są one natomiast sprzeczne z teorią i badaniami Charles i Bradley³⁶⁹ (2009), które przewidują, że ekspansja systemów szkolnictwa wyższego oraz wzrost partycypacji kobiet w tych systemach prowadzą do stabilizacji lub wzrostu segregacji edukacyjnej według płci w krajach o gospodarkach przejściowych. Analizy tych autorek sugerują, że segregacja edukacyjna według płci powinna być wyższa w Stanach Zjednoczonych niż w Polsce, czego nasze wyniki nie potwierdzają.

Spróbujmy teraz ustalić, które kierunki studiów przyczyniły się do powyższych trendów. W tym celu przeprowadziłam analizę porównawczą reprezentacji kobiet wśród ogółu absolwentów wybranych kierunków studiów w okresie 45 lat. Na początku porównamy proporcje kobiet wśród ogółu absolwentów sześciu kierunków studiów, które były silnie zdominowane przez mężczyzn w Stanach Zjednoczonych w roku 1965. Dane te, osobno dla Polski i Stanów Zjednoczonych, przedstawione zostały na wykresach 4.4 i 4.5.

³⁶⁸ England P., Li S., *Desegregation Stalled. The Changing Gender Composition of College Majors, 1971-2002, op. cit.*

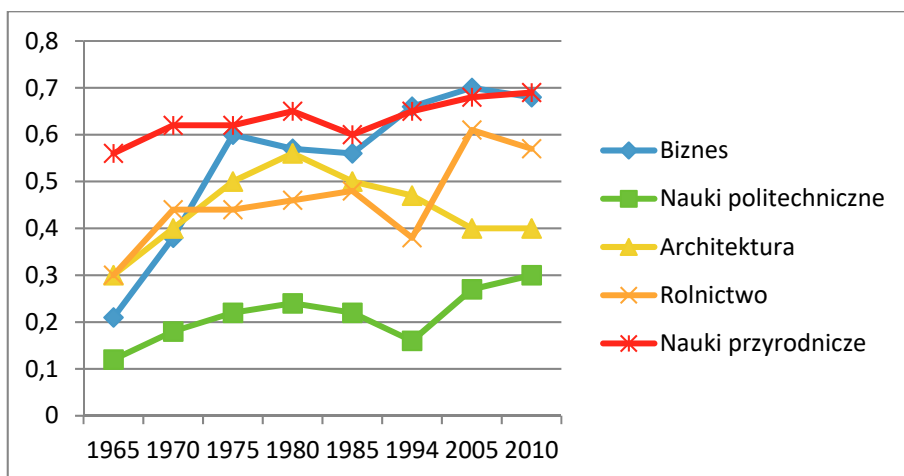
³⁶⁹ Charles M., Bradley K., *Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation by Field of Study in 44 Countries, op. cit.*

Rysunek 4.4 Proporcja kobiet wśród ogółu absolwentów tzw. męskich kierunków studiów w USA w latach 1965-2010

Źródło: jak na rys. 4.2.

Rysunek 4.5 Proporcja kobiet wśród ogółu absolwentów tzw. męskich kierunków studiów w Polsce w latach 1965-2010

Źródło: jak na rys. 4.3.

Jak widzimy, w Stanach Zjednoczonych wzrost proporcji kobiet wśród ogółu absolwentów omawianych kierunków studiów był niemal liniowy w latach 1970-2005. Wzrost ten był szczególnie wysoki w wypadku biznesu, architektury, rolnictwa, nauk przyrodniczych i prawa (nieuwzględnionego na wykresie 4.4). Wzrost udziału kobiet charakteryzował również nauki politechniczne, które w latach 2005 i 2010 pozostały jednak zdominowane przez mężczyzn. Wzrost dyplomów nadanych kobietom na kierunkach studiów zdominowanych przez mężczyzn prowadził do zmniejszenia segregacji edukacyjnej według płci w latach 1971-2002³⁷⁰. Zgodnie z naszą teorią procesy te odzwierciedlają zmniejszenie się ekonomicznej, politycznej i ideologicznej władzy mężczyzn i wzrost władzy kobiet.

W Polsce wzrost liczby kobiet zdobywających dyplomy nadane na tzw. męskich kierunkach studiów był mniej dynamiczny, co w części tłumaczy znacznie wyższa niż w Stanach Zjednoczonych reprezentacja kobiet na tych kierunkach w roku 1965. Ponadto w latach 1980 i 1985 nastąpiło załamanie tendencji wzrostowej. Mogło to być związane z kryzysem politycznym i ekonomicznym roku 1980 oraz ze zmianami ideologii, która pełniej uwzględniała wartości bardziej tradycyjnych klas społecznych i Kościoła katolickiego. W ciągu całego okresu objętego analizą, tj. 45 lat, nastąpił jednak wzrost reprezentacji kobiet wśród ogółu absolwentów wszystkich kierunków uwzględnionych na wykresie 4.5, przy czym największy wzrost charakteryzował biznes i rolnictwo.

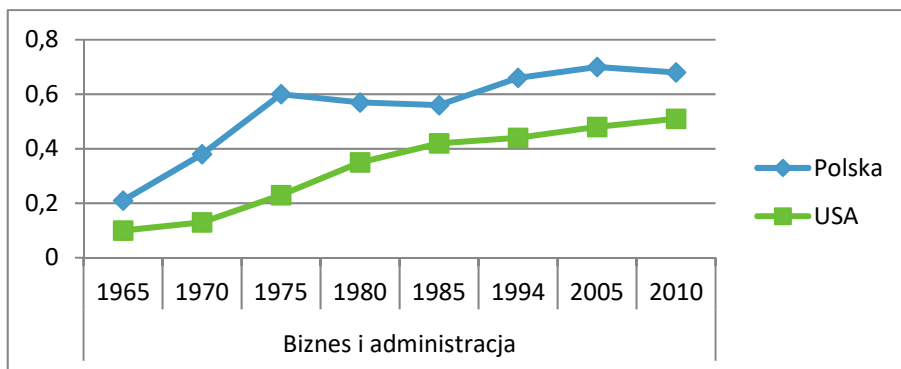
Słabszy w Polsce aniżeli w Stanach Zjednoczonych wzrost partycypacji kobiet w ogóle dyplomów nadanych na kierunkach studiów, gdzie mężczyźni stanowili większość, a następnie załamanie się tendencji wzrostowej, odzwierciedlone są przez stagnację indeksów segregacji *D* w latach 1970-1994, którą widzieliśmy na wykresach 4.1 i 4.3.

W celu bardziej szczegółowej analizy porównawczej reprezentacji kobiet wśród ogółu absolwentów poszczególnych męskich kierunków studiów w Polsce i w Stanach Zjednoczonych w okresie 45 lat, sporządziłam wykresy 4.6-4.14.

Zacznijmy od biznesu i administracji, który – jak widzimy na wykresie 4.6 – w roku 1965 był zdominowany przez mężczyzn zarówno w Polsce, jak i w Stanach Zjednoczonych. W Polsce proporcja dyplomów nadanych kobietom na tym kierunku rosła silnie w latach 1965-1975, po czym nastąpiło załamanie tendencji wzrostowej, które trwało do roku 1985.

³⁷⁰ England P., Li S., *Desegregation Stalled. The Changing Gender Composition of College Majors, 1971-2002*, *op. cit.*

Rysunek 4.6 Proporcja kobiet wśród ogółu absolwentów biznesu i administracji w Polsce i w USA w latach 1965-2010

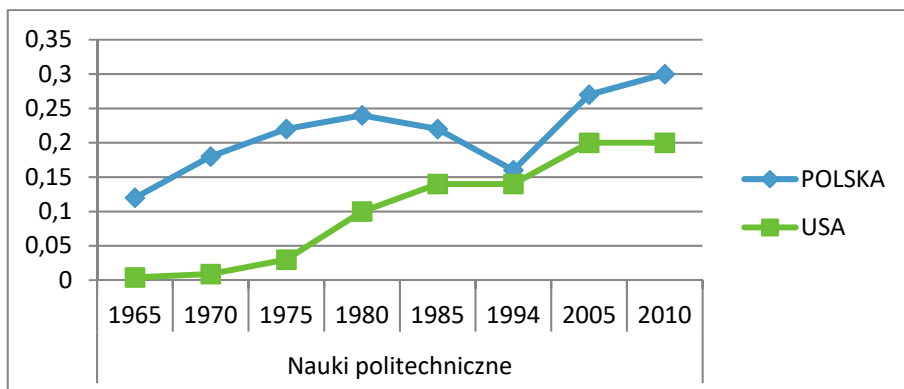
Źródło: jak na rys. 4.1.

W Stanach Zjednoczonych biznes i administracja były zdominowane przez mężczyzn jeszcze pod koniec lat 70. zeszłego stulecia. Kierunek ten charakteryzował jednak stały wzrost reprezentacji kobiet w stosunku do ogółu absolwentów. Przyczyniło się to do spadku segregacji według płci w Stanach Zjednoczonych zwłaszcza w latach 1970-1985³⁷¹. Również w Polsce wzrost reprezentacji kobiet wśród ogółu absolwentów biznesu i administracji, a także fakt, że po roku 1990 kierunki te były najbardziej popularne zarówno wśród kobiet, jak mężczyzn, przyczyniły się do spadku ogólnych poziomów segregacji edukacyjnej według płci.

Nauki politechniczne, przedstawione na wykresie 4.7, charakteryzuje znaczny wzrost udziału kobiet w Polsce w latach 1965-1980 oraz w latach 1994-2010. Okresy wzrostu oddzielone były przez wyraźny spadek. W Stanach Zjednoczonych nasilenie wzrostu reprezentacji kobiet wśród ogółu absolwentów nauk politechnicznych nastąpiło nieco później niż w Polsce i obejmowało lata 1977-1987. Fakt, że w Polsce w latach 2005-2010 kobiety zwiększyły swoją reprezentację wśród ogółu absolwentów nauk politechnicznych stanowi wyjątek, gdyż jak widzimy na wykresach 4.4 i 4.5, lata te charakteryzowały się stagnacją lub spadkiem proporcji dyplomów nadanych kobietom niemal na wszystkich kierunkach studiów w obu krajach.

³⁷¹ *Ibidem*.

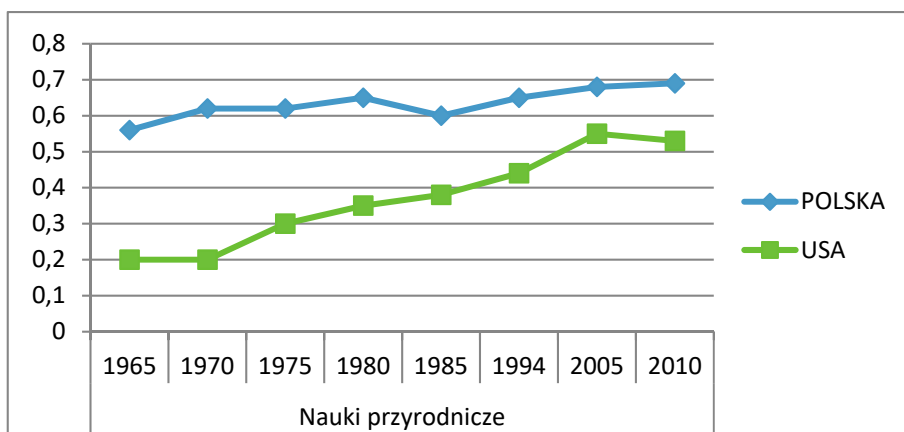
Rysunek 4.7 Proporcja kobiet wśród ogółu absolwentów nauk politechnicznych w Polsce i w USA w latach 1965-2010

Źródło: jak na rys. 4.1.

Nauki przyrodnicze były neutralne ze względu na płeć w Polsce w ciągu całego okresu analizy, podczas gdy w Stanach Zjednoczonych kierunki te niemal do roku 1975 pozostały zdominowane przez mężczyzn. Reprezentacja kobiet amerykańskich wśród ogółu absolwentów nauk przyrodniczych wzrastała jednak niemal liniowo w latach 1970-2005.

Rysunek 4.8 Proporcja kobiet wśród ogółu absolwentów nauk przyrodniczych w Polsce i w USA w latach 1965-2010

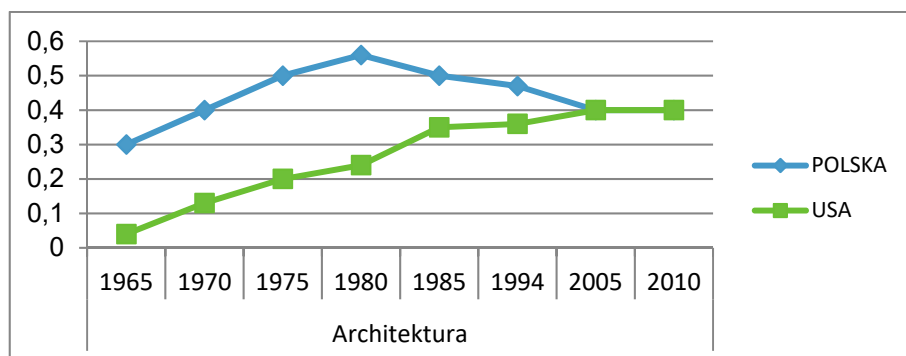

Źródło: jak na rys. 4.1.

Dodatkowe dane wskazują³⁷², że napływ kobiet do nauk przyrodniczych współwystępował z odpływem mężczyzn, których liczba zwiększała się jednocześnie w naukach politechnicznych i informatycznych. W ostatecznym rachunku, odpływ mężczyzn z nauk przyrodniczych, które były początkowo przez nich zdominowane, i ich napływ do również opanowanych przez mężczyzn nauk politechnicznych i informatycznych, nie miały wpływu na poziom segregacji według płci w Stanach Zjednoczonych.

Zdaniem England i Li³⁷³ mężczyźni mają tendencję do opuszczania kierunków studiów, jeśli obecność kobiet na tych kierunkach przekroczy pewien próg. U podstaw tego procesu leży charakterystyczna dla kultury amerykańskiej dewaluacja kobiet, a jego skutkiem jest stagnacja lub wzrost segregacji edukacyjnej według płci.

Rysunek 4.9 Proporcja kobiet wśród ogółu absolwentów architektury w Polsce i w USA w latach 1965-2010

Źródło: jak na rys. 4.1.

Interesująco przedstawiają się zaprezentowane na wykresie 4.9 trendy udziału polskich i amerykańskich kobiet wśród ogółu absolwentów architektury. W latach 1965-1980 dyplomy na tym kierunku uzyskiwała znacznie wyższa proporcja kobiet w Polsce niż w Stanach Zjednoczonych. Przewaga ta uległa zmniejszeniu po roku 1980, a w latach 2005-2010 udział kobiet wśród ogółu absolwentów architektury był jednakowy w obu krajach. Mimo znacznego zainteresowania i dużej liczby studiujących architekturę w Polsce udział kobiet wśród ogółu osób otrzymujących dyplomy architekta zmniejszył się

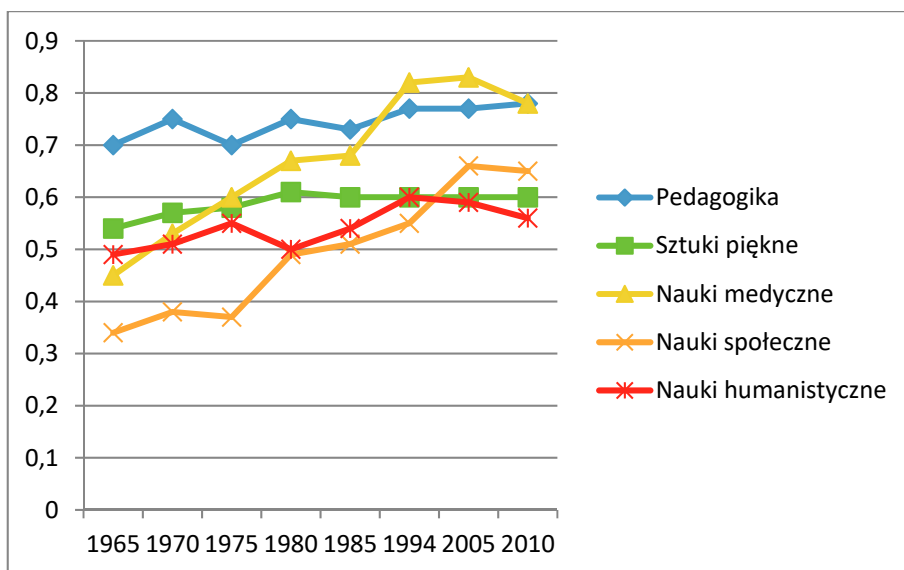
³⁷² *Ibidem*.

³⁷³ *Ibidem*, s. 668.

w latach 1980-2005. Spadek ten może odzwierciedlać zwiększenie atrakcyjności zawodu architekta, z jednej strony, i wzrost władzy mężczyzn, będących w stanie ograniczyć napływ kobiet do tego zawodu, z drugiej strony. Jeśli proces ten miał miejsce, architektura stanowiłaby wyjątek od omawianego wyżej braku działań mężczyzn skierowanych na ograniczenie udziału kobiet na męskich kierunkach studiów.

Przejdźmy teraz do analizy udziału kobiet wśród ogółu absolwentów pięciu kierunków studiów, które w Stanach Zjednoczonych w latach 1965-1985 były neutralne ze względu na płeć lub – w wypadku pedagogiki – zdominowane przez kobiety.

Rysunek 4.10 Proporcja kobiet wśród ogółu absolwentów kierunków studiów neutralnych ze względu na płeć w USA w latach 1965-2010

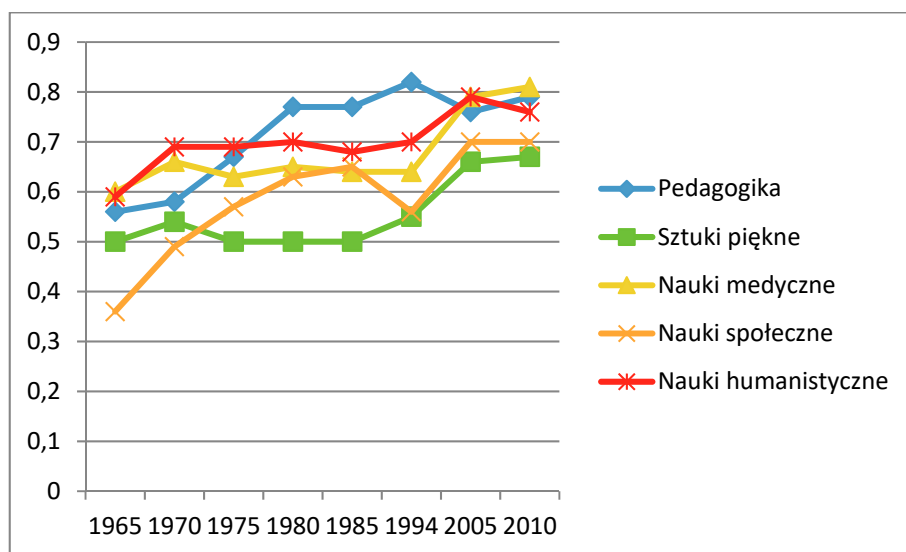
Źródło: jak na rys. 4.2.

Wykresy 4.10 i 4.11 wskazują, że w obu krajach proporcja absolwentek tych kierunków wzrosła w latach 1965-2010. Wzrost ten nie dorównywał jednak temu, jaki odnotowaliśmy w wypadku tradycyjnie męskich kierunków studiów.

W okresie 45 lat objętych analizą, w Stanach Zjednoczonych największy wzrost reprezentacji kobiet wśród ogółu absolwentów, charakteryzował nauki medyczne i nauki

społeczne, najsłabszy zaś nauki humanistyczne i sztuki piękne. W Polsce największy wzrost uczestnictwa kobiet nastąpił w wypadku nauk społecznych, najniższy zaś, podobnie jak w Stanach Zjednoczonych – wśród ogółu absolwentów nauk humanistycznych i sztuk pięknych.

Rysunek 4.11 Proporcja kobiet wśród ogółu absolwentów kierunków studiów neutralnych ze względu na płeć lub zdominowanych przez kobiety w Polsce w latach 1965-2010

Źródło: jak na rys. 4.3.

Zdaniem Marii Charles i Karen Bradley³⁷⁴ w krajach o gospodarkach przejściowych (*transitional*) oraz w krajach mniej rozwiniętych ekonomicznie reprezentacja kobiet w ramach nauk humanistycznych (włączając sztuki piękne i nauki społeczne) i naukach medycznych związana jest pozytywnie z wielkością systemu wyższego wykształcenia i stopniem partycypacji kobiet w tym systemie.

Społeczeństwa postindustrialne charakteryzuje natomiast wysoka reprezentacja kobiet wśród ogółu absolwentów nauk medycznych, której towarzyszy stagnacja lub

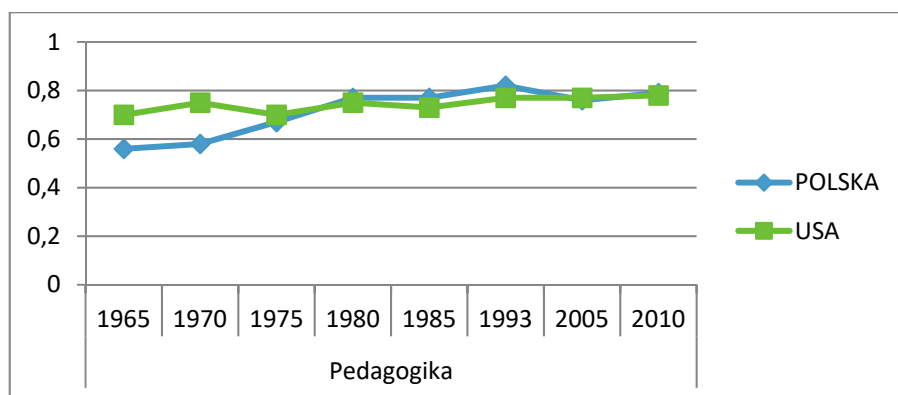
³⁷⁴ Charles M., Bradley K., *Equal but Separate? A Cross-National Study of Sex Segregation in Higher Education*, op. cit.; idem, *Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation by Field of Study in 44 Countries*, op. cit.

spadek proporcji kobiet wśród ogółu absolwentów nauk humanistycznych, społecznych i politechnicznych. Wzrost udziału kobiet wśród wszystkich absolwentów nauk humanistycznych i sztuk pięknych w Polsce w latach 1985-2005 był niewielki, jednak zgodny jest z teorią i wynikami międzynarodowych badań porównawczych Charles i Bradley. Jak widzimy na wykresie 4.10, najbardziej dynamiczny wzrost dyplomów nadanych kobietom w Stanach Zjednoczonych w latach 1965-2010 charakteryzował istotnie nauki medyczne, ale także – co jest niezgodne z teorią i wynikami badań tych autorek – nauki społeczne.

Następny etap analizy stanowi porównanie reprezentacji polskich i amerykańskich kobiet wśród ogółu absolwentów poszczególnych, neutralnych ze względu na płeć lub zdominowanych przez kobiety kierunków studiów w przeciągu czasu. W celu dokonania tej analizy sporządziłam wykresy 4.12-4.16.

Zacznijmy od pedagogiki, która w Stanach Zjednoczonych była tradycyjnie zdominowana przez kobiety, podczas gdy w Polsce kierunek ten w latach 1965-1975 był neutralny ze względu na płeć.

Rysunek 4.12 Proporcja kobiet wśród ogółu absolwentów pedagogiki w Polsce i w USA w latach 1965-2010

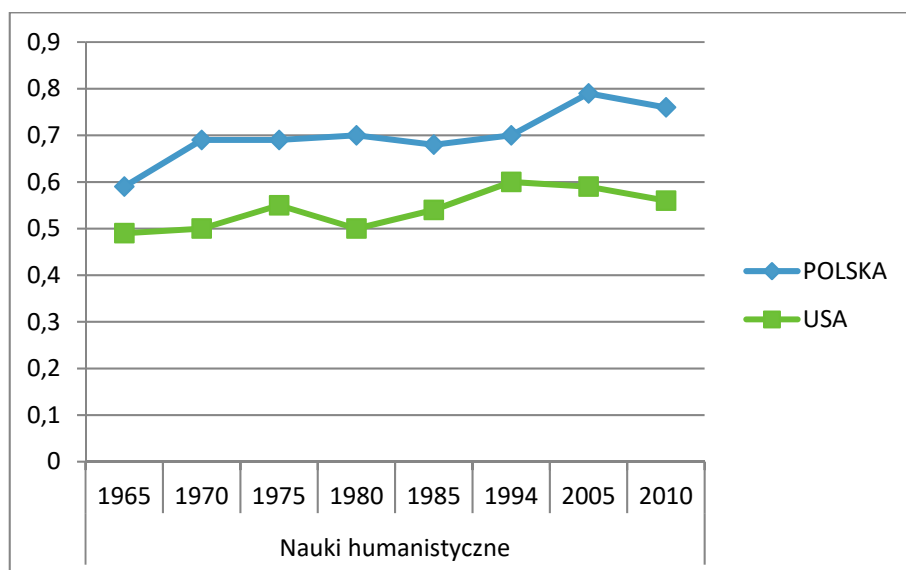

Źródło: jak na rys. 4.1.

W okresie 45 lat proporcja dyplomów pedagogiki nadanych kobietom w Stanach Zjednoczonych pozostawała stabilna, zmniejszając się nieco we wczesnych latach 70., a następnie w latach 80. zeszłego stulecia. W Polsce w końcu lat 60. nastąpił znaczny wzrost

liczbowy studentów pedagogiki, który spowodowany był zwiększeniem wymagań edukacyjnych stawianych nauczycielom szkół podstawowych. Wzrost ten w dużym stopniu dotyczył kobiet i, w rezultacie, już pod koniec lat 70. zeszłego stulecia kierunek ten stał się zdominowany przez kobiety.

Rysunek 4.13 Proporcja kobiet wśród ogółu absolwentów nauk humanistycznych w Polsce i w USA w latach 1965-2010

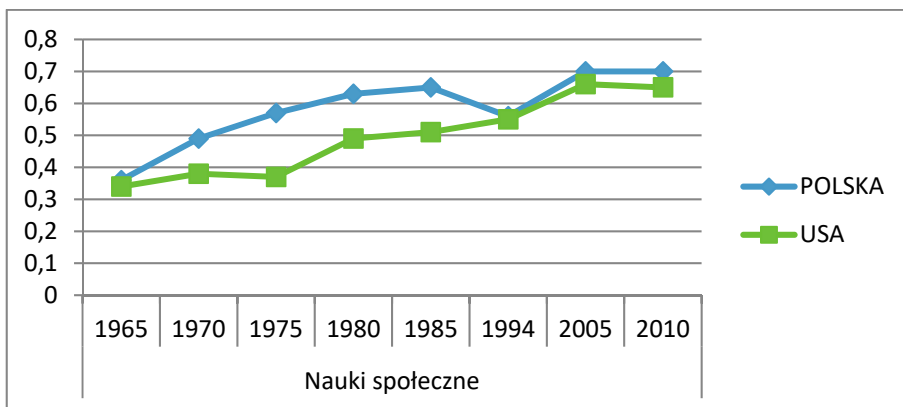
Źródło: jak na rys. 4.1.

Nauki humanistyczne – jak prezentuje wykres 4.13 – charakteryzowały się wyższą proporcją kobiet wśród ogółu absolwentów w Polsce aniżeli w Stanach Zjednoczonych w ciągu całego okresu analizy. Różnica pomiędzy dwoma krajami była jednak niewielka w roku 1965 i wzrosła ponad dwukrotnie w roku 1980 oraz w latach 2005-2010. Przemiany edukacyjne w Polsce po roku 1989 związane były ze zwiększeniem reprezentacji kobiet wśród ogółu studentów i absolwentów tego kierunku.

Oba kraje charakteryzują się – co wskazuje wykres 4.14 – znacznym wzrostem proporcji dyplomów nadanych kobietom w ramach nauk społecznych. I tu kobiety w Polsce zwiększały swoją partycypację wśród ogółu absolwentów w latach 1965-1985 w sposób

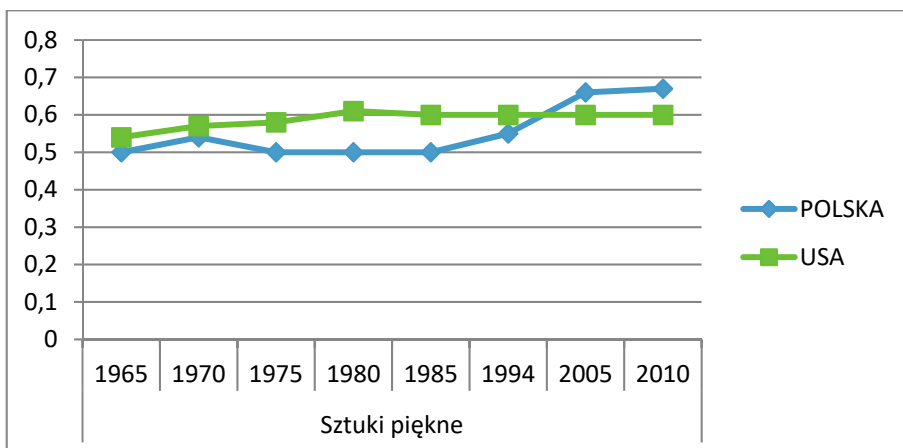
bardziej dynamiczny aniżeli kobiety w Stanach Zjednoczonych. Załamanie tej tendencji nastąpiło po roku 1985 i trwało do roku 1994. Potem wzrost proporcji kobiet wśród ogółu absolwentów nauk społecznych następował w obu krajach w sposób równoległy.

Rysunek 4.14 Proporcja kobiet wśród ogółu absolwentów nauk społecznych w Polsce i w USA w latach 1965-2010

Źródło: jak na rys. 4.1.

Rysunek 4.15 Proporcja kobiet wśród ogółu absolwentów sztuk pięknych w Polsce i w USA w latach 1965-2010

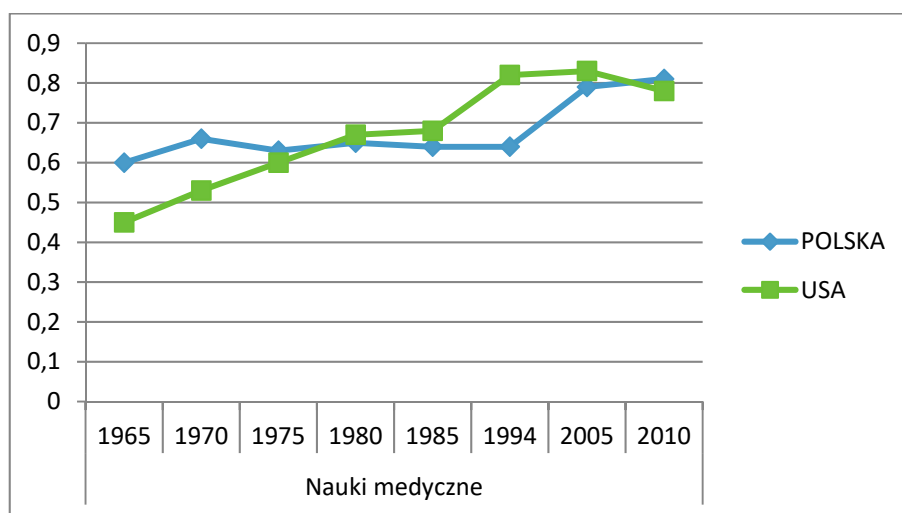
Źródło: jak na rys. 4.1.

Sztuki piękne były kierunkiem tradycyjnie bardziej sfeminizowanym w Stanach Zjednoczonych aniżeli w Polsce. Potwierdza to wykres 4.15, który jednocześnie wskazuje, że w latach 1965-2010 reprezentacja kobiet wśród wszystkich absolwentów tego kierunku w pozostawała praktycznie niezmienną. W Polsce po roku 1985 nastąpił ponadprzeciętny wzrost dyplomów sztuk pięknych nadanych kobietom. W rezultacie w XXI wieku kobiety w Polsce stanowiły większą proporcję wśród ogółu absolwentów sztuk pięknych aniżeli kobiety w USA.

Wynik ten jest interesujący, gdyż w Polsce kierunek ten zdominowany przez mężczyzn w roku 1928, stał się bliski zawładnięcia przez kobiety w latach 2005-2010.

Na zakończenie obecnej analizy przejdźmy do dyplomów nauk medycznych.

Rysunek 4.16 Proporcja kobiet wśród ogółu absolwentów nauk medycznych w Polsce i w USA w latach 1965-2010

Źródło: jak na rys. 4.1.

Jak pamiętamy z analiz poprzednich rozdziałów, w okresie międzywojennym, jak również w latach 60. i 70. zeszłego stulecia, kobiety w Polsce stanowiły znacznie wyższy procent wśród ogółu absolwentów medycyny i stomatologii w porównaniu do kobiet w Stanach Zjednoczonych. Oczywiście grupa nauk medycznych uległa dramatycznym

przemianom w ciągu 45 lat. W Polsce na początku tego okresu grupa ta obejmowała głównie dyplomy lekarza i dentysty oraz bardzo niewielki procent dyplomów pielęgniarek³⁷⁵. W Stanach Zjednoczonych pielęgniarce kształcone były w czteroletnich kolegiach już w latach 1965-1975.

Jak widzimy na wykresie 4.16, reprezentacja kobiet wśród ogółu absolwentów kierunków medycznych w Stanach Zjednoczonych wzrastała niemal liniowo w latach 1965-1994, po czym obserwujemy zahamowanie wzrostu, a następnie nieznaczny spadek. W Polsce reprezentacja kobiet w dyplomach nauk medycznych pozostawała praktycznie na tym samym poziomie do roku 1994. W rezultacie podobna liczba kobiet w obu krajach otrzymywała dyplomy tych kierunków w latach 1975-1985, a następnie w latach 2005-2010.

Udział kobiet w dyplomach nauk medycznych w krajach mniej bogatych i mniej rozwiniętych gospodarczo, zdaniem Charles i Bradley³⁷⁶, jest pozytywnie związany z wielkością systemu edukacyjnego. Z drugiej strony – społeczeństwa postindustrialne i postmaterialistyczne stwarzają wiele możliwości zatrudnienia kobiet w zawodach pielęgniarce, techników medycznych i lekarzy, co powoduje znaczny wzrost reprezentacji kobiet wśród studentów i absolwentów omawianych kierunków.

Generalnie, rozwój kierunków studiów związanych ze służbą zdrowia w tych społeczeństwach łączy się z tworzeniem edukacyjnych i zawodowych enklaw dla kobiet i, co za tym idzie, może przyczynić się do wzrostu segregacji edukacyjnej według płci³⁷⁷.

Do nieco odmiennych wniosków dochodzą Paula England i Su Li³⁷⁸, które twierdzą, że segregacja edukacyjna w USA pozostawała na względnie stabilnym poziomie, między innymi dlatego, że pielęgniarstwo stanowiło jedyny tradycyjnie kobiecy kierunek studiów, który w latach 1971-2002 nie odnotował spadku proporcji dyplomów nadanych kobietom na poziomie *bachelor*³. Jednocześnie mężczyźni nie zwiększyli swojego udziału w dyplomach nadawanych na kierunku pielęgniarstwo, jak również w dyplomach innych dyscyplin, tradycyjnie zdominowanych przez kobiety.

³⁷⁵ W roku 1970 dyplomy w dziedzinie pielęgniarstwa stanowiły jedynie 8% wszystkich dyplomów nadawanych w trzech dyscyplinach (medycyna, stomatologia i pielęgniarstwo) w Polsce, podczas gdy w Stanach Zjednoczonych było to 65%.

³⁷⁶ Charles M., Bradley K., *Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation by Field of Study in 44 Countries*, *op. cit.*
³⁷⁷ *Ibidem*.

³⁷⁸ England P., Li S., *Desegregation Stalled. The Changing Gender Composition of College Majors, 1971-2002*, *op. cit.*, s. 669.

Podsumowując, trzy grupy kierunków studiów: nauki humanistyczne, nauki społeczne i sztuki piękne wykazują znaczny wzrost proporcji dyplomów nadanych kobietom wśród ogółu dyplomów w Polsce w okresie 1985-2005. W wypadku nauk humanistycznych i sztuk pięknych zwiększenie liczby kobiet wśród ogółu absolwentów było dwa razy większe aniżeli w Stanach Zjednoczonych. Wynik ten jest zgodny z przewidywaniami opartymi na teorii Marii Charles i Karen Bradley³⁷⁹, które dotyczą krajów biedniejszych. Jednocześnie znaczny wzrost proporcji dyplomów nadanych kobietom w ramach nauk społecznych w Stanach Zjednoczonych jest sprzeczny z tą teorią, gdyż przewiduje ona, że ekspansja dyscyplin związanych ze służbą zdrowia i wysoka reprezentacja kobiet w dyplomach grupy nauk medycznych redukuje napływ kobiet do wszystkich pozostałych grup kierunków studiów³⁸⁰.

Nauki medyczne, obok architektury i pedagogiki, świadczą o zbliżaniu się dwóch systemów edukacyjnych pod względem reprezentacji kobiet. W latach 2005-2010 udział polskich i amerykańskich kobiet wśród ogółu absolwentów pedagogiki był niemal identyczny. Natomiast jeśli chodzi o nauki medyczne, społeczne, architekturę i sztuki piękne był on zbliżony. Podobieństwo takich kierunków studiów, jak nauki przyrodnicze, nauki politechniczne i prawo pod względem reprezentacji kobiet w obu krajach odnotowaliśmy już po roku 1985.

Jeśli założymy, że Stany Zjednoczone reprezentują zachodnie normy dotyczące odpowiednich dla każdego *gender* wyborów edukacyjnych, powyższe zmiany stanowią świadectwo powolnej utraty przez polski system edukacyjny wielu cech specyficznych, które charakteryzowały ten system w połowie wieku XX, a w wypadku niektórych kierunków studiów – również w okresie międzywojennym.

Popularność wybranych kierunków studiów w Polsce

Przedstawiona wyżej analiza miała charakter porównawczy i dotyczyła reprezentacji kobiet wśród ogółu absolwentów poszczególnych kierunków studiów w Polsce i w Stanach Zjednoczonych. Dodatkowa odpowiedź na pytanie o powody spadku indeksów

³⁷⁹ Charles M., Bradley K., *Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation by Field of Study in 44 Countries*, *op. cit.*

³⁸⁰ *Ibidem*, s. 949.

segregacji edukacyjnej w Polsce po przemianach 1989 roku, możliwa jest w wyniku analizy popularności poszczególnych kierunków studiów wśród kobiet i mężczyzn w przebiegu czasu.

Analiza taka dla Stanów Zjednoczonych przeprowadzona została przez wspomniane już Paulę England i Su Li³⁸¹. Autorki stwierdziły, że kolejne roczniki amerykańskich kobiet zmniejszały swój udział na niektórych kierunkach w ramach nauk społecznych, jak socjologia, oraz na kierunkach humanistycznych, takich jak filologia angielska, w tempie szybszym aniżeli mężczyźni. Ponadto w latach 1971-2002 reprezentacja kobiet wśród ogółu osób otrzymujących dyplomy *bachelor's* w zakresie nauczania na poziomie szkoły podstawowej zmniejszyła się o 18%, natomiast udział mężczyzn uzyskujących analogiczne dyplomy pozostawał względnie stabilny. W obu wypadkach procesy te przyczyniły się do spadku segregacji edukacyjnej według płci w Stanach Zjednoczonych.

Mimo tych wyników England i Li twierdzą, że integracja kierunków nie następuje na ogół wskutek zmniejszenia udziału dyplomów nadanych kobietom na tradycyjnie kobiecych kierunkach studiów. Zmniejszanie segregacji edukacyjnej według płci dokonuje się głównie na skutek wzrostu reprezentacji kobiet w tradycyjnie męskich kierunkach studiów³⁸².

Prześledzimy teraz zmiany w popularności³⁸³ kilku kierunków studiów wśród kobiet i mężczyzn w Polsce w okresie 1965-2010. Zaczniemy od tradycyjnie zdominowanych przez mężczyzn nauk politechnicznych.

Wykres 4.17 wskazuje, że popularność tych kierunków studiów wśród mężczyzn zmniejszała się już w latach 1975-1985 i proces ten znacznie nasilił się po roku 1985. Według dodatkowych obliczeń w latach 1985-2005 reprezentacja mężczyzn wśród ogółu osób otrzymujących dyplomy nauk politechnicznych zmniejszyła się o 24%. Popularność nauk politechnicznych wśród kobiet rosła w latach 1965-1975, następnie malała do roku 1994, po czym pozostała zasadniczo stabilna, a nawet nieco wzrosła w XXI wieku.

Napływ kobiet na kierunki studiów, które są zdominowane przez mężczyzn i stabilizacja lub odpływ mężczyzn z tych kierunków przyczyniają się do obniżenia indeksów segregacji edukacyjnej według płci. Ucieczka mężczyzn z kierunków tradycyjnie przez

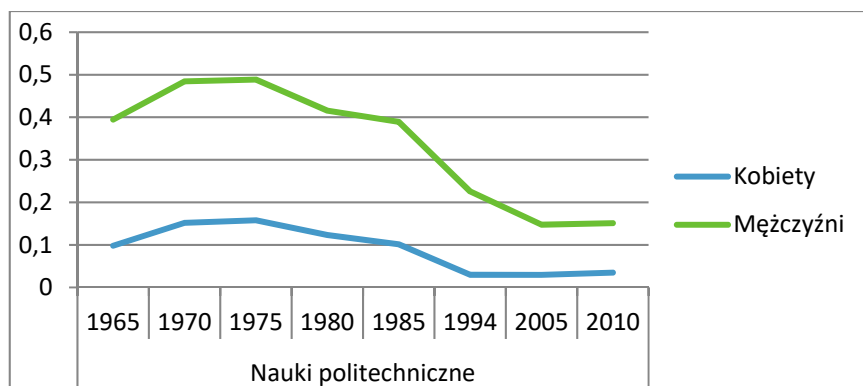
³⁸¹ England P., Li S., *Desegregation Stalled. The Changing Gender Composition of College Majors, 1971-2002*, *op. cit.*, s. 657, 669-670.

³⁸² *Ibidem*.

³⁸³ Przez popularność kierunku studiów rozumiem stosunek absolwentów (lub absolwentek) tego kierunku do ogółu absolwentów (bądź absolwentek) w danym roku. Mianownik stanowi więc ogół dyplomów nadanych mężczyznom lub kobietom, a nie ogół dyplomów nadanych wszystkim absolwentom danego kierunku.

nich obleganych przyczynia się do spadku indeksów segregacji, jeśli nie przenoszą się oni na inne zdominowane przez mężczyzn kierunki, ale ich wybory dotyczą kierunków neutralnych ze względu na *gender* lub tych, na których większość stanowią kobiety.

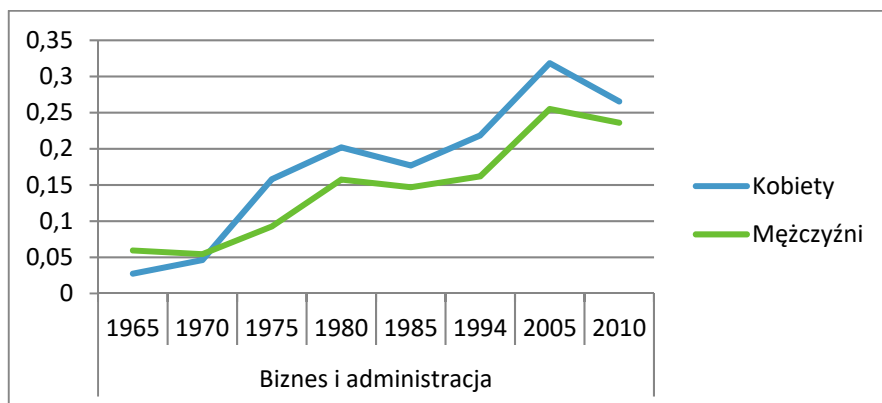
Rysunek 4.17 Popularność nauk politechnicznych wśród kobiet i mężczyzn w Polsce w latach 1965-2010

Źródło: jak na rys. 4.3.

Olbrzymi spadek popularności nauk politechnicznych wśród mężczyzn wymaga więc odpowiedzi na pytanie, jakie kierunki studiów stały się przedmiotem ich wyborów.

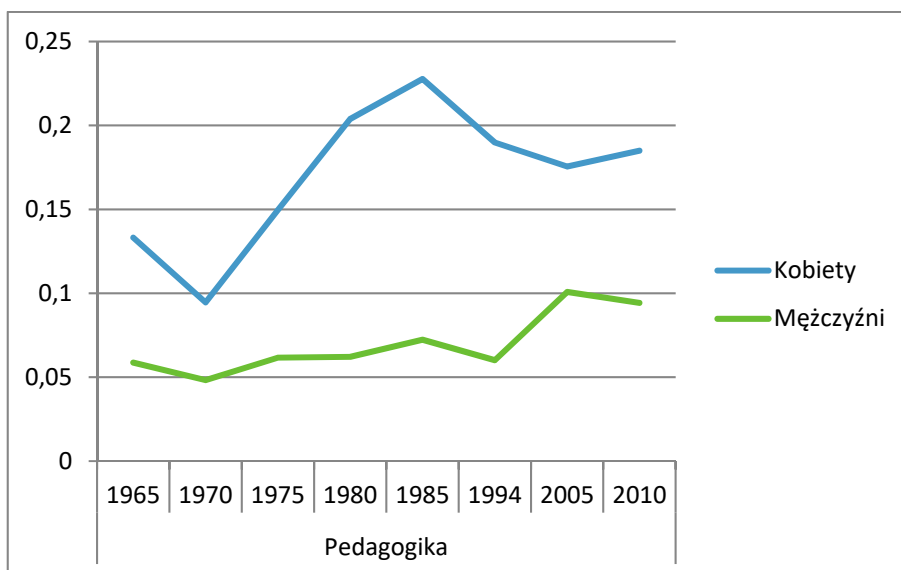
Rysunek 4.18 Popularność biznesu i administracji wśród kobiet i mężczyzn w Polsce w latach 1965-2010

Źródło: jak na rys. 4.3.

Wykres 4.18 dostarcza częściowej odpowiedzi na to pytanie. Jak widzimy, po roku 1985 napływ mężczyzn na kierunki związane z biznesem i administracją był równie silny jak ich odpływ z nauk politechnicznych. Udział dyplomów biznesu i administracji wśród ogółu dyplomów, jakie uzyskiwali mężczyźni zwiększał się jednak niemal równoległe do dyplomów nadawanych kobietom. W rezultacie biznes i administracja, które były zdominowane przez mężczyzn w 1965 roku, stały się opanowane przez kobiety w roku 2005. Odpływ mężczyzn ze zdominowanych przez nich nauk politechnicznych i ich napływ na biznes i administrację – kierunki neutralne ze względu na *gender*, a następnie zdominowane przez kobiety – przyczyniły się do obniżenia indeksów segregacji *D* dla Polski po roku 1985.

Rysunek 4.19 Popularność pedagogiki wśród kobiet i mężczyzn w Polsce w latach 1965-2010

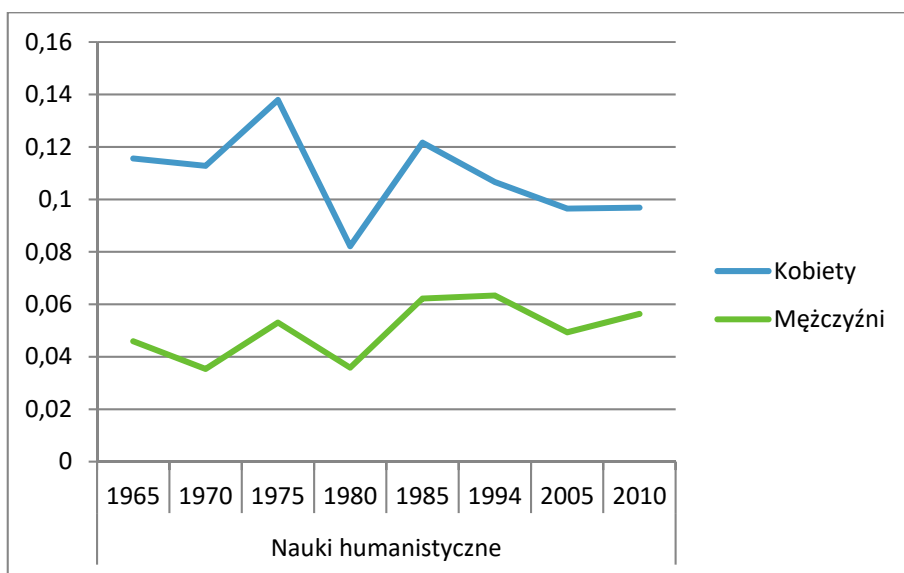

Źródło: jak na rys. 4.3.

Pedagogika stanowiła drugi pod względem popularności po biznesie kierunek studiów wśród kobiet po roku 1990. Mimo to, reprezentacja absolwentek pedagogiki wśród ogółu kobiet uzyskujących dyplomy studiów wyższych zmniejszyła się w latach 1985-

2005. Wykres 4.19 wskazuje, że w latach 1994-2005 zainteresowanie pedagogiką wśród kobiet zmalało, natomiast popularność tego kierunku wśród mężczyzn rosła.

Rysunek 4.20 Popularność nauk humanistycznych wśród kobiet i mężczyzn w Polsce w latach 1965-2010

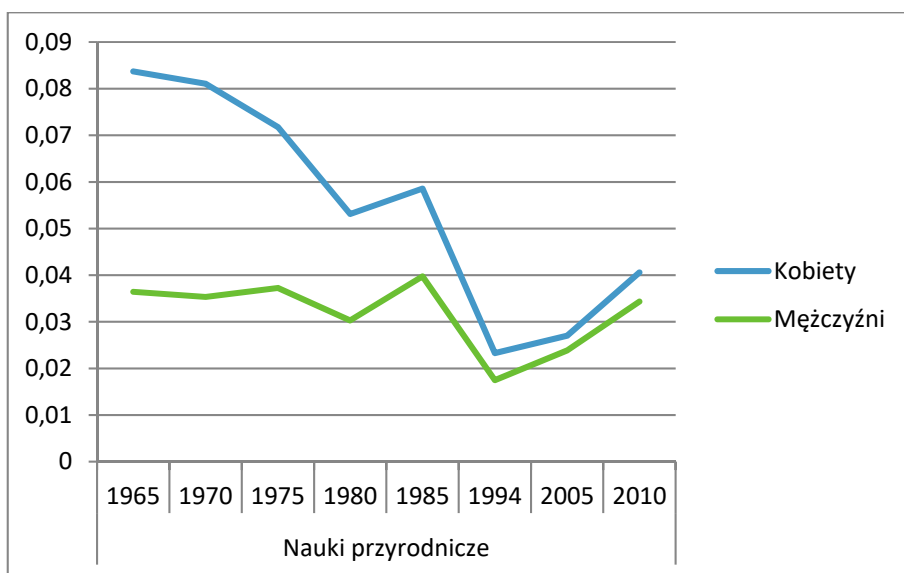
Źródło: jak na rys. 4.3.

Jak widzimy na wykresie 4.20, w latach 1985-2005 nastąpił spadek popularności nauk humanistycznych wśród kobiet. Według dodatkowych obliczeń spadek ten wynosił około 2,4%. Wśród mężczyzn zainteresowanie naukami humanistycznymi pozostawało w latach 1985-2010 praktycznie na tym samym poziomie. Opisane wyżej trendy popularności pedagogiki i nauk humanistycznych wśród kobiet i mężczyzn przyczyniły się do spadku ogólnego poziomu segregacji edukacyjnej.

Atrakcyjność nauk przyrodniczych wśród kobiet i mężczyzn ulegała interesującym zmianom w czasie. Jak widać na wykresie 4.21, wśród kobiet popularność tego kierunku spadała dramatycznie w latach 1965-1980, a następnie w latach 1985-1994. Wśród mężczyzn popularność nauk przyrodniczych pozostawała stabilna do roku 1975, a następnie – po spadku w latach 1975-1980 i 1985 – nastąpiły okresy wzrostu. Wzrost zainteresowania

naukami przyrodniczymi wśród mężczyzn nastąpił zwłaszcza po roku 1994, co przyczyniło się do spadku segregacji edukacyjnej.

Rysunek 4.21 Popularność nauk przyrodniczych wśród kobiet i mężczyzn w Polsce w latach 1965-2010

Źródło: jak na rys. 4.3.

Zauważmy wreszcie, że począwszy od roku 1985, reprezentacja mężczyzn i kobiet wśród absolwentów tego kierunku zmieniała się równolegle, tj. zmniejszała się w latach 1985-1994 i rosła po roku 1994.

Podsumowując, do spadku ogólnych wskaźników segregacji edukacyjnej kobiet i mężczyzn w Polsce po roku 1985 i następnie w latach 1994-2005 przyczynił się odpływ mężczyzn z nauk politechnicznych i ich jednoczesny napływ na kierunki związane z biznesem i administracją, nauki przyrodnicze i, w mniejszym stopniu, na pedagogikę i nauki humanistyczne. Jednocześnie, popularność nauk politechnicznych pozostawała stabilna wśród kobiet, podczas gdy popularność pedagogiki i nauk humanistycznych nieco spadła. Powyższe zmiany popularności kierunków studiów wśród kobiet i męż-

czyn, jak również fakt, iż biznes i administracja stanowiły najbardziej oblegany kierunek studiów przez przedstawicieli obu płci, przyczyniły się do zmniejszenia poziomu segregacji edukacyjnej w Polsce po roku 1990.

Olbrzymi spadek popularności nauk politechnicznych wśród mężczyzn w Polsce wymaga bardziej szczegółowej odpowiedzi na pytanie, które kierunki studiów stały się przedmiotem ich wyborów. Opisane procesy wymagają również wyjaśnienia w terminach makroekonomicznych. Pełna analiza zmian w polskiej gospodarce po roku 1989 wybiega poza ramy tego rozdziału. Można tu jedynie zasugerować, że związane z transformacją procesy prywatyzacji i upadku wielu zakładów przemysłowych, oznaczały spadek popytu na inżynierów. Jednocześnie napływ międzynarodowych korporacji do Polski mógł oznaczać wzrost zapotrzebowania na usługi menadżerskie, do których przygotowywały kierunki związane z biznesem. Procesy te leżały poza zasięgiem wpływów jednostkowych i świadczą o centralizacji procesów ekonomicznych, które oznaczają niewielką rozprzestrzenioną władzę ekonomiczną mężczyzn i kobiet w Polsce. Wzrost władzy mężczyzn w jej aspekcie ekonomicznym nastąpił więc w Polsce w ograniczonym stopniu. Wzrost ten dotyczył głównie rozprzestrzenionej władzy politycznej i ideologicznej.

Wnioski

Zmiany edukacyjne w Polsce i w Stanach Zjednoczonych w końcu XX i na początku XXI wieku w dużym stopniu odzwierciedlają globalne przemiany zachodzące w systemach wyższego wykształcenia. Działy one w kierunku ujednolicenia systemów wyższego wykształcenia, ich ekspansji, a także zwiększenia partycypacji kobiet. Do zmniejszenia różnic w uczestnictwie kobiet i mężczyzn w dwóch systemach szkolnictwa wyższego mogły również przyczynić się zmiany makrostrukturalne. Te zachodziły w odwrotnych kierunkach w Polsce i w Stanach Zjednoczonych i, w rezultacie, mogły prowadzić do zbliżenia się relacji władzy między kobietami i mężczyznami w obu krajach. Nastąpiło to na skutek zmniejszania się różnicy w Stanach Zjednoczonych i jej wzroście na początku transformacji w Polsce.

Na początku rozdziału zakładaliśmy, że wzrost władzy mężczyzn w Polsce i jej zmniejszenie się w USA pod koniec XX i na początku XXI wieku przyczyniły się do

wzrostu segregacji edukacyjnej według płci w Polsce i jej spadku w Stanach Zjednoczonych. Wyniki analizy dla Polski nie są zgodne z tą hipotezą.

Segregacja edukacyjna w polskim systemie szkolnictwa wyższego zmniejszała się po roku 1985, a zwłaszcza w latach 1994-2005.

Hipotezy dotyczące wpływu zmian we władzy mężczyzn i kobiet w obu krajach na poziom segregacji edukacyjnej według płci nie brały pod uwagę zmian strukturalnych systemów szkolnictwa wyższego; ekspansji tego systemu w Polsce i znacznego wzrostu uczestnictwa kobiet w obu.

Zainteresowanie socjologów stopniem partycypacji kobiet w systemach szkolnictwa wyższego pojawiło się na większą skalę w sytuacji, kiedy kobiety z mniejszości studentów i absolwentów szkół wyższych przekształciły się w większość. Pojawiło się wówczas pytanie o wzajemną relację stopnia uczestnictwa kobiet w systemach szkolnictwa wyższego i edukacyjnej segregacji według płci. Wyniki analiz tego rozdziału wskazują, że wzrost udziału kobiet w ogóle dyplomów szkół wyższych zarówno w Polsce, jak w Stanach Zjednoczonych współwystępował ze zmniejszeniem się segregacji edukacyjnej według płci, mierzonej indeksem segregacji *D*.

Zauważmy, że partycypacja kobiet w systemach szkolnictwa wyższego, po osiągnięciu pewnego progu, może być czynnikiem modyfikującym wpływ władzy mężczyzn na poziom segregacji, głównie ograniczając jej wpływ na dystrybucję kobiet według kierunków studiów. Fakt, że kobiety stanowią zdecydowaną większość w systemach wyższego wykształcenia stanowi odwrócenie systemu stratyfikacji edukacyjnej według płci, stwarzając jednocześnie dodatkowy element władzy kobiet. Ograniczenie obecności kobiet wydaje się znacznie łatwiejsze w systemie, w którym stanowią one zdecydowaną mniejszość aniżeli większość. Ponadto nawet jeśli mężczyźni w Polsce chcieliby zmniejszyć napływ kobiet do niektórych kierunków studiów, wzrost ich władzy mógł być niewystarczający, aby tego dokonać. Jak wiemy, różnica w rozprzestrzenionej władzy ekonomicznej mężczyzn i kobiet, mierzona w zarobkach, zmniejszyła się w roku 2004 w porównaniu do końca wieku XX. Wzrost władzy mężczyzn w Polsce po roku 1987 nie był dostatecznie silny, aby zmienić wieloletnią tradycję udziału kobiet na kierunkach studiów, które w Stanach Zjednoczonych definiowane były jako domena mężczyzn.

W poprzednim rozdziale twierdzenie o słabszej względnej władzy mężczyzn w Polsce i ich mniejszej dominacji nad kobietami było mocno osadzone w szerszym kontekście ustroju społeczno-ekonomicznego w latach 1965-1985. W rozdziale II kontekst

tego twierdzenia miał charakter historyczny i uwzględniał wojny, powstania i brak niepodległości Polski do roku 1918. Obecnie, wobec braku takiego kontekstu, w sytuacji zbliżonych ustrojów ekonomicznych i politycznych, porównanie względnej władzy mężczyzn w obu krajach stwarza dodatkowe problemy. Ponadto analiza wpływu relacji władzy mężczyzn i kobiet wewnątrz krajów na nierówności edukacyjne według płci musi uwzględniać zmiany strukturalne systemów edukacyjnych, a także historyczne tradycje uczestnictwa kobiet w tych systemach.

Zauważmy więc, że tradycja uczestnictwa mężczyzn i kobiet w systemie szkolnictwa wyższego w Polsce nie obfituje w tendencje ograniczania partycypacji kobiet na tzw. męskich kierunkach studiów. Wzrost władzy ideologicznej i politycznej mężczyzn mógł więc mieć ograniczone znaczenie z punktu widzenia karier edukacyjnych mężczyzn i kobiet.

Na koniec powróćmy do roli, jaką zmiany popularności kierunków studiów wśród kobiet i mężczyzn odgrywają w procesie kształtowania poziomu segregacji edukacyjnej według płci. Zdaniem Pauli England i Su Li³⁸⁴ integracja kierunków dokonuje się głównie poprzez proces zwiększania reprezentacji kobiet w tradycyjnie męskich kierunkach studiów. Mężczyźni na ogół nie zwiększają swojej obecności na kierunkach studiów, w których kobiety mają liczbową przewagę, nie przyczyniają się więc w ten sposób do zmniejszania segregacji edukacyjnej. W przeszłości w Stanach Zjednoczonych mężczyźni zniechęcali kobiety do studiowania na „nieodpowiednich” dla nich kierunkach studiów. Obecnie unikają oni kierunków studiów, które stają się zdominowane przez kobiety i przenoszą się na kierunki, na których kobiety stanowią mniejszość. Porównując przedstawione w prezentowanym rozdziale wyniki z wnioskami England i Li stwierdzamy, że w Polsce nieco odmienne procesy prowadziły do zmniejszania się segregacji edukacyjnej według płci. W szczególności analiza popularności kilku kierunków studiów w Polsce w przeciągu czasu wykazała, że mężczyźni zwiększali swój udział w dyplomach dyscyplin, w których liczbowa przewaga należała do kobiet.

³⁸⁴ England P., Li S., *Desegregation Stalled. The Changing Gender Composition of College Majors, 1971-2002*, *op. cit.*

Rozdział V

Struktura klasowa a segregacja zawodowa według płci: nauczyciele w Stanach Zjednoczonych i w Polsce w okresie międzywojennym

Feminizacja nauczania na poziomie szkoły podstawowej i średniej w Stanach Zjednoczonych jest zjawiskiem powszechnie znanym. Autorzy wielu badań socjologicznych i historycznych³⁸⁵ próbowali wyjaśnić, dlaczego w XIX i w pierwszej połowie XX wieku znacznie więcej kobiet niż mężczyzn podejmowało pracę w tym zawodzie, jak również innych zawodach, takich jak pielęgniarstwo, opieka społeczna i bibliotekarstwo.

Wnioski z tych analiz zawierają kilka wspólnych wątków. Po pierwsze, istnieje zgoda co do tego, że nauczanie było głównie, choć nie wyłącznie, wyborem zawodowym kobiet pochodzących z klasy średniej. Po drugie, przygniatająca obecność kobiet z klasy średniej w zawodzie nauczyciela szkolnego jest wiązana z barierami, jakie kobiety napotykały, próbując wejść do tradycyjnie męskich zawodów, takich jak lekarz, prawnik czy inżynier. Trzecia przyczyna to fakt, iż duże zapotrzebowanie na nauczycieli spowodowane ekspansją szkolnictwa w Stanach Zjednoczonych na początku XIX wieku, w powiązaniu z niskimi zarobkami oferowanymi nauczycielom, stworzyły warunki, w których wykształcone kobiety częściej niż mężczyźni zainteresowane były pracą nauczycielską. Wreszcie, niektórzy autorzy podkreślają kulturową stronę tego procesu, zwłaszcza ideologię udomowienia i sposób, w jaki definiuje talenty kobiet oraz właściwe role kobiet i mężczyzn. Ideologia udomowienia usprawiedliwiała wejście kobiet do zawodu nauczycielki czy opiekunki społecznej jako rozszerzenie ich „naturalnych” predyspozycji, nie

³⁸⁵ Kincade Oppenheimer V., *The Female Labor Force in the United States; Demographic and Economic Factors Governing its Growth and Changing Composition*, *op. cit.*; Brumberg J.J., Thomes N., *Women in the Professions: A Research Agenda for American Historians*, *op. cit.*; Strober M.H., *Toward a General Theory of Occupational Sex Segregation: The Case of Public School Teaching*, w: *Sex Segregation in the Workplace. Trends, Explanations, Remedies*, (ed.) Reskin B., *op. cit.*; Williams Ch.L., *Still a Men's World. Men who Do Women's Work*, *op. cit.*

dostarczała jednak podobnego usprawiedliwienia w wypadku zawodu lekarza, dentysty czy inżyniera³⁸⁶.

W niniejszym rozdziale powyższe wyjaśnienia feminizacji zawodu nauczyciela w Stanach Zjednoczonych zostaną uzupełnione o analizę makrostrukturalną, dokonaną głównie w kategoriach struktur klasowych. Wyjaśnienie to, jak w poprzednich rozdziałach, oparte zostanie na analizie porównawczej i obok USA uwzględni Polskę.

Analiza przeprowadzona zostanie dla okresu międzywojennego. W latach 1920-1930 oba kraje różniły się krańcowo tak pod względem stopnia feminizacji zawodu nauczycielskiego, jak typu struktury klasowej. Nauczanie szkolne w Polsce, zarówno na poziomie szkoły podstawowej, jak i średniej, było neutralne ze względu na płeć. Próba wyjaśnienia wyższej reprezentacji mężczyzn w polskim systemie edukacyjnym zostanie dokonana w kategoriach elitarnej struktury klasowej i niskiego poziomu ruchliwości społecznej. Wysoki stopień feminizacji zawodu nauczycielskiego w Stanach Zjednoczonych powiązany zostanie z bardziej egalitarną strukturą klasową i wysokim poziomem ruchliwości społecznej.

Analiza porównawcza reprezentacji kobiet i mężczyzn w zawodzie nauczyciela

Analizę rozpoczniemy od danych, które przedstawiają partycypację kobiet w sile roboczej Stanów Zjednoczonych i Polski. Dane te, oparte na narodowych spisach powszechnych³⁸⁷, przedstawione zostały w tabeli 5.1.

Jak widzimy, w latach 20. i 30. XX wieku uczestnictwo kobiet w ogóle siły roboczej było dwa razy wyższe w Polsce aniżeli w Stanach Zjednoczonych. Różnica pomiędzy krajami wynosiła 24% w roku 1920/21 i 25,5% w roku 1930/31. Powyższe różnice związane były, między innymi, ze stopniem zatrudnienia kobiet w rolnictwie oraz wielkością tego sektora w obu krajach. W Stanach Zjednoczonych rolnictwo zatrudniało około 20% ogółu siły roboczej i kobiety stanowiły 10% rolników. W Polsce około

³⁸⁶ Brumberg J.J., Thomes N., *Women in the Professions: A Research Agenda for American Historians*, *op. cit.*; Williams Ch.L., *Still a Men's World. Men who Do Women's Work*, *op. cit.*

³⁸⁷ Dane na temat zawodów w Polsce zawarte w spisie z roku 1931 oparte są na pojęciu głównego zatrudnienia. Główny zawód definiowany był jako taki, który stanowił podstawę utrzymania i był wykonywany w celach zarobkowych w dniu przeprowadzania spisu. Pomagający członkowie rodzin uwzględniani są jako uczestniczący w sile roboczej. Dane dla roku 1921 i 1931 nie są bezpośrednio porównywalne z powodu różnic w geograficznych granicach państwa polskiego, jak również różnic w zbieraniu i przedstawianiu danych spisowych. *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn 9. XII 1931 r.*, Seria C, Zeszyt 94b, s. VI, Warszawa 1938: Główny Urząd Statystyczny.

65% ogółu populacji było zatrudnione w rolnictwie i kobiety stanowiły 50% rolników w roku 1921 i 45% w roku 1931. Uczestnictwo kobiet wśród zatrudnionych poza rolnictwem również było wyższe w Polsce; różnica ta była jednak mniejsza i wynosiła 5-6 punktów procentowych.

Tabela 5.1 Udział kobiet w sile roboczej Stanów Zjednoczonych i Polski – 1920/1921 i 1930/1931 (procenty)

	Stany Zjednoczone		Polska	
	1920	1930	1921	1931
Siła robocza				
Ogółem	20,5	22	44,4	47,5
Poza rolnictwem	24,2	25,5	29,1	31,4

Źródła: *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej Rok Wydawnictwa V 1927*, Warszawa 1927: Główny Urząd Statystyczny (Tabela 17, s. 58); *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r.*, Seria C, Zeszyt 62 (Tabela 34, s. 96), Zeszyt 94c, (część I, Tabela 28, s. 3), Warszawa 1937, 1939: Główny Urząd Statystyczny; *Fourteenth Census of the United States: 1920*, Vol. IV *Occupations*, Washington 1923: Government Printing Office; *Fifteenth Census of the United States: 1930*, vol. *General Report on Occupations*, Washington 1933: Government Printing Office, Table 3, s. 40.

W Stanach Zjednoczonych wysoki odsetek ogółu pracujących kobiet (7-8%) zatrudnionych było w zawodzie nauczycielskim, podczas gdy w Polsce mniej niż 1% ogółu zatrudnionych kobiet pracowało w tym zawodzie. Ogólna liczba nauczycieli oraz procent kobiet wśród nauczycieli przedstawiono w tabeli 5.2. Dane pochodzą ze spisów powszechnych przeprowadzonych w latach 1920/1921 i 1930/1931.

Jak widzimy w tabeli 5.2, kobiety stanowiły ponad 80% ogółu nauczycieli w Stanach Zjednoczonych. W Polsce kobiety i mężczyźni zatrudnieni byli w zawodzie nauczyciela szkolnego w mniej więcej równej proporcji, przy czym kobiety stanowiły ponad 50% nauczycieli szkół podstawowych i pomiędzy 32% i 38% nauczycieli szkół średnich³⁸⁸.

Statystyki amerykańskie nie zawierają informacji na temat płci nauczycieli osobno dla szkół podstawowych i średnich w badanym okresie. Pewne dane można znaleźć jedynie dla poszczególnych stanów. Na przykład podstawę oszacowania liczby przyszłych nauczycieli szkół średnich mogą stanowić badania przeprowadzone wśród

³⁸⁸ *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej Rok Wydawnictwa IV 1925/1926*, Warszawa 1927: Główny Urząd Statystyczny, Tabela 5 a, b, s. 392-93; 1927, Tabela 12, s. 411; 1928, Tabela 9, s. 406; 1929, Tabela 14, s. 397; 1930, Tabela 14, s. 384 i 18, s. 387; *Mały Rocznik Statystyczny*, op. cit.

uczniów kolegów nauczycielskich stanu Missouri w roku 1926. Wskazują one, że wśród ogółu studiujących w tych kolegiach 49% kobiet i 85% mężczyzn przygotowywało się do nauczania na poziomie szkoły średniej³⁸⁹.

Tabela 5.2 Liczba nauczycieli oraz procent kobiet wśród nauczycieli w Stanach Zjednoczonych i w Polsce w latach 1920/1921 i 1930/1931

Kraj	1920/21		1930/31	
	Ogółem	% kobiet	Ogółem	% kobiet
Polska	77 760	52,78	84 764	53,22
Stany Zjednoczone	752 055	84,46	1 044 016	81,8

Źródła: *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej Rok Wydawnictwa IV 1925/1926*, op. cit., Tabela 11, s. 58; *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9. XII 1931 r. Seria C, Zeszyt 94c* (część I, Tabela 28, s. 20-21), op. cit.; *Fifteenth Census of the United States: 1930. vol. V General Report on Occupations*, op. cit., Table 3, s. 47.

W Polsce w roku szkolnym 1935/36 wśród ogółu kobiet pracujących w zawodzie nauczycielskim 16%, a wśród mężczyzn 26% nauczało w szkołach średnich i zawodowych³⁹⁰. Dane te obejmują ogół pracujących nauczycieli, nie są więc bezpośrednio porównywalne z danymi amerykańskimi. Możemy jednak stwierdzić, że w porównaniu ze stanem Missouri dużo niższy procent zarówno kobiet, jak i mężczyzn w Polsce pracował w szkołach średnich. Różnica ta wydaje się związana z faktem, iż w badanym okresie wykształcenie na poziomie szkoły średniej było znacznie mniej dostępne w Polsce niż w Stanach Zjednoczonych.

Poziomy wykształcenia i zarobki nauczycieli

Po przedstawieniu danych ogólnych na temat reprezentacji kobiet i mężczyzn w zawodzie nauczyciela warto poświęcić nieco uwagi omówieniu niektórych cech sytuacji nauczycieli szkolnych w obu krajach, włączając w to ich płace. Podkreślimy, że sytuacja nauczycieli w obu krajach znacznie różniła się pod względem społecznym i ekonomicznym. Po pierwsze, różne były wymogi edukacyjne stawiane nauczycielom. W Polsce

³⁸⁹ Hill C.M., *A Decade of Progress in Teacher Training*, New York City 1927: Bureau of Publications Teachers College, Columbia University, s. 32-33.

³⁹⁰ *Mały Rocznik Statystyczny*, op. cit., s. 317.

liczba wymaganych lat wykształcenia i jego jakość były odmienne dla nauczycieli szkół podstawowych i średnich. Nauczyciele szkół średnich mieli legitymować się wykształceniem uniwersyteckim, podczas gdy nauczyciele szkół podstawowych mogli zaprzestać na wykształceniu zawodowym na poziomie średnim. Nawet najlepiej wykształceni nauczyciele szkół podstawowych nie mieli matury, dyplomu uzyskiwanego po ukończeniu gimnazjum i stanowiącego warunek studiów uniwersyteckich³⁹¹.

W Stanach Zjednoczonych nauczyciele kształcili się w dwuletnich kolegiach nauczycielskich, zwanych początkowo szkołami normalnymi, które stopniowo zastępowane były przez czteroletnie kolegia nauczycielskie. Już w latach 20. ubiegłego wieku większość studentów w tych uczelniach była absolwentami szkół średnich. Kolegia nauczycielskie dawały studentom wykształcenie profesjonalne, będące podstawą zatrudnienia zarówno w szkołach podstawowych, jak i średnich³⁹². Nauczyciele obu typów szkół otrzymywali więc podobne wykształcenie już wtedy. W wyniku tego procesu w roku 1960 mediana ukończonych lat nauki była niemal identyczna dla nauczycieli szkół podstawowych i średnich³⁹³.

Druga różnica dotyczy stanu cywilnego nauczycieli. Nauczycielki amerykańskie na ogół przestawały pracować po wyjściu za mąż co, obok przyczyn kulturowych, było spowodowane istnieniem barier małżeńskich³⁹⁴. W latach 20. zamężne nauczycielki stanowiły jedynie 10% ogółu nauczycielek szkół podstawowych w Stanach Zjednoczonych³⁹⁵. Nauczycielki w Polsce zwykle nie przestawały pracować po wyjściu za mąż.

³⁹¹ W latach bezpośrednio po zakończeniu I wojny światowej nauczyciele obu kategorii nie spełniali jednak tych wymagań edukacyjnych. Na przykład w roku 1923 tylko 58% nauczycieli szkół średnich miało ukończone, bądź nieukończone, wykształcenie wyższe. Taki sam procent nauczycieli szkół podstawowych spełniał wymagania kwalifikacyjne na poziomie szkoły średniej. Wykształcenie obu kategorii nauczycieli poprawiło się jednak znacznie w okresie międzywojennym. W roku szkolnym 1935/36 tylko 5% nauczycieli szkół podstawowych nie posiadało ukończonego wykształcenia średniego. Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, op. cit., s. 277-229.

³⁹² Moffett M'Ledge, *The Social Background and Activities of Teachers College Students*, New York 1929: Teachers College Press.

³⁹³ Kincade Oppenheimer V., *The Female Labor Force in the United States; Demographic and Economic Factors Governing its Growth and Changing Composition*, op. cit., s. 82.

³⁹⁴ Goldin C., *Understanding the Gender Gap: An Economic History of American Women*, op. cit.

³⁹⁵ Markell Morantz-Sanchez R., *Sympathy and Science. Women Physicians in American Medicine*, op. cit., s. 137.

Wśród nauczycieli szkół podstawowych dość powszechne były małżeństwa nauczycielskie i zamężne nauczycielki stanowiły 29% ogółu nauczycielek szkół podstawowych w Polsce³⁹⁶.

Trzecią różnicę stanowi duża rotacja w zawodzie nauczyciela w Stanach Zjednoczonych i brak porównywalnej zmienności w Polsce. Płynność kadr nauczycielskich w USA dotyczyła zarówno kobiet, jak i mężczyzn. Cytowane wyżej badania przeprowadzone w stanie Missouri wskazują, że 73-74% studentek kolegiów nauczycielskich planowało pracować jedynie przez pewien czas po ukończeniu szkoły. Wśród mężczyzn 52% przyszłych nauczycieli twierdziło, że zamierza uczyć jedynie przez pewien czas po ukończeniu szkoły normalnej, a 78% nie planowało uczyć permanentnie³⁹⁷. Podczas gdy kobiety zamierzały przestać pracować w związku z planami matrymonialnymi, mężczyźni traktowali zawód nauczyciela szkolnego jako przejściowy etap na drodze do bardziej prestiżowej i przynoszącej wyższe zarobki kariery zawodowej.

Czwarta odmienność dotyczy pracodawcy nauczycieli, którym w Polsce było głównie państwo, a w Stanach Zjednoczonych – poszczególne stany. W Polsce jedynie około 15% nauczycieli pracowało w szkołach prywatnych. Państwo było ważnym pracodawcą dla inteligencji okresu międzywojennego, dostarczając 50-60% miejsc pracy dla pracowników umysłowych. Status pracownika państwowego jest szczególnie istotny z punktu widzenia interpretacji danych z okresu Wielkiej Depresji, który trwał w Polsce do połowy lat 30. zeszłego wieku. W okresie tym pracownicy państwowi byli mniej narażeni na zwolnienia aniżeli pracownicy umysłowi zatrudnieni w sektorze prywatnym.

Wreszcie, istotną cechą nauczycieli amerykańskich był ich niski status finansowy. Jak pisze Valerie Kincade Oppenheimer:

„Niskie pensje stanowią charakterystyczną cechę zawodu nauczyciela w Stanach Zjednoczonych. Przez ponad sto lat okręgi szkolne, z przyczyn praktycznych i ekonomicznych, były skłonne do zatrudniania taniej siły roboczej kobiet. W ten sposób kobiety rozpoczęły swoją karierę w tym zawodzie”³⁹⁸.

Zdaniem tej autorki nauczanie szkolne wymagało względnie wysokiego poziomu wykształcenia, jednak zarobki, jakie oferowało mężczyznom były niższe aniżeli przeciętne

³⁹⁶ Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, op. cit., s. 239; *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, Rok Wydawnictwa IV 1925/1926*, op. cit., s. 414.

³⁹⁷ Hill C.M., *A Decade of Progress in Teacher Training*, op. cit., s. 32-33.

³⁹⁸ Kincade Oppenheimer V., *The Female Labor Force in the United States; Demographic and Economic Factors Governing its Growth and Changing Composition*, op. cit., s. 95.

placę mężczyzn w innych zawodach. W przeciwieństwie do mężczyzn pensje nauczycielek były wyższe od zarobków kobiet w innych zawodach. Sytuacja ta odzwierciedlona jest w badaniach ankietowych nad postawami nauczycieli, z których wynika, że podczas gdy 87% kobiet uważało, że zawód nauczyciela stanowi dla nich najbardziej atrakcyjny wybór, zdanie to podzielała mniej niż połowa mężczyzn³⁹⁹.

Jeśli w Polsce międzywojennej nauczanie szkolne dawało wyższe nagrody finansowe, aniżeli oferowane przez zawody o podobnych wymaganiach edukacyjnych, względnie wysokie uczestnictwo polskich mężczyzn w zawodzie nauczyciela mogłoby zostać wyjaśnione przez różnice w statusie finansowym tego zawodu. Jeżeli jednak względna sytuacja finansowa nauczycieli w obu tym krajach była podobna, różnica w stopniu feminizacji zawodu nauczyciela między krajami spowodowana byłaby przez inne czynniki.

W celu ustalenia względnej sytuacji finansowej nauczycieli w obu krajach sporządziłam tabele 5.3 i 5.4. W tabeli 5.3 przedstawione zostały miesięczne zarobki nauczycieli, oddzielnie dla szkół publicznych i prywatnych oraz oddzielnie dla dyrektorów szkół i szeregowych nauczycieli, w Polsce we wczesnych latach 30. XX wieku. Tabela 5.4 zawiera podobne dane dla nauczycieli w Stanach Zjednoczonych.

Tabela 5.3 Średnie miesięczne zarobki dyrektorów szkół i pozostałych nauczycieli oraz przeciętne zarobki ogółu pracowników umysłowych – Polska 1935/36

Szkoly	Miesięczne zarobki w złotych			
	Szkoly publiczne		Szkoly prywatne	
	Dyrektorzy	Pozostali nauczyciele	Dyrektorzy	Pozostali nauczyciele
Podstawowe	249	198	176	137
Średnie	540	328	537	267
Zawodowe	515	320	362	284
Pracownicy umysłowi ogółem	352 w roku 1930		285 w roku 1933	

Źródło: Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, op. cit., s. 187, 237.

³⁹⁹ Hill C.M., *A Decade of Progress in Teacher Training*, op. cit., s. 10.

Przed omówieniem danych zauważmy jednak, że dotyczą one płac nauczycieli polskich ze środka Wielkiej Depresji, natomiast jeśli chodzi o nauczycieli amerykańskich – z samego początku tego okresu. Jak wiemy, podczas kryzysu sytuacja pracowników państwowych w Polsce była lepsza aniżeli sytuacja pracowników umysłowych w sektorze prywatnym. W Polsce międzywojennej nauczyciele w swej większości byli pracownikami państwowymi.

Tabela 5.4 Zarobki dyrektorów szkół i pozostałych nauczycieli porównane do zarobków pracowników umysłowych zatrudnionych na kolei i pracowników fizycznych sześciu gałęzi przemysłu – USA 1929

Szkoly	Roczne zarobki w dolarach amerykańskich obniżone do „realnej” siły nabywczej	
	Dyrektorzy szkół	Pozostali nauczyciele
Podstawowe		873
Średnie	2430	1275
Pracownicy umysłowi na kolei	2073	
Robotnicy fizyczni sześciu gałęzi przemysłu	728	

Źródła: Ruml B., Tickton S.G., *Teaching Salaries Then and Now, a 50-year Comparison with Other Occupations and Industries*, New York 1955; Fund for the Advancement of Education, s. 44.

Porównanie danych przedstawionych w tabeli 5.3 z danymi w tabeli 5.4 jest więc mniej uprawnione, niż byłoby to w sytuacji danych pochodzących z okresu poprzedzającego Depresję lub następującego bezpośrednio po niej. Ponadto podstawę porównań zarobków nauczycieli w Stanach Zjednoczonych stanowią zarobki pracowników umysłowych zatrudnionych na kolei, które mogą nie być reprezentatywne dla zarobków innych kategorii pracowników umysłowych. W Polsce podstawę porównań tworzą zarobki ogółu pracowników umysłowych.

Pamiętając o tych zastrzeżeniach, możemy przystąpić do analizy względnej sytuacji finansowej ogółu nauczycieli w Polsce i w USA na przełomie lat 20. i 30. XX wieku. Zaczniemy od analizy zarobków nauczycieli szkół podstawowych. Dochody tej grupy nauczycieli w Polsce były niższe aniżeli przeciętne zarobki ogółu pracowników umysłowych, a w Stanach Zjednoczonych – niższe w porównaniu do pensji pracowników umysłowych na kolei. Płace nauczycieli szkół podstawowych w Polsce stanowiły 56% średniego uposażenia ogółu pracowników umysłowych, podczas gdy w Stanach Zjednoczonych

stanowiły one 42% zarobków pracowników umysłowych zatrudnionych na kolei. Względna sytuacja finansowa nauczycieli szkół podstawowych wydaje się więc nieco lepsza w Polsce w porównaniu do Stanów Zjednoczonych.

Przechodząc do porównania zarobków nauczycieli szkół średnich, stwierdzamy, że w Polsce w roku 1933 miesięczne place nauczycieli publicznych szkół średnich i zawodowych były wyższe aniżeli średnie zarobki ogółu pracowników umysłowych (odpowiednio 115% i 102%). Miesięczne wynagrodzenia w złotych nauczycieli prywatnych szkół średnich stanowiły 94% średnich zarobków ogółu pracowników umysłowych, podczas gdy miesięczne zarobki nauczycieli prywatnych szkół zawodowych były niemal identyczne ze średnią plac ogółu pracowników umysłowych. Dane dla Stanów Zjednoczonych dotyczą roku 1929 i na ich podstawie stwierdzamy, że zarobki nauczycieli szkół średnich stanowiły 62% średnich pensji pracowników umysłowych na kolei. Sytuacja finansowa ogółu nauczycieli szkół średnich, porównana do innych kategorii pracowników umysłowych, wydaje się zdecydowanie lepsza w Polsce, co mogłoby prowadzić do wniosku, że wyjaśnienie niższego stopnia feminizacji tego zawodu w Polsce może zostać dokonane w kategoriach płacy. Przed wyciągnięciem takiego wniosku, sprawdzimy jednak zróżnicowanie zarobków w zawodzie nauczyciela ze względu na płeć.

Dane przedstawione w tabeli 5.5 pozwalają na bardziej szczegółową analizę sytuacji materialnej zarówno nauczycieli szkół podstawowych, jak średnich w Polsce. Tabela zawiera dane, osobno dla kobiet i dla mężczyzn, na temat poziomu wykształcenia i zarobków nauczycieli, wszystkich grup zawodowych w ramach inteligencji oraz ogółu siły roboczej w Polsce w latach 1935/36. Analiza danych wskazuje, że średnie zarobki mężczyzn zatrudnionych jako nauczyciele były niższe niż średnie zarobki mężczyzn posiadających podobne poziomy wykształcenia i zatrudnionych w innych zawodach. Dotyczy to zarówno nauczycieli zatrudnionych w szkołach podstawowych, jak i średnich.

Względna sytuacja finansowa mężczyzn nauczycieli szkół podstawowych przedstawia się szczególnie niekorzystnie. 82% osób należących do tej kategorii posiadało wykształcenie średnie, jednakże, jak wskazują obliczenia dokonane na podstawie danych zawartych w tabeli 5.5, ich place stanowiły jedynie 47% średnich zarobków ogółu absolwentów szkół średnich. Mężczyźni będący nauczycielami szkół podstawowych otrzymywali także około 47% zarobków ogółu pracowników umysłowych płci męskiej, których wykształcenie było znacznie niższe. Wśród mężczyzn wyższy procent pracowników

umysłowych aniżeli nauczycieli szkół podstawowych (12,4% wobec 5,2%) posiadało wykształcenie wyższe, które, jak pamiętamy, nie było wymagane od nauczycieli szkół na tym poziomie.

Tabela 5.5 Zarobki nauczycieli, ogółu absolwentów szkół średnich i uniwersytetów oraz ogółu pracowników umysłowych, Polska 1935/36

Siła robocza	Średnie zarobki w złotych	Procent z wykształceniem wyższym	Procent z wykształceniem średnim
Kobiety			
Nauczycielki szkół podstawowych	193	1,7	85,8
Nauczycielki szkół średnich	353	43,9	39,3
Absolwentki uniwersytetów – ogółem	371	100	
Absolwentki szkół średnich – ogółem	251	0	100
Pracownice umysłowe – ogółem	251	6,8	32,2
Mężczyźni			
Nauczyciele szkół podstawowych	184	5,2	82
Nauczyciele szkół średnich	456	63,9	20
Absolwenci uniwersytetów – ogółem	686	100	
Absolwenci szkół średnich – ogółem	395		100
Pracownicy umysłowi – ogółem	396	12,4	28,2

Źródła: Bartnicki T., Czajkowski T., *Struktura zatrudnienia i zarobki pracowników umysłowych*, Warszawa 1936: Instytut Spraw Społecznych, Tabela 78, s. 124; Tabela 80, s. 129; Tabela 97, s. 151; Tabela XIIa, s. 32,34; Tabela XIIb, s. 33, 35.

Ogółem wykształcenie wyższe bądź średnie posiadało 87,2% mężczyzn – nauczycieli szkół podstawowych i 40,4% ogółu mężczyzn pracowników umysłowych. Wśród mężczyzn procent nauczycieli szkół podstawowych, którzy ukończyli wykształcenie średnie lub wyższe był więc ponad dwa razy wyższy w porównaniu do ogółu pracowników umysłowych posiadających te poziomy wykształcenia. Zarobki nauczycieli szkół podstawowych w Polsce, tak kobiet, jak i mężczyzn, były jednak poniżej zarobków uzyskiwanych przez ogół pracowników umysłowych.

Analiza danych umieszczonych w górnej części tabeli 5.5 prowadzi do wniosku, że przypuszczenie o lepszej sytuacji finansowej nauczycieli w Polsce niż nauczycieli w Stanach Zjednoczonych jest potwierdzone jedynie w wypadku kobiet nauczycielek szkół średnich. Zarobki nauczycielek szkół średnich w Polsce – wśród których jedynie 44% posiadało ukończone studia wyższe – były na poziomie 95% zarobków ogółu absolwentek uniwersytetów. Dochody mężczyzn – nauczycieli szkół średnich – wśród których wykształcenie wyższe posiadało 64%, stanowiły jedynie 66% pensji ogółu mężczyzn absolwentów uniwersytetów.

Dla uzyskania pełnego obrazu sytuacji finansowej nauczycieli, zależnie od ich płci i typu szkoły, interesujące wydają się dwa inne porównania. Pierwsze dotyczy stosunku pensji ogółu nauczycieli **szkół podstawowych** do pensji wszystkich nauczycieli **szkół średnich** w Stanach Zjednoczonych i w Polsce. Drugie porównanie odnosi się do stosunku zarobków **kobiet** do płac **mężczyzn** zatrudnionych w zawodzie nauczyciela szkolnego w obu krajach.

Z danych przedstawionych w tabeli 5.5 wynika, że w Polsce międzywojennej zarobki nauczycieli szkół podstawowych, zarówno kobiet, jak i mężczyzn, były dużo niższe aniżeli zarobki nauczycieli szkół średnich tej samej płci. Przeciętnie wynagrodzenia nauczycieli szkół podstawowych stanowiły 47% zarobków nauczycieli szkół średnich. W Stanach Zjednoczonych w roku 1929 wynagrodzenie nauczycieli szkół podstawowych to 69% zarobków nauczycieli szkół średnich. Różnica w zarobkach nauczycieli zatrudnionych w szkołach o różnym poziomie była więc znacznie większa w Polsce niż w Stanach Zjednoczonych.

Drugie zestawienie dotyczy stosunku zarobków kobiet do zarobków mężczyzn zatrudnionych w zawodzie nauczyciela szkolnego w obu krajach. W Polsce międzywojennej wynagrodzenia nauczycielek szkół średnich stanowiły 77% zarobków nauczycieli płci męskiej, a zarobki nauczycielek szkół podstawowych były nieznacznie wyższe od dochodów mężczyzn zatrudnionych w szkołach tego poziomu.

Dane amerykańskie dostępne są jedynie dla stanu Massachusetts i dotyczą roku 1927. Przedstawione są w tabeli 5.6 i łączą zarobki nauczycieli z zarobkami dyrektorów szkół, stanowią więc bardzo niedoskonałą podstawę porównania do danych polskich.

Na podstawie tych informacji stwierdzamy, że zarobki kobiet – nauczycielek i dyrektorów szkół średnich stanowiły 70% procent płac mężczyzn – nauczycieli i dyrektorów, a zarobki kobiet – nauczycielek i dyrektorów szkół podstawowych wynosiły 62%

wynagrodzeń mężczyzn – nauczycieli i dyrektorów tych szkół. Porównanie zarobków kobiet i mężczyzn prowadzi więc do wniosku, że różnica płac pomiędzy kobietami i mężczyznami zatrudnionymi jako nauczyciele była większa w stanie Massachusetts aniżeli w Polsce.

Tabela 5.6 Zarobki nauczycieli i dyrektorów szkół według płci i typu szkoły, stan Massachusetts, 1926

Średnie roczne zarobki w dolarach amerykańskich	
Kobiety	
Szkoły podstawowe	1 431
Szkoły średnie	1 770
Mężczyźni	
Szkoły podstawowe	2 319
Szkoły średnie	2 535

Źródło: *Annual Report of the Department of Education for the Year Ending November 30, 1927*, The Commonwealth of Massachusetts, 1927.

Podsumowując, w okresie międzywojennym różnica w zarobkach pomiędzy **nauczycielami szkół o różnym poziomie** była dużo większa w Polsce w porównaniu do Stanów Zjednoczonych. Z drugiej strony – na podstawie danych dla stanu Massachusetts stwierdzamy, że różnica zarobków między **mężczyznami i kobietami** zatrudnionymi w zawodzie nauczyciela szkolnego była prawdopodobnie większa w USA.

Zdaniem Valerie Kincade Oppenheimer⁴⁰⁰ niskie zarobki, względnie wysoki poziom wymaganego wykształcenia i znaczna liczba kobiet posiadających takie wykształcenie przyczyniły się do feminizacji nauczania szkolnego w Stanach Zjednoczonych. Nasze dane wskazują, że również w Polsce międzywojennej praca nauczycielska wymagała znacznej inwestycji w lata zdobytego wykształcenia oraz była słabo opłacana, szczególnie w wypadku nauczycieli płci męskiej. Tym niemniej 47% ogółu nauczycieli stanowili mężczyźni.

Różnica w stopniu feminizacji zawodu nauczyciela szkolnego w Stanach Zjednoczonych i w Polsce nie może więc być wyjaśniona w kategoriach różnic w statusie finansowym tego zawodu w obu krajach. Niskie nagrody finansowe w stosunku do inwestycji

⁴⁰⁰ Kincade Oppenheimer V., *The Female Labor Force in the United States; Demographic and Economic Factors Governing its Growth and Changing Composition*, *op. cit.*

edukacyjnych oferują tylko częściowe wyjaśnienie feminizacji tego zawodu w Stanach Zjednoczonych. Równie silnego podkreślenia wymagają szanse zawodowe, jakie istniały dla mężczyzn z klasy średniej i, być może, z klasy niższej. Zwracają na to uwagę zarówno Valerie Kincade Oppenheimer⁴⁰¹, jak Myra Strober⁴⁰². W ich analizach nie znajdujemy jednak powiązania szans zawodowych otwartych szeroko dla mężczyzn i jednocześnie częściowo zamkniętych dla kobiet z amerykańską strukturą klasową. W następnej części rozdziału różnice w stopniu feminizacji zawodu nauczyciela szkolnego w Polsce i w Stanach Zjednoczonych zestawione zostaną z różnicami struktur klasowych w obu krajach. Szczególnie interesuje nas tutaj otwartość struktury klasowej i szanse edukacyjne w badanym okresie.

Konteksty strukturalne feminizacji zawodu nauczyciela szkolnego

Historyk społeczny Jan Żarnowski, omawiając prestiż zawodu nauczyciela w Polsce międzywojennej, w następujący sposób podkreśla znaczenie pochodzenia społecznego nauczycieli:

„Niskie uposażenie nauczycieli, a może w pewnym stopniu duży odsetek wychodźców z »klas niższych« wśród nich, przyczyniały się do obniżenia prestiżu społecznego nauczycieli, nawet nauczycieli szkół średnich, w porównaniu do innych grup inteligencji o podobnym poziomie wykształcenia”⁴⁰³.

Pochodzenie społeczne nauczycieli w analizie, jaką oferuje Żarnowski, odgrywa podobną rolę do – przedstawionej przez Valerie Kincade Oppenheimer i Myrę Strober – roli płci w Stanach Zjednoczonych. Inaczej mówiąc, niski prestiż nauczyciela w Polsce jest wiązany z ich pochodzeniem społecznym i niską płacą. Taki sam wpływ na zawód nauczyciela w Stanach Zjednoczonych wywierała jego feminizacja i niska płaca. Oczywiście, jak zaznaczyłam wyżej, kobiety stanowiły około 50% nauczycieli w Polsce. Mężczyźni pochodzący z rodzin o skromnych zasobach finansowych byli lepiej reprezentowani wśród nauczycieli w Stanach Zjednoczonych w latach 20. i 30. XX wieku niż mężczyźni pochodzący z klasy średniej.

⁴⁰¹ *Ibidem*.

⁴⁰² Strober M.H., *Toward a General Theory of Occupational Sex Segregation: The Case of Public School Teaching*, *op. cit.*

⁴⁰³ Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, *op. cit.*, s. 233.

Różnica pomiędzy obu krajami nie polega więc na wyłącznej reprezentacji kobiet lub wyłącznej reprezentacji mężczyzn z niższych klas społecznych w zawodzie nauczyciela szkolnego. Polega ona natomiast na stopniu, w jakim kobiety w Stanach Zjednoczonych lub mężczyźni z niższych klas społecznych w Polsce dominowali ten zawód. Elitarna struktura klasowa⁴⁰⁴ – z szeroką podstawą tworzoną przez klasy niższe, małą elitą i prawie nieistniejącą klasą średnią – i niski stopień ruchliwości społecznej, jaki struktura ta umożliwiały sprawiły, że nauczanie szkolne stało się jedną z niewielu możliwości awansu społecznego dla mężczyzn pochodzących z niższych klas społecznych w Polsce.

Nieco upraszczając, struktura klasowa w Polsce w okresie międzywojennym stanowiła dychotomię, w której klasa niższa tworzona była przez robotników, chłopów i większość drobnomieszczaństwa. Klasa ta reprezentowała około 92% społeczeństwa polskiego. Ziemianstwo, burżuazja i inteligencja tworzyły klasę wyższą, która stanowiła około 7% populacji. Amerykańska struktura klasowa jest zwykle przedstawiana w kategoriach gradacji⁴⁰⁵; w badanym okresie była ona bardziej egalitarna, z klasą średnią i niższą średnią zajmującymi pozycję modalną.

Dwa typy struktury klasowej – typ dychotomiczny i typ gradacji – odzwierciedlają różne poziomy społecznej nierówności i umożliwiają różny stopień ruchliwości społecznej. Jak zauważono:

„Potencjalny koszt ruchu w dół dla osoby dobrze urodzonej jest znacznie wyższy w społeczeństwie dwuklasowym aniżeli w społecznym glissando: upadek oznacza tam utonięcie. W społeczeństwach tych, klasa wyższa ma istotne powody, aby chronić lukratywne pozycje przed inwazją z dołu. (...) W systemie gradacji (*glissando*), grupy o wysokim statusie społecznym mają mniej powodów, aby usiłować blokować awans innych, ponieważ koszt obsunienia się w dół ich własnego potomstwa jest mniejszy. Możliwość blokowania innych grup jest prawdopodobnie również mniejsza. (...) Z obu tych powodów oczekivalibyśmy, że kształt struktury społecznej będzie wpływał na poziom ruchliwości społecznej, jaki ma miejsce w tym systemie”⁴⁰⁶.

⁴⁰⁴ Evans Rupert M.D., Kelley J., Kolosi T., *Images of Class: Public Perceptions in Hungary and Australia*, op. cit.

⁴⁰⁵ Warner L.W., Lunt P.S., *The Social Life of a Modern Community*, New Haven 1941: Yale University Press; Ossowski S., *Class Structure in the Social Consciousness*, op. cit.

⁴⁰⁶ Tyree A., Semyonow M., Hodge R., *Gaps and Glissandos: Inequality, Economic development and Social Mobility in 24 Countries*, „American Sociological Review” 1979, Vol. 44, No. 3, s. 413.

Należy zgodzić się z powyższym wywodem, zakładając jednak, że owi *inni*, do których odnoszą się autorzy to mężczyźni. Wydaje się możliwe, że podczas gdy w systemie gradacji istnieje mniejszy nacisk na blokowanie ruchliwości mężczyzn z klasy niższej, nacisk na ograniczanie zawodowych osiągnięć kobiet jest jednocześnie większy. Teoretyzując, możemy szukać zwrotnej relacji pomiędzy tymi dwoma czynnikami. Bariery na drodze awansu zawodowego kobiet mogły więc w przeszłości stanowić jeden z czynników przyczyniających się do względnie egalitarnego charakteru amerykańskiej struktury klasowej, z której analizy kobiety były zazwyczaj wyłączone⁴⁰⁷.

Valerie Kincade Oppenheimer wiąże podejście ekonomistów do rynków pracy z segregacją zawodową według płci i pisze:

„W stopniu, w jakim mężczyźni i kobiety koncentrują się w różnych zawodach i przemysłach, są oni nawzajem względnie niekonkurencyjni – co oznacza praktycznie, że funkcjonują na różnych rynkach pracy”⁴⁰⁸.

Ta sama autorka, twierdząc, że amerykańscy mężczyźni i kobiety od dzieciństwa uczeni byli nie współzawodniczyć ze sobą⁴⁰⁹, oferuje kulturową odpowiedź na pytanie o źródła zawodowej segregacji według płci.

Normy społeczne, które ograniczają współzawodnictwo o status między mężczyznami i kobietami mogą być funkcją rywalizacji o pozycję **pomiędzy mężczyznami** w danym społeczeństwie. Im wyższe współzawodnictwo o status społeczny pomiędzy mężczyznami, tym silniejszy nacisk na wykluczenie kobiet z tego współzawodnictwa, przy innych czynnikach – takich jak religia czy ideologia – traktowanych jako równe. Stopień rywalizacji między mężczyznami zależy natomiast od kształtu struktury społecznej. Poziom ruchliwości społecznej będzie niski w nieegalitarnej strukturze klasowej⁴¹⁰, co oznacza, że mężczyźni pochodzący z różnych klas społecznych nie współzawodniczą między sobą lub współzawodniczą w bardzo niewielkim stopniu. W takim społeczeństwie różne rynki pracy będą istniały dla członków różnych klas społecznych –

⁴⁰⁷ Fuchs Epstein C., *Women in Sociological Analysis: New Scholarship Versus Old Paradigms*, “Soundings: An Interdisciplinary Journal” 1981, Vol. 64, No. 4; Rossi A.S., *The Feminist Papers: From Adams to Beauvoir*, New York 1973: Columbia University Press.

⁴⁰⁸ Kincade Oppenheimer V., *The Female Labor Force in the United States: Demographic and Economic Factors Governing its Growth and Changing Composition*, *op. cit.*, s. 65.

⁴⁰⁹ *Ibidem*, s. 102-107.

⁴¹⁰ Tyree A., Semyonow M., Hodge R., *Gaps and Glissandos: Inequality, Economic development and Social Mobility in 24 Countries*, *op. cit.*

zjawisko, które może redukować „potrzebę” odmiennych rynków pracy dla kobiet i mężczyzn.

W Polsce międzywojennej elitarna ideologia usprawiedliwiała wykluczenie klas niższych z zawodów o wysokim prestiżu społecznym. Z drugiej strony – w Stanach Zjednoczonych ideologiczny egalitaryzm pomniejszał różnice klasowe i zawierał społeczną troskę o to, by pozycje o wysokim statusie były otwarte dla „ubogiego chłopca”⁴¹¹. W Polsce opozycja ze strony inteligencji skierowana przeciwko osobom o pochodzeniu chłopskim i przeciwko Żydom⁴¹² dostarcza przykładu wysiłków skierowanych na zachowanie monopolu klasowego w zawodach o wysokim statusie społecznym. W tej sytuacji praca nauczyciela szkolnego mogła stanowić jedną z niewielu dróg awansu społecznego. W konsekwencji więcej mężczyzn wybierało zawód nauczyciela w Polsce niż w Stanach Zjednoczonych.

Studenci w szkołach zawodowych dla nauczycieli i na uniwersytetach według płci i pochodzenia społecznego

Ta część rozdziału poświęcona jest analizie pochodzenia społecznego studentów uniwersytetów oraz instytucji kształcących nauczycieli. Celem rozważań jest porównanie szans edukacyjnych osób o różnym pochodzeniu społecznym w Stanach Zjednoczonych i w Polsce.

Dane na temat pochodzenia społecznego studentów będących na progu ukończenia zawodowych szkół dla nauczycieli oraz studentów pierwszego roku uniwersytetów w Polsce w roku akademickim 1935/36 przedstawione zostały w tabeli 5.7.

Informacje dla Stanów Zjednoczonych zawiera tabela 5.8. Kategorie pochodzenia społecznego w obu krajach różnią się, co związane jest z ich historią i poziomem rozwoju gospodarczego. Na przykład ziemiaństwo, inteligencja czy drobnomieszczaństwo nie występują w Stanach Zjednoczonych. Chłopi jako klasa społeczna to kategoria specyficznie polska, choć, ze względu na charakter pracy, rolnicy w Stanach Zjednoczonych mogą być traktowani jako ich odpowiednik. Różnice kategorii i klas społecznych,

⁴¹¹ Lipset S.M., Bendix R., *Social Mobility in Industrial Society*, Berkeley 1967: University of California Press; Hummer P.M., *The Decade of Elusive Promise. Professional Women in the United States, 1920-1930*, *op. cit.*

⁴¹² Hertz A., *The Jews in Polish Culture*, Evanston 1988: Northwestern University Press; Żarnowski J., *Spółczesność drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, *op. cit.*; *idem, Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, *op. cit.*

mimo że warto podkreślić, nie przekreślają jednak zasadności analizy porównawczej szans edukacyjnych osób o różnym pochodzeniu społecznym w obu krajach.

Tabela 5.7 Struktura klasowa (szacunek) i pochodzenie społeczne studentów w średnich szkołach nauczycielskich i na uniwersytetach: Polska, lata 30. XX wieku

Klasa społeczna	Procenty			Stosunek (ratio)	
	Struktura klasowa spis 1931	Szkoły średnie nauczycielskie 1935/36	Uniwersytety 1935/36	b do a	c do a
	a	b	c		
Ziemiaństwo	0,3	0,6	3,3	2	11
Burżuazja	0,9	1	6,9	1,1	7,7
Inteligencja i wolne zawody	5,6	19,1	44,9	3,4	8
Wolne zawody		0,8	6,9		
Drobnomieszczaństwo	10,6	13,6	12	1,3	1,1
Robotnicy	29,3	28,9	10	1	0,3
Chłopi	52	25,5	11,7	0,5	0,2
Inni	1,3	11,3	11,2	8,7	8,6
Ogółem	100	100	100		

Źródło: Żarnowski J., *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, op. cit., tabela 8, s. 32 i tabela 40, s. 206.

Porównując dane z tabel 5.7 i 5.8, zwrócimy uwagę zarówno na różnice, jak i podobieństwa między Polską i Stanami Zjednoczonymi pod względem wpływu pochodzenia społecznego na szanse edukacyjne. Istotna różnica polega na stopniu nierówności edukacyjnych opartych na pochodzeniu społecznym. W Polsce osoby pochodzące z rodzin posiadaczy ziemskich, inteligencji i burżuazji były nadreprezentowane na uniwersytetach. W każdym z tych wypadków indeks reprezentacji był znacznie wyższy niżeli indeksy reprezentacji obliczone dla poszczególnych grup pochodzenia społecznego w Stanach Zjednoczonych.

Najbardziej uprzywilejowaną grupę w dostępie do studiów wyższych w Polsce międzywojennej stanowiło ziemiaństwo. Przedstawiciele tej klasy społecznej byli nadreprezentowani w instytucjach wyższego wykształcenia 11 razy w porównaniu do ich proporcji w populacji. Osoby pochodzące z rodzin ziemiańskich, burżuazji i inteligencji

– trzech klas społecznych składających się na 6,7% ogółu ludności w Polsce – stanowiły 55% studentów wyższych uczelni. Młodzi ludzie o tym pochodzeniu społecznym stanowili jednocześnie 21% studentów w średnich zawodowych szkołach kształcących nauczycieli.

Tabela 5.8 Mężczyźni w wieku lat 45 i starsi zatrudnieni w różnych grupach zawodowych według pochodzenia społecznego studentów szkół normalnych, kolegiów i uniwersytetów: Stany Zjednoczone rok 1920, procenty

Grupy zawodowe	Procenty			Stosunek	
	W każdej grupie zawodowej Spis 1920	W 42 kolegiach nauczycielskich (szkołach normalnych)	W 55 kolegiach i uniwersytetach	b do a	c do a
	a	b	c		
Biznes	22,1	20,8	45,3	0,9	2
Rolnicy	28,5	29,7	23,3	1	0,8
Profesje	3,3	8,7	18,4	2,6	5,6
Robotnicy wykwalifikowani	28,1	22	7,6	1,1	0,3
Robotnicy niewykwalifikowani	7,2	8	0,5	1,1	0,1
Inni	10,3	10,8	6,7	1	0,7
Ogółem	100	100	100		

Źródło: Reynolds E.O., *The Social and Economic Status of College Students*, New York City 1927: Bureau of Publications Teachers College, Columbia University, s. 17.

Pozostałe klasy społeczne – chłopci, robotnicy i drobnomieszczaństwo – stanowiły w tym czasie 92% ogółu ludności Polski. Studenci o tym pochodzeniu społecznym reprezentowali około 34% studentów pierwszego roku studiów uczelni wyższych i 68% osób bliskich ukończenia szkół dla nauczycieli. W Polsce międzywojennej niższe klasy społeczne były zatem niedoreprezentowane zarówno na uniwersytetach, jak w średnich zawodowych szkołach dla nauczycieli. Ich niedoreprezentowanie na uniwersytetach było jednak dwa razy większe aniżeli w instytucjach kształcących nauczycieli szkół podstawowych.

Szanse edukacyjne na poziomie wykształcenia wyższego osób pochodzących z rodzin profesjonalistów i inteligencji w obu krajach wykazują też pewne podobieństwa.

Polegają one na znacznej przewadze osób o tym pochodzeniu społecznym na uniwersytetach w obu krajach; różnice – na wielkości indeksów reprezentacji, które są o wiele niższe w wypadku profesjonalistów w Stanach Zjednoczonych aniżeli w wypadku inteligencji w Polsce. Ponadto podczas gdy w Stanach Zjednoczonych stopień przewagi tej grupy pochodzenia społecznego jest najwyższy, w Polsce istnieje kategoria, której nadreprezentacja na uniwersytetach jest wyższa od inteligencji i wolnych zawodów. Kategorią tą jest ziemiaństwo.

Dyskutując podobieństwa pomiędzy dwoma krajami, należy podkreślić podobną wartość indeksów uczestnictwa osób o pochodzeniu robotniczym w instytucjach wykształcenia wyższego. Wynik ten jest interesujący zwłaszcza w kontekście popularnych w socjologii poglądów na temat szczególnie wysokich poziomów ruchliwości społecznej w Stanach Zjednoczonych⁴¹³.

W przeciwieństwie do tego przekonania szanse ruchliwości społecznej w górę poprzez wykształcenie wyższe dla osób pochodzących z rodzin robotniczych wydają się podobne w obu krajach. Nasze dane wskazują, że szanse te mogły być nawet nieco wyższe w Polsce. Warto omówienia wydają się więc czynniki społeczne i kulturowe, które miały wpływ na wielkość tych indeksów. W Polsce międzywojennej pracownicy państwowi byli uprzywilejowani w procesie przyjmowania ich dzieci do szkół średnich i wyższych⁴¹⁴. Dzieci robotników, zwłaszcza zatrudnionych w wielkich zakładach przemysłowych będących własnością państwa, przyczyniły się więc do wielkości indeksu reprezentacji. Ponadto w Polsce wykształcenie stanowiło istotną wartość dla robotników przemysłowych⁴¹⁵. Lepiej zarabiający robotnicy nie poświęcali na ogół swoich zarobków na zwiększenie poziomu konsumpcji materialnej; oszczędzali oni dodatkowe fundusze lub wydawali je na kształcenie dzieci⁴¹⁶.

Możliwości konsumpcji i jej wartość kulturowa były wyższe w Stanach Zjednoczonych. Masowa produkcja dóbr konsumpcyjnych szła w parze z materializmem społeczeństwa amerykańskiego, włączając w to robotników. Amerykańscy robotnicy interpretowali

⁴¹³ Lipset S.M., Bendix R., *Social Mobility in Industrial Society*, *op. cit.*; Erikson R., Goldthorpe J.H., *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*, *op. cit.*

⁴¹⁴ Żarnowski J., *Spółeczeństwo drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, *op. cit.*

⁴¹⁵ Gross F., *Proletariat i kultura*, Warszawa 1938: Związek Zawodowy Pracowników Kolejowych.

⁴¹⁶ Żarnowski J., *Spółeczeństwo drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, *op. cit.*, s. 84.

wzrost poziomu konsumpcji i posiadania materialnego w kategoriach awansu społecznego⁴¹⁷. Dodatkowo byli oni podzieleni etnicznie i względnie dobra reprezentacja w kolegiach i na uniwersytetach dzieci osób urodzonych w Stanach Zjednoczonych – które stanowiły mniejszość wśród robotników przemysłowych⁴¹⁸ – współwystępowała z bardzo niskim udziałem tych, którzy pochodzili z rodzin imigrantów. Powyższa różnica jest odzwierciedlona w niższych wskaźnikach reprezentacji, uzyskanych dla robotników niewykwalifikowanych aniżeli dla robotników wykwalifikowanych.

W obu krajach uczestnictwo studentów o pochodzeniu robotniczym w instytucjach kształcenia nauczycieli z grubsza odzwierciedla reprezentację robotników w strukturach klasowej i zawodowej. Jednocześnie dzieci profesjonalistów w Stanach Zjednoczonych oraz dzieci z rodzin inteligenckich (włączając wolne zawody) w Polsce były nadreprezentowane w tych szkołach. Indeks reprezentacji jest jednak wyższy w wypadku inteligencji w Polsce, w porównaniu do wolnych zawodów w Stanach Zjednoczonych.

Ogólnie mówiąc, w Stanach Zjednoczonych osoby o różnym pochodzeniu społecznym, z wyjątkiem dzieci z rodzin profesjonalistów, miały podobne szanse dostępu do szkół normalnych. Studenci o różnym pochodzeniu społecznym stanowili w tych szkołach proporcję z grubsza równą reprezentacji ich ojców w strukturze zawodowej. W Polsce pochodzenie społeczne studentów nie rozkładało się tak równomiernie. Dzieci z rodzin ziemiańskich i inteligenckich były nadreprezentowane w średnich szkołach nauczycielskich. Studenci o pochodzeniu chłopskim, w porównaniu do udziału chłopstwa w populacji kraju, byli niedoreprezentowani.

Pozostaje więc pytanie, czy dane przedstawione w tabeli 5.7 dostarczają dowodu potwierdzającego hipotezę, że nauczanie, szczególnie na poziomie szkoły podstawowej, stanowiło rynek pracy dla niższych klas społecznych w Polsce międzywojennej. Jeśli uwzględnimy wszystkich uczniów pochodzących z tych klas, którzy, obok studentów pochodzenia chłopskiego i robotniczego, obejmowałiby osoby o pochodzeniu drobno-mieszczańskim, będą oni stanowili blisko 70% wszystkich uczniów w zawodowych szkołach dla nauczycieli. Studenci pochodzenia chłopskiego, łącznie z osobami o pochodzeniu robotniczym, stanowili ponad połowę przyszłych nauczycieli szkół podstawowych,

⁴¹⁷ Kahl J.A., *The American Class Structure*, op. cit.; Lipset S.M., Bendix R., *Social Mobility in Industrial Society*, op. cit.

⁴¹⁸ Tyree A., Semyonow M., Hodge R., *Gaps and Glissandos: Inequality, Economic development and Social Mobility in 24 Countries*, op. cit.

a sami studenci pochodzenia chłopskiego – jedną czwartą wszystkich studentów zawodowych szkół dla nauczycieli.

Jest prawdą, że studenci o pochodzeniu chłopskim stanowili jedyną grupę niedoreprezentowaną w tych szkołach. Fakt, że byli oni drugą (lub pierwszą we wczesnych latach 20. XX wieku) co do wielkości grupą w tych szkołach świadczy jednak o wadze wykształcenia nauczycielskiego jako kanału ruchliwości społecznej dla dzieci chłopskich⁴¹⁹. Ich niedoreprezentowanie powinno być powiązane z wielkością tej klasy społecznej i jej ekonomicznym, społecznym i kulturalnym upośledzeniem⁴²⁰. Sama wielkość klasy chłopskiej i ekstensywna gospodarka chłopska wiązane są ze szczególnie niskim stopniem ruchliwości społecznej w Polsce międzywojennej⁴²¹. Inną przyczyną były bardzo ograniczone możliwości edukacyjne powyżej poziomu szkoły podstawowej.

Podsumowując, zawód nauczyciela szkoły podstawowej stanowił ważną drogę awansu dla osób pochodzących z mniej uprzywilejowanych klas społecznych w Polsce międzywojennej. Pochodzenie większości nauczycieli w szkołach podstawowych było chłopskie i robotnicze⁴²². Ponieważ zarówno w latach 20., jak 30. kobiety stanowiły około 50% nauczycieli, nauczanie szkolne wydaje się silniej związane z pochodzeniem społecznym aniżeli z płcią.

Dalsza analiza porównawcza związku między pochodzeniem społecznym i płcią studentów w szkołach kształcących nauczycieli wymaga bardziej szczegółowych danych. Materiał ten powinien dostarczyć podstawę do empirycznej weryfikacji teorii łączącej typ struktury klasowej z kompozycją nauczania szkolnego ze względu na płeć. Względnej obfitości danych tego rodzaju w Polsce nie towarzyszy jednak dostępność danych amerykańskich. Polskie dane pozwalają na przykład na analizę pochodzenia

⁴¹⁹ W Polsce międzywojennej wysoki procent młodzieży o pochodzeniu chłopskim studiował również na seminariach teologicznych. W roku szkolnym 1935/36 aż 56% studentów w seminariach teologicznych było pochodzenia chłopskiego (Falski M., *Środowisko społeczne młodzieży a jej wykształcenie*, Warszawa 1937; Żarnowski J., *Spółczesność drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, *op. cit.*, s. 159).

⁴²⁰ Szczególnie silnie należy tu podkreślić istnienie chłopstwa w strukturze klasowej Polski i brak tej klasy w Stanach Zjednoczonych (Moore B. Jr., *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, *op. cit.*). W Stanach Zjednoczonych nie istniała klasa społeczna o równie wysokiej reprezentacji procentowej w populacji kraju i jednocześnie równie edukacyjnie upośledzona.

⁴²¹ Erikson R., Goldthorpe J.H., *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*, *op. cit.*, rozdział 3.

⁴²² Żarnowski J., *Spółczesność drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, *op. cit.*, s. 193.

społecznego i płci studentów zawodowych szkół kształcących przyszłych nauczycieli. Dane te⁴²³ dla w roku szkolnego 1925/26 przedstawione zostały w tabeli 5.9.

Tabela 5.9 Uczniowie w średnich zawodowych szkołach dla nauczycieli według pochodzenia społecznego i płci – Polska 1925/26

Pochodzenie społeczne	Ogółem	Procent pochodzenia społecznego			Procent kobiet
		Ogółem	Mężczyźni	Kobiety	
Ziemiaństwo	208	0,56	0,24	0,56	68,03
Burżuazja	809	2,17	1,26	2,8	72,5
Inteligencja	9629	25,84	17,05	31,88	69,42
Drobnomieszczaństwo*	6612	17,74	16,95	17,7	57,23
Robotnicy	7716	20,7	19,55	22,85	60,26
Chłopi	10 193	27,35	41,14	17,34	36,57
Inni**	2103	5,64	3,81	6,88	68,69
Ogółem	37 270	100	100	100	

* obejmuje kupców i handlarzy.

** renciści, weterani wojenni, włączeni do inteligencji przez Żarnowskiego w: *idem, Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1964: PWN.

Źródła: *Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej Rok Wydawnictwa IV 1925/1926, op. cit.*, tabela 45, s. 454.

Jak widzimy, studenci o pochodzeniu chłopskim stanowili najliczniejszą grupę w tych szkołach. Jednakże, o ile wśród uczniów płci męskiej 41% pochodziło z chłopstwa, wśród ogółu uczennic jedynie 17% miało to pochodzenie. Studenci wywodzący się z chłopstwa stanowili zatem największą liczebną grupę wśród ogółu mężczyzn – uczniów w średnich zawodowych szkołach dla nauczycieli. Jednocześnie uczniowie pochodzenia

⁴²³ Płeć uczniów w zawodowych szkołach dla nauczycieli określona została na podstawie typu szkoły. Szkoły te były podzielone na męskie, żeńskie i koedukacyjne. Jedynie około 7% uczniów zawodowych szkół dla nauczycieli uczęszczało w tym czasie do szkół koedukacyjnych w Polsce. Określenie płci tych uczniów nie jest możliwe, zostali oni więc wyłączeni z analizy. Z drugiej strony, tabela 5.9 obejmuje uczniów przygotowujących się do pracy w przedszkolach. Uczniowie ci byli prawie w 100% płci żeńskiej. Reprezentowali oni jedynie 1,5% ogólnej liczby uczniów i dlatego nie dokonano żadnych modyfikacji, aby wykluczyć tych studentów z analizy.

chłopskiego mieli liczebną przewagę nad uczennicami tego samego pochodzenia w stosunku 2 do 1.

Mężczyźni pochodzenia chłopskiego przyczynili się więc do faktu, że ogół uczniów z tej klasy społecznej tworzył najliczniejszą grupę w zawodowych szkołach dla nauczycieli. Kobiety z tej grupy były dużo słabiej reprezentowane w tych szkołach aniżeli kobiety pochodzenia inteligenckiego. Były one również słabiej reprezentowane niż kobiety wywodzące się z rodzin robotniczych.

Jak widzimy w tabeli 5.9, jedynie uczniowie pochodzenia chłopskiego charakteryzowali się liczebną przewagą mężczyzn nad kobietami w szkołach kształcących nauczycieli. Bardziej szczegółowe dane (nieprzedstawione w omawianej tabeli) wskazują, że inne grupy pochodzenia społecznego posiadają tę samą charakterystykę. Mężczyźni z rodzin robotników rolnych, synowie robotników przemysłowych i robotników dziennych mieli liczebną przewagę nad uczennicami tych samych kategorii pochodzenia społecznego w średnich zawodowych szkołach dla nauczycieli. Ogółem mężczyźni z mniej uprzywilejowanych grup stanowili ponad 70% studentów–mężczyzn w tych szkołach. Kobiety o tym pochodzeniu społecznym stanowiły mniej niż 50% uczennic w średnich zawodowych szkołach dla nauczycieli. Jednocześnie kobiety pochodzące z trzech klas wyższych: burżuazji, ziemiaństwa i inteligencji zapoczątkowały trend w kierunku feminizacji pracy nauczyciela szkolnego w Polsce.

Wnioski

Niniejszy rozdział przedstawia próbę makrostrukturalnego wyjaśnienia różnic w poziomach feminizacji zawodu nauczyciela szkolnego w Stanach Zjednoczonych i w Polsce w okresie międzywojennym. Fakt, że kobiety z klasy średniej w Stanach Zjednoczonych napotykały bariery, próbując zdobyć przygotowanie do pracy w męskich zawodach, jest dobrze udokumentowany. Przeszkody ze względu na płeć istniały obok względnie otwartej struktury klasowej i wysokiego stopnia ruchliwości społecznej. W wypadku białych mężczyzn z klas niższych urodzonych w Stanach Zjednoczonych bariery klasowe – zwłaszcza na poziomie kulturowym i ideologicznym – były niewielkie.

Odwrotna sytuacja istniała w Polsce. Kobiety pochodzące z inteligencji i innych klas wyższych nie napotykały istotnych barier edukacyjnych ze względu na płeć. Z powodów

historycznych, ekonomicznych i społecznych miały one względnie łatwy dostęp do zawodów o wysokim prestiżu⁴²⁴. W tym samym czasie bariery klasowe utrudniały dostęp do zawodów o wysokim prestiżu mężczyznom (i kobietom) z klas niższych. Zawód nauczyciela szkolnego, obok zawodu księdza, stanowił jeden z niewielu wyborów zawodowych umożliwiających awans społeczny dla mężczyzn pochodzących z rodzin chłopskich. Mężczyźni ci, łącznie z mężczyznami o pochodzeniu robotniczym i drobnomieszczańskim, stanowili blisko 80% uczniów w średnich zawodowych szkołach dla nauczycieli.

W Polsce kobiety stanowiły połowę (około 53%) ogółu nauczycieli. Wydaje się więc oczywiste, że niski status nauczania szkolnego w Polsce międzywojennej nie może być wyjaśniony w kategoriach płci i ideologii płci. Niski prestiż i względnie niewysokie zarobki nauczycieli związane były z ich niskim pochodzeniem klasowym.

Główny wniosek z przedstawionej analizy dotyczy ograniczeń w wyjaśnianiu statusu zawodowego zawodu nauczyciela szkolnego, wyłącznie w kategoriach płci i związanej z płcią ideologii. Zawód nauczyciela szkolnego nie był sfeminizowany w Polsce międzywojennej, co spowodowane było, między innymi, przez elitarną strukturę społeczną i niższy stopień ruchliwości społecznej. Fakt, że w Stanach Zjednoczonych kobiety stanowiły większość nauczycieli i że zawód nauczyciela szkolnego posiadał niski prestiż oraz był nisko opłacany, związany był z cechami strukturalnymi społeczeństwa amerykańskiego i jego gospodarką w omawianym okresie. Ruchliwość zawodowa mężczyzn, łącznie z ideologią udomowienia, w znacznym stopniu eliminowały kobiety z wyścigu o prestiżowe, dobrze opłacane zawody, zostawiając im do wyboru zawód nauczycielki szkolnej, bibliotekarki, sekretarki i pielęgniarki.

⁴²⁴ Cole M., *Gender and Power: Sex Segregation in American and Polish Higher Education as a Case Study*, *op. cit.*; Cole M., *Sex Segregation in American and Polish Higher Education. The Influence of Class Structure, Politics, and the Economy*, *op. cit.*

Zakończenie

Moje studia nad *gender* w Polsce i w Stanach Zjednoczonych sięgają połowy lat 80. ubiegłego wieku. Prezentowane w tej książce artykuły ukazały się w amerykańskich i brytyjskim czasopiśmie socjologicznym w latach 1987-2001. Wiele lat po ich publikacji pojawia się pytanie o postęp w socjologii *gender*, a także zmiany w obu społeczeństwach, które powinny zostać uwzględnione jako nowe spojrzenie na przedstawioną analizę.

Zmiana systemu ekonomicznego i politycznego w Polsce współwystępowała ze zmianami perspektywy historycznej i ideologicznej na wydarzenia analizowane w kilku rozdziałach. Część rozdziału I poświęcona analizie udziału kobiet w II wojnie światowej, a także rozdział III stały się przedmiotem nowej polityki wobec przeszłości oraz kształtowanej na jej podstawie pamięci społecznej. Jak twierdzą niektórzy badacze, narracje o okresie PRL-u „opierają się (...) albo na pamiętaniu selektywnym, albo na negacji okresu 1944/5-1989”⁴²⁵.

Po przemianach roku 1989 dużo uwagi poświęca się żołnierzom wyklętym, czyli tym którzy walczyli z władzami komunistycznymi po zakończeniu II wojny światowej. Praca zbiorowa zatytułowana *Żołnierze wyklęci. Antykomunistyczne podziemie zbrojne po 1944 roku*⁴²⁶ dostarcza szczegółowych informacji na temat mężczyzn i kobiet biorących udział w walkach po roku 1945. Najbardziej znane nazwisko kobiety to Danuta Siedzikówna (Inka). Jednym z najbardziej znanych mężczyzn był Feliks Selmanowicz (pseudonim Zagończyk)⁴²⁷.

Wymownym świadectwem uznania roli uczestnictwa kobiet w walce z władzami komunistycznymi pod koniec lat 40. XX wieku był państwowy pogrzeb Inki i Zagończyka.

⁴²⁵ Kałużna J., *I Samodzielny Batalion Kobiety im. Emilii Plater w kontekście polityki wobec przeszłości*, w: *Gender jako determinanta w przestrzeni prywatnej i publicznej*, (red.) Balczyńska-Kosman A., Andruszkiewicz J., Kałużna J., Kania E., Poznań 2012: Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM, s. 34.

⁴²⁶ *Żołnierze wyklęci. Antykomunistyczne podziemie zbrojne po 1944 roku*, Warszawa 2013: Oficyna Wydawnicza Volumen.

⁴²⁷ Inka była członkiem Armii Krajowej i sanitariuszką zgrupowania majora Łupaszki. Aresztowana przez służbę bezpieczeństwa w czasie podróży do Gdańska, a następnie w wyniku głównie fałszywych oskarżeń, stracona w Gdańsku w roku 1946 w wieku 18 lat. Razem z nią stracono Feliksa Selmanowicza, żołnierza Armii Krajowej, a następnie dowódcę samodzielnego patrolu bojowo-dywersyjnego walczącego z władzami komunistycznymi.

Ceremonia z udziałem prezydenta Rzeczypospolitej miała miejsce w sierpniu 2016 roku. Środki masowego przekazu komentowały to wydarzenie jako świadectwo odzyskania „godności” przez Polskę. Nie wdając się w polityczną ocenę tego stwierdzenia, warto podkreślić, że pogrzeb i uroczystości z nim związane stanowiły doskonały przykład równości z punktu widzenia *gender*. Fakt warty podkreślenia tym bardziej, że jak pisałam w rozdziale IV, ideologia równouprawnienia kobiet straciła wiele na aktualności w III Rzeczypospolitej.

Rozdział I z założenia miał obejmować udział kobiet w ruchach niepodległościowych i wojnach do końca II wojny światowej, nie uwzględniał więc problematyki żołnierzy wyklętych. Warto jednak zauważyć, iż obecna polityka wobec przeszłości i kształtowana na jej podstawie pamięć społeczna mają tendencję do pomijania wkładu kobiet walczących z Niemcami hitlerowskimi zarówno w wojsku polskim na wschodzie, jak w wielu formacjach na zachodzie Europy. Nawet organizacje feministyczne w swojej działalności rocznicowej ograniczają pamięć o udziale kobiet polskich w II wojnie światowej głównie do łączniczek i sanitariuszek powstania warszawskiego⁴²⁸.

Na przykład fakt utworzenia 1 Samodzielnego Batalionu Kobiecego im. Emilii Plater i walk toczonych przez batalion, który stanowił unikalną żeńską jednostkę wojskową w dziejach wojska polskiego, jest niemal całkowicie wymazywany z pamięci społecznej. Jak pisze Kaluźna:

„Konfrontując pamięć o Platerówkach z pamięcią o Pomocniczej Służbie Kobiet (pomocniczej formacji wojskowej, powstałej z inicjatywy gen. Andersa w roku 1941), czy Wojskowej Służbie Kobiet (wydzielonej formacji AK, działającej w latach 1942-1944), można stwierdzić, że nie jest to pamięć, a raczej obszary zbiorowego zapominania. (...) I Samodzielny Batalion im. Emilii Plater, który pomimo faktu, że charakteryzuje się jednostkową i niepowtarzalną formą organizacji oraz jest przykładem unikalnego udziału Polek w walkach na froncie II wojny światowej (w charakterze fizylierek, a więc obecnych w pierwszej linii walki, czy dowódczyni jednostek męskich), nie stanowi przedmiotu zainteresowania decydentów kształtujących politykę wobec przeszłości zarówno w wymiarze instytucjonalnym, a więc państwowym, jak i medialnym czy popularnonaukowym”⁴²⁹.

⁴²⁸ Kaluźna J., *I Samodzielny Batalion Kobiety im. Emilii Plater w kontekście polityki wobec przeszłości*, op. cit., s. 41.

⁴²⁹ *Ibidem*.

Batalion im. Emilii Plater, któremu poświęciłam nieco uwagi w rozdziale I, nie jest wymieniany w podręcznikach szkolnych, nie jest również przedmiotem opracowań naukowych publikowanych po roku 1989. Szkoła im. Emilii Plater, założona po wojnie przez weteranki Batalionu Platerówka, posiada izbę pamięci poświęconą walkom batalionu, jednakże w swoich materiałach internetowych szkoła nie wspomina o tym fakcie, ani o jakimkolwiek związku jej imienia z batalionem kobiecym⁴³⁰.

Również przed rokiem 1989 kobiety walczące na froncie ustępowały w świadomości społecznej bardziej stereotypowym obrazom kobiet sanitariuszek, o czym świadczy wzniesiony w Kołobrzegu w roku 1980 pomnik sanitariuszki. Jednocześnie jednak walki toczne przez kobiety były przedmiotem wielu opracowań naukowych i popularnonaukowych, a Platerówki cieszyły się przywilejami ze strony władz⁴³¹.

Z punktu widzenia analiz prezentowanych w tej publikacji ważne jest, czy i w jakim stopniu owe zmiany społecznej percepcji wpłynęły na ideologię *gender* i cechy uważane za godne pożądania dla kobiet. Być może bardziej emocjonalne obrazy kobiet walczących z władzami komunistycznymi po zakończeniu II wojny światowej, w powiązaniu z pamięcią społeczną udziału kobiet w powstaniach o niepodległość Polski i okrojoną pamięcią o kobietach walczących podczas ostatniej wojny światowej, wystarczą w procesie utrzymania ideału kobiety, który stanowił ważny element analiz w tej publikacji.

Nowa polityka wobec przeszłości oraz kształtowana na jej podstawie pamięć społeczna w Polsce dotyczą głównie prezentowanego w rozdziale I i III materiału empirycznego. Odrębne pytanie dotyczy postępu amerykańskiej socjologii *gender* i ewentualnych korekt, jakich powinniśmy dokonać w prezentowanej warstwie teoretycznej.

Wiele rozdziałów tej publikacji zawiera krytykę ogólnych teorii stratyfikacji płci, wskazując na ich etnocentryzm i brak perspektywy historycznej. Krytyka ta dotyczy pierwszej książki Janet Chafetz⁴³², artykułu Dany Dunn, Elizabeth Almquist i Janet Chafetz⁴³³, a także stanowiącej wzór analizy segregacji według płci książki Jerry'ego Jacobsa⁴³⁴. Wszystkie te publikacje ukazały się 20 czy nawet 30 lat temu. Dogłębna analiza postępu socjologii płci wymaga rozległych studiów i odrębnej publikacji.

⁴³⁰ *Ibidem*, s. 39.

⁴³¹ *Ibidem*, s. 36.

⁴³² Chafetz Saltzman J., *Sex and Advantage. A Comparative, Macro-Structural Theory of Sex Stratification*, *op. cit.*

⁴³³ Dunn D., Almquist E.M., Chafetz Saltzman J., *Macrostructural Perspectives on Gender Inequality*, *op. cit.*

⁴³⁴ Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, *op. cit.*

Pewne elementy nowego spojrzenia na problematykę *gender* zawiera rozdział IV. Uwzględnia on jednak literaturę socjologiczną dotyczącą tych zagadnień w ograniczonym zakresie, podyktowanym przez cel uzupełnienia analizy segregacji edukacyjnej według płci o nowsze dane oraz przedstawienia tej analizy w kontekście przemian społecznych, politycznych i ekonomicznych w Stanach Zjednoczonych i w Polsce.

Wśród publikacji cytowanych w rozdziale IV na szczególną uwagę zasługują artykuły Marii Charles i Karen Bradley⁴³⁵. Zawierają one szereg interesujących idei oraz międzykulturową analizę porównawczą segregacji edukacyjnej według płci. W porównaniu do publikacji na temat segregacji cytowanych w tej książce, widoczny jest postęp metodologiczny, tj. zastosowanie nowego, opartego na analizie modeli logarytmiczno-liniowych, indeksu segregacji A ⁴³⁶.

Mimo zastosowania wyrafinowanych technik statystycznych i badań porównawczych, obejmujących imponującą liczbę 44 krajów o różnym poziomie rozwoju ekonomicznego, artykuły Charles i Bradley budzą wiele wątpliwości zarówno na poziomie teoretycznym, jak empirycznym. Jak piszą autorki:

„Twierdzimy, że konwencjonalne ewolucyjne modele statusu kobiet nie stanowią zadowalającego wyjaśnienia zróżnicowania segregacji kierunków studiów według płci w aspekcie porównawczym i historycznym, co spowodowane jest faktem, że nie doceniają one trwałej kulturowej siły ideologii *gender* (tzn. kulturowych przekonań na temat fundamentalnych i wrodzonych różnic *gender*). Przekonania te okazały się niezwykle trwale w kształtowaniu doświadczeń życiowych, oczekiwań i aspiracji w nawet najbardziej liberalnych i egalitarnych społeczeństwach. Wpływ przekonań o różnicach związanych z *gender* (*gender-essentialist*) jest ponadto wzmacniany przez istniejący w społeczeństwach zachodnich silny nacisk na samoekspresję i samorealizację jednostki”⁴³⁷.

Odrzucenie „konwencjonalnych ewolucyjnych modeli statusu kobiet” jako „wyjaśnienia zróżnicowania segregacji kierunków studiów według płci w aspekcie porównawczym

⁴³⁵ Charles M., Bradley K., *Equal but Separate? A Cross-National Study of Sex Segregation in Higher Education*, *op. cit.*; *idem*, *Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation by Field of Study in 44 Countries*, *op. cit.*

⁴³⁶ Indeks segregacji A stanowi funkcję *odds ratio*, co sprawia, że jest on niezależny od różnic między krajami w zakresie udziału kobiet wśród ogółu studentów, jak również od względnej wielkości kierunków studiów. Mniej doskonałą miarą, która posiada te cechy jest zastosowany w rozdziale III standaryzowany indeks niepodobieństwa D . Por. England P., Li S., *Desegregation Stalled. The Changing Gender Composition of College Majors, 1971-2002*, *op. cit.*

⁴³⁷ Charles M., Bradley K., *Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation by Field of Study in 44 Countries*, *op. cit.*, s. 925.

i historycznym” zgodne jest z moim stanowiskiem. Zastrzeżenia budzi jednak podstawa, na której opiera się powyższe stwierdzenie. Ideologia *gender* odgrywa niewątpliwie rolę w procesie generowania segregacji edukacyjnej, wątpliwym jest jednak, że segregacja kierunków studiów odzwierciedla fundamentalne i wrodzone różnice między kobietami i mężczyznami. Wybory edukacyjne kobiet amerykańskich w przeszłości związane były z ideologią udomowienia i ideologią oddzielnych sfer, charakterystyczną dla społeczeństwa amerykańskiego, przynajmniej do późnych lat 60. zeszłego wieku, kiedy spotkały się z ostrą krytyką ruchu feministycznego. Owa ideologia oparta była na władzy mężczyzn, którzy byli w stanie narzucić charakterystyczne dla niej wartości, jak również ich interpretację zgodną z własnymi interesami. Pomimo powierzchownej zgody z moim stanowiskiem ten fragment teorii Marii Charles i Karen Bradley stanowi krok wstecz w stosunku do wcześniejszej amerykańskiej literatury socjologicznej. Jak wiemy, literatura amerykańska w późnych latach 60. i w latach 70. podkreślała opresję i dyskryminację kobiet, co jest sprzeczne z twierdzeniem, że ich „wybory” edukacyjne oparte były na samoekspresji.

Realizacja ról społecznych, których podstawą są podziały *gender* nie może być definiowana w kategoriach samoekspresji i samorealizacji. Wprost przeciwnie, pojęcie samorealizacji rozumiane jest w psychologii społecznej jako realizacja talentów jednostki, które niejednokrotnie mogą być sprzeczne z tym, co dyktuje ideologia. Na przykład, jeśli młoda kobieta posiada zdolności matematyczne, samorealizacja będzie polegała na rozwoju tych talentów, podczas gdy normy związane z *gender* mogą nadal definiować matematykę jako zainteresowanie niekobiece.

Przytoczone wyżej rozważania Marii Charles i Karen Bradley stanowią podstawę hipotezy, zgodnie z którą segregacja kierunków studiów powinna być bardziej zaawansowana w krajach bardziej rozwiniętych ekonomicznie, aniżeli w krajach rozwijających się. Moja teoria, oparta na analizie władzy mężczyzn w Polsce i Stanach Zjednoczonych, jak również część prezentowanych w tej publikacji wyników badań, w bardzo ograniczonym zakresie potwierdzają tę hipotezę. Jak pamiętamy, przynajmniej do końca lat 70. system wyższego wykształcenia w kraju bardziej rozwiniętym ekonomicznie – Stanach Zjednoczonych – charakteryzował się wyższym stopniem segregacji edukacyjnej według płci aniżeli system wyższego wykształcenia w Polsce, kraju słabiej rozwiniętym ekonomicznie. Wydaje się jednak, że samoekspresja i samorealizacja kobiet amerykańskich miała niewiele wspólnego z tymi różnicami.

W rozdziale IV wiele uwagi poświęcam ekspansji systemu szkolnictwa wyższego w Polsce po roku 1989 oraz wzrostowi udziału kobiet wśród ogółu studentów i absolwentów wyższych uczelni w obu krajach. Analizy prowadzą do wniosku, że wzrost partycypacji kobiet w dwóch systemach szkolnictwa wyższego współwystępował ze spadkiem stopnia segregacji kierunków studiów według płci. Wyniki te są zgodne z ograniczonymi do Stanów Zjednoczonych wynikami badań England i Li⁴³⁸, które stwierdziły, że indeksy segregacji edukacyjnej zmniejszały się wraz ze wzrostem udziału kobiet wśród ogółu absolwentów otrzymujących stopień *bachelor's* w latach 1971-2002. Wyniki moich analiz nie potwierdzają natomiast wniosków z badań porównawczych Charles i Bradley.

Analizy empiryczne Pauli England i Su Li nie budzą wątpliwości. Warstwa teoretyczna badań, choć „pasuje” do uzyskanych wyników, wydaje się uboga nawet w odniesieniu do jednego społeczeństwa i pozostawia nas kompletnie bez odpowiedzi w wypadku międzykulturowych badań porównawczych. Perspektywa teoretyczna, jaką przyjęły te autorki, która ma wyjaśniać zmiany w zakresie udziału kobiet i mężczyzn w systemie wyższego wykształcenia, oparta jest na pojęciu **dewaluacji tego, co kobiece**. Jak same piszą:

„W procesie przewidywania zmian opieramy się mocno na perspektywie dewaluacji. Podstawowa idea polega tu na stwierdzeniu, że nasza kultura dewaluje kobiety, co z kolei prowadzi do dewaluacji lub stygmatyzacji wszystkiego, co związane jest z kobietami – stylów ubierania się, imion, aktywności czasu wolnego, kierunków studiów czy zawodów”⁴³⁹.

W dziedzinie segregacji edukacyjnej powyższa perspektywa oznacza, że integracja kierunków studiów w przeciągu czasu będzie wynikiem wyboru tradycyjnie męskich kierunków studiów przez kobiety, a nie wyboru tradycyjnie kobiecych kierunków studiów przez mężczyzn. Przewidywanie to wydaje się rozsądne, pozostawia nas jednak bez odpowiedzi na pytanie, co powoduje napływ kobiet do tradycyjnie męskich kierunków studiów i dlaczego zmiany dotyczące kompozycji kierunków studiów nastąpiły w tym, a nie w innym momencie. Ponadto stwierdzenie, iż **nasza kultura dewaluje kobiety** pozostawia bez odpowiedzi pytanie, jaką kulturę autorki mają na myśli. Może to być kultura amerykańska, kultura zachodnia, kultura europejska, bądź kultura globalna.

⁴³⁸ England P., Li S., *Desegregation Stalled. The Changing Gender Composition of College Majors, 1971-2002*, *op. cit.*

⁴³⁹ *Ibidem*, s. 658.

Idąc śladem Nancy Chodorow⁴⁴⁰ (cytowanej przez England i Li), która oferuje feministyczną rewizję teorii psychoanalitycznej, możemy przypuszczać, że w stopniu, w jakim kobiety we wszystkich kulturach są głównymi opiekunkami małych dzieci, są one dewaluowane na skalę niemal globalną. Dewaluacja kobiet przez mężczyzn ma być związana z tworzeniem się ich *gender identity* (tożsamości), która wymaga odseparowania od matki, a więc rodzica będącego odmiennej płci. Proces rozwoju męskiej identyfikacji wymaga odseparowania od kobiet i, jak twierdzi Chodorow, odrzucenia kobiet. England i Li⁴⁴¹ nie opowiadają się jednoznacznie za tą interpretacją, twierdzą jedynie, że jest to jedna z możliwych przyczyn mizoginicznych (*misogynistic*) kulturowych uprzedzeń i potrzeby mężczyzn odcięcia się od aktywności związanych z kobietami.

Podsumowując, możemy stwierdzić, że teorie zarówno Charles i Bradley, jak England i Li zawierają silny komponent psychologiczny, który wydaje się niewystarczający jako wyjaśnienie socjologicznej problematyki segregacji edukacyjnej według płci. Mimo omawianych wyżej mankamentów prace Charles i Bradley zawierają szereg idei, które odświeżają nieco spojrzenie na *gender* w socjologii amerykańskiej. Na przykład, autorki podkreślają fakt względnie niewielkiej segregacji edukacyjnej w selektywnych i elitarnych systemach szkolnych. Jest to zgodne z ich krytyką roli ewolucyjnych modeli statusu kobiet w wyjaśnianiu międzynarodowych różnic w stopniu segregacji kierunków studiów według płci. Wysoce selektywne systemy edukacyjne są na ogół charakterystyczne dla społeczeństw o silnym zróżnicowaniu klasowym, co stanowiło jeden z wątków prezentowanej w niniejszej publikacji analizy porównawczej Polski i Stanów Zjednoczonych.

Na zakończenie podkreślimy, że idee przedstawione w niniejszej książce i pierwotnie publikowane w latach 90. XX wieku, są obecnie szerzej uznawane przez socjologów. Jedną z tych idei jest konieczność łączenia analizy na poziomie jednostkowej z analizą społeczną, ekonomiczną i kulturową, a nie traktowanie tych analiz w sposób wyłączny i nawet konkurencyjny⁴⁴². Inną ideą jest przyznanie, że kraje mniej rozwinięte ekonomicznie mogą mieć systemy szkolnictwa wyższego, w których kobiety i mężczyźni są mniej segregowani w ramach kierunków studiów.

⁴⁴⁰ Chodorow N., *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*, Los Angeles 1978: University of California Press.

⁴⁴¹ England P., Li S., *Desegregation Stalled. The Changing Gender Composition of College Majors, 1971-2002*, *op. cit.*, s. 674.

⁴⁴² Blau F.D., Brinton M.C., Grusky D.B., *The Declining Significance of Gender?*, w: *The Declining Significance of Gender?*, (eds.) Blau F.D., Brinton M.C., Grusky D.B., *op. cit.*

Bibliografia

- „Życie Warszawy” 1 grudnia 1995 – 20 stycznia 1996 r.
- 120 Years of American Education: A Statistical Portrait*, (ed.) Snyder T.D., Washington 1993: U.S. Department of Education
- Alexander J.C., *Theoretical Logic in Sociology. Positivism, Presuppositions and Current Controversies*, Vol. I, Berkeley 1982: University of California Press
- Alexievich S., Hammond K., Lezhneva L., *I Am Loath to Recall: Russian Women Soldiers in World War II*, “Women Studies Quarterly” 1995, Vol. 23, No. 3/4
- Annual Report of the Department of Education for the Year Ending November 30, 1927*, The Commonwealth of Massachusetts, 1927
- Archer M.S., *Cross-national research and the analysis of educational systems*, w: *Cross-National Research in Sociology*, (ed.) Kohn M.L., Newbury Park 1989: Sage
- Arum R., Roksa J., *Aspiring Adults Adrift. Tentative Transitions of College Graduates*, Chicago 2014: The University of Chicago Press
- Baranowski I., *Pamiętniki 1840-1862*, Poznań 1923: A. Wrzosek
- Barber B., *Social Stratification. A Comparative Analysis of Structure and Process*, New York 1957: Harcourt, Brace and Company
- Barthel D., *Putting on Appearances. Gender and Advertising*, Philadelphia 1988: Temple University Press
- Bartnicki T., Czajkowski T., *Struktura zatrudnienia i zarobki pracowników umysłowych*, Warszawa 1936: Instytut Spraw Społecznych
- Bebel A., *Kobieta a socjalizm*, London 1897: Związek Zagraniczny Socjalistów Polskich
- Becker H.S., Rau W.C., *Sociology in the 1990s*, “Society” 1992, Vol. 30, No. 1
- Beller A.H., *Trends in occupational segregation by sex and race*, w: *Sex Segregation in the Workplace. Trends, Explanations, Remedies*, (ed.) Reskin B., Washington 1984: National Academy Press
- Ben-David J., *Professions in the Class System of Present-day Societies*, “Current Sociology” 1963-1964, Vol. 12, No. 3
- Berger P., *Sociology: A Disinvitation?*, “Society” 1992, Vol. 29, No. 6

- Bialecki I., Dąbrowa-Szeffler M., *Polish Higher Education in Transition: Between Policy Making and Autonomy*, w: *Structuring Mass Higher Education: The Role of Elite Institutions* (International Studies in Higher Education), (eds.) Tapper T., Palfreyman D., New York, Milton Park, Abington, Oxon 2009: Routledge
- Białokur F., *Praca samarytańska i społeczna kobiet polskich w powstaniu styczniowym 1863-1864 roku: materiały do opracowania służby zdrowia w powstaniu styczniowym 1863-1864*, Warszawa 1928: Nakł. Działu Wydawniczego Warszawskiego Okręgu – Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża
- Bielecki R., *Żołnierze Powstania Warszawskiego*, Warszawa 1995: Katalog Archiwów Państwowych
- Biennial Survey of Education 1926/28- 1938/41*, Washington DC 1930-1940: US Government Printing Office
- Blau F.D., Brinton M.C., Grusky D.B., *The Declining Significance of Gender?*, w: *The Declining Significance of Gender?*, (eds.) Blau F.D., Brinton M.C., Grusky D.B., New York 2006: Russel Sage Foundation
- Blau F.D., Kahn L.M., *The Gender Pay Gap: Going, Going... but Not Gone*, w: *The Declining Significance of Gender?*, (eds.) Blau F.D., Brinton M.C., Grusky D.B., New York 2006: Russel Sage Foundation
- Blau P.M., Duncan O.D., *The American Occupational Structure*, New York 1967: John Wiley
- Blau P.M., *Inequality and Heterogeneity. A Primitive Theory of Social Structure*, New York 1977: The Free Press
- Blumberg R.L., *A General Theory of Gender Stratification*, "Sociological Theory" 1984, Vol. 2, No. 1
- Blumberg R.L., *Stratification: Socio-Economic and Sexual Inequality*, Dubuque 1978: William C. Brown
- Boberska F., *O Polkach, które się szczególnie zasłużyły Ojczyźnie w powstaniu listopadowym*, Lwów 1893: Piller i Ska
- Bradley K., Khorr D., *Toward an Integration of Theory and Research on the Status of Women*, "Gender and Society" 1993, Vol. 7, No. 3
- Bruchnańska M., *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym*, Miejsce Piastowe 1932: Dom Wydawniczy Towarzystwa Świętego Michała Archaniola
- Brumberg J.J., Thomes N., *Women in the Professions: A Research Agenda for American Historians*, "Reviews in American History" 1982, Vol. 10, June

- Burkhauser R.V., Larrimore J., Simon K.I., *A "Second Opinion" on the Economic Health of the American Middle Class*, "National Tax Journal" 2012, Vol. 65, No. 1
- Busheikin L., *Closing Words: Is Sisterhood Really Global?*, w: *Bodies of Bread and Butter: Re-configuring Women's Lives in the Post-Communist Czech Republic*, (eds.) Trnka S., Busheikin L., Prague 1993: Prague Gender Studies Centre
- Caban W., *Kobiety i powstanie styczniowe*, w: *Kobieta i świat polityki*, (red.) Żarnowska A., Szwarc A., Warszawa 1994: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego
- Cambridge History of Poland: From Augustus II to Piłsudski 1667-1935*, (eds.) Reddaway W.F., Penson J.H., Halecki O., Dyboski R., Cambridge 1951: The Cambridge University Press
- Chafetz Saltzman J., *Gender Equity: An Integrated Theory of Stability and Change*, Newbury Park 1990: Sage
- Chafetz Saltzman J., *Sex and Advantage. A Comparative, Macro-Structural Theory of Sex Stratification*, New York 1984: Rowman and Allanheld
- Chalaśiński J., *Pamiętnikarstwo jako świadectwo przeobrażeń narodu polskiego*, w: *Pamiętniki Polaków 1918-1978*, (red.) Gołębiowski B., Grad M., Jakubczak F., Warszawa 1982: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza
- Chalaśiński J., *Przeszłość i przyszłość inteligencji polskiej*, Warszawa 1958: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza
- Chaplin D., *Domestic service and the Negro*, w: *Blue Collar World. Studies of the American Worker*, (eds.) Shostak A.B., Gomberg W., Eglewood Cliffs 1964: Prentice Hall
- Charles M., Bradley K., *Indulging Our Gendered Selves? Sex Segregation by Field of Study in 44 Countries*, "American Journal of Sociology" 2009, Vol. 114, No. 4
- Charles M., Bradley K., *Equal but Separate? A Cross-National Study of Sex Segregation in Higher Education*, "American Sociological Review" 2002, Vol. 67, No. 4
- Charles M., Grusky D.B., *Occupational Ghettos: The Worldwide Segregation of Women and Men*, Stanford 2004: Stanford University Press
- Chodorow N., *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender*, Los Angeles 1978: University of California Press
- Cieszyński A., *Stan lekarski w czasach obecnych pod względem liczbowym i ekonomicznym*, Lwów 1928: Piller-Neumann
- Clark C., *The Economics of 1960*, London 1942: Macmilan and Co

- Cole M., *Is Sociology of Gender Stratification Parochial? The Case of Women and Warfare*, w: *What's Wrong with Sociology?*, (ed.) Cole S., New Brunswick, London 2001: Transaction Publishers
- Cole M., *Sex Segregation in American and Polish Higher Education. The Influence of Class Structure, Politics, and the Economy*, "International Journal of Comparative Sociology" 1999, Vol. XL, No. 3
- Cole M., *Gender and Power: A Comparative Analysis of Sex Segregation in Polish and American Higher Education, 1965-1985*, "Sociology" 1998, Vol. 32, No. 2
- Cole M., *Gender and Power: Sex Segregation in American and Polish Higher Education as a Case Study*, "Sociological Forum" 1997, Vol. 12, No. 2
- Cole S., *Sex discrimination and admission to medical school: 1929-1984*, "American Journal of Sociology" 1986, Vol. 92, No. 3
- Collins R., *Gender and Power. Society, the Person, and Sexual Politics*, Stanford 1987: Stanford University Press
- Collins R., *The Credential Society. An Historical Sociology of Education and Stratification*, New York 1979: Academic Press
- Connell R.W., *A thumbnail dipped in tar. Or can we write sociology from the fringe of the world?*, "Meanjin" 1991, Vol. 50, No. 1
- Cottam K.J., *Soviet women in combat in World War 2: The ground forces and the navy*, "International Journal of Women Studies" 1980, Vol. 4, No. 3
- Curie E., *Madame Curie*, New York 1939: Doubleday, Doran and Co.
- Dąbrowska K., *Mimo wszystko uczymy się*, w: *Z dziejów Podziemnego Uniwersytetu Warszawskiego*, (red.) Kotarbiński T., Warszawa 1961: Iskry
- Davies N., *God's Playground. A History of Poland: 1975 to the Present*, Vol. II, New York 1982: Columbia University Press
- Deaux K., *From Individual Differences to Social Categories: Analysis of a Decade's Research on Gender*, "American Psychologist" 1984, Vol. 39, No. 2
- Digest of Education Statistics*, Washington 1978-1988, 2006, 2011: US Government Printing Office National Center for Education Statistics
- DiPrete T.A., Buchmann C., *The Rise of Women. The Growing Gender Gap in Education and What it Means for American Schools*, New York 2013: Russell Sage Foundation
- Dobaczewska W., *Rycerki polskie*, Warszawa 1922: Biblioteka Dziel Wybranych

- Dobbs L., *War on the Middle Class. How the Government, Big Business and Special Interest Groups Are Waging War on the American Dream and How to Fight Back*, New York 2006: The Penguin Group
- Doctorate Production in the United States Universities 1920-1962*, (comp.) Harmon L.R., Soltz H., Washington 1963: National Academy of Science – National Research Council
- Domański H., *Zadowolony niewolnik? Studium o nierównościach między mężczyznami i kobietami w Polsce*, Warszawa 1992: IFiS PAN
- Dorabalska A., *Jeszcze jedno życie*, Warszawa 1972: Instytut Wydawniczy PAX
- Drzewiecka S., *Szłyśmy znad Oki*, Warszawa 1965: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej
- Dunn D., Almqvist E.M., Chafetz Saltzman J., *Macrostructural Perspectives on Gender Inequality*, w: *Theory on Gender/Feminism on Theory*, (ed.) England P., New York 1993: Aldine de Gruyter
- Earned Degrees Conferred in Higher Education*, Washington 1965-1988: US Government Printing Office National Center for Educational Statistics
- Education at a Glance: OECD Indicators 2012*, <http://www.oecd.org/edu/eag2012>
- England P., Allison P., Li S. *et al.*, *Why Are Some Academic Fields Tipping Toward Female? The Sex Composition of U.S. Fields of Doctoral Degree Receipt, 1971-2002*, "Sociology of Education" 2007, Vol. 80, No. 1
- England P., Li S., *Desegregation Stalled. The Changing Gender Composition of College Majors, 1971-2002*, "Gender & Society" 2006, Vol. 20, No. 5
- Erikson R., Goldthorpe J.H., *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*, Oxford 1993: Clarendon Press
- Ettinger E., *Rosa Luxemburg. A Life*, Boston 1986: Beacon Press
- Evans Rupert M.D., Kelley J., Kolosi T., *Images of Class: Public Perceptions in Hungary and Australia*, "American Sociological Review" 1992, Vol. 57, No. 4
- Falski M., *Środowisko społeczne młodzieży a jej wykształcenie*, Warszawa 1937
- Fifteenth Census of the United States: 1930*, Vol. *General Report on Occupations*, Washington 1933: US Government Printing Office
- Fifteenth Census of the United States: 1930*, Vol. *Occupational Statistics, Abstract Summary of the U.S.*, Washington 1932: US Government Printing Office
- Filar Z., *Anna Tomaszewicz Dobrska. Karta z dziejów polskich lekarek*, Warszawa 1959: Polskie Stowarzyszenie Historii Medycyny

- Fiszman J.R., *Education and Equality of Opportunity in Eastern Europe, with Special Focus on Poland*, "Politics and Society" 1977, Vol. 7, No. 3
- Flexner A., *Universities: American, English, German*, New York 1930: Oxford University Press
- Folbre N., *Micro, Macro, Choice, and Structure*, w: *Theory on Gender. Feminism on Theory*, (ed.) England P., New York 1993: Aldine de Gruyter
- Fourteenth Census of the United States: 1920*, Vol. IV *Occupations*, Washington 1923: US Government Printing Office
- Friedan B., *The Feminine Mystique*, New York 1963: Dell
- Friedman E., Scott J.C., *Foreword*, w: Moore B. Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston 1993 (1966): Beacon Press
- Fuchs Epstein C., *Woman's Place. Options and Limits in Professional Careers*, Berkeley 1971: University of California Press
- Fuchs Epstein C., *Women in Sociological Analysis: New Scholarship Versus Old Paradigms*, "Soundings: An Interdisciplinary Journal" 1981, Vol. 64, No. 4
- Global Educational Digest 2006. Comparing Education Statistics Across the World*, Montreal 2006: UNESCO Institute for Statistics
- Goldin C., *Understanding the Gender Gap: An Economic History of American Women*, New York 1990: Oxford University Press
- Gordon R.J., *The Great Stagnation of American Education*, <http://opinionater.blogs.nytimes.com/2013/09/07/the-great-stagnation-of-american-education/>
- GDP per Capita by Country*, Statistics from the World Bank, 1960-2016, 2017, <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>
- Granovetter M., Tilly Ch., *Inequality and Labor Processes*, w: *Handbook of Sociology*, (ed.) Smelser N.J., Newbury Park 1989: Sage Publications
- Greenstone M., Looney A., *Regardless of the Cost, College Still Matters*, The Hamilton Project 2012: Brookings Institution Press
- Gross F., *Proletariat i kultura*, Warszawa 1938: Związek Zawodowy Pracowników Kolejowych
- Haavio-Mannila E., Sokołowska M., *Social Position of Women*, w: *Social Structure and Change. Finland and Poland in Comparative Perspective*, (eds.) Allardt E., Wesolowski W., Warszawa 1980: PWN

- Hartmann H., *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union*, w: *Women and Revolution: a discussion of an unhappy marriage of Marxism and Feminism*, (ed.) Sargent L., Boston 1981: South End Press
- Hartmann H., *Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by Sex*, "Signs" 1976, Vol. 1, No. 1
- Hearn J.C., Olzak S., *The Role of College Major Departments in the Reproduction of Sexual Inequality*, "Sociology of Education" 1981, Vol. 54, No. 3
- Hennesy R., *Materialist Feminism and the Politics of Discourse*, New York 1993: Routledge
- Hertz A., *The Jews in Polish Culture*, Evanston 1988: Northwestern University Press
- Higonnet M.R., *Another Record: A Different War*, "Women's Study Quarterly" 1995, Vol. 23, No. 3/4
- Hill C.M., *A Decade of Progress in Teacher Training*, New York City 1927: Bureau of Publications Teachers College, Columbia University
- Hoffman E., *Exit into History. A Journey through the New Eastern Europe*, New York 1993: Viking Penguin
- Hoffman E., *Lost in translation. A Life in a New Language*, New York 1989: E.P. Dutton
- Hoffmanowa K. z Tańskich, *O powinnościach kobiet*, Berlin 1849: Księgarnia B. Behra
- Hoffmanowa K. z Tańskich, *Pamiętka po dobrej matce czyli ostatnie jej rady dla córki*, Warszawa 1820: Drukarnia Łatkiewicza
- Hulewicz J., *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Kraków 1939: Polska Akademia Umiejętności
- Hulewicz J., *O podłoże społeczno-ekonomiczne walki kobiet polskich o dostęp na uniwersytety*, "Przegląd Współczesny," 1937, nr 169-171
- Hummer P.M., *The Decade of Elusive Promise. Professional Women in the United States, 1920-1930*, Ann Arbor 1979: UMI Research Press
- International Standard Classification of Education* (Vol. 1-2), Paris 1976: The UNESCO Press
- Jacobs J.A., *Gender Inequality at Work*, New York 1995: Sage Publications
- Jacobs J.A., *Revolving Doors. Sex Segregation and Women's Careers*, Stanford 1989: Stanford University Press
- James D.R., Taeuber K.E., *Measures of Segregation*, w: *Sociological Methodology 1985*, (ed.) Tuma N.B., San Francisco 1985: Jossey-Bass
- Jamrisko M., Kolet I., *College Costs Surge 500% in U.S. Since 1985: Chart of the Day*, 2013, <http://www.bloomberg.com/news/2013-08-26>
- Kahl J.A., *The American Class Structure*, New York 1961: Holt, Rinehart and Winston

- Kaluźna J., *I Samodzielny Batalion Kobiety im. Emilii Plater w kontekście polityki wobec przeszłości*, w: *Gender jako determinanta w przestrzeni prywatnej i publicznej*, (red.) Balczyńska-Kosman A., Andruszkiewicz J., Kaluźna J., Kania E., Poznań 2012: Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa UAM
- Kerber L., *Women of the Republic: Intellect and Ideology in Revolutionary America*, Chapel Hill 1980: University of North Carolina Press
- Kincade Oppenheimer V., *The Female Labor Force in the United States; Demographic and Economic Factors Governing its Growth and Changing Composition*, Berkeley 1970: Institute of International Studies, University of California
- Klemensiewiczowa J. z Sikorskich, *Przebojem ku wiedzy. Wspomnienia jednej z pierwszych studentek krakowskich z XIX wieku*, Wrocław 1961: Ossolineum
- Kłoskowska A., *Généralités: attitudes à l'égard des rôles respectives et de l'égalité de deux sexes et à l'égard des enfants*, w: *Images de la Femme dans la Société*, (ed.) Chombart de Lauwe P.H., Paris 1964: Les Éditions Ouvriers
- Kobieta w Sejmie. Działalność posłanek Narodowej Organizacji Kobiet: zarys sprawozdania za lata 1919-1927*, Warszawa 1928: Narodowa Organizacja Kobiet
- Kobiety w Polsce*, Warszawa 2007: Główny Urząd Statystyczny
- Komarovsky M., *Women in College: Shaping New Feminine Identities*, New York 1985: Basic Books
- Kormanowa Ż., *Ludzie i życie*, Warszawa 1982: KiW
- Krugman P., *Better Pay Now*, "The New York Times" December 2, 2013
- Krugman P., *Makers, Takers. Fakers*, "The New York Times" December 28, 2012
- Krugman P., *The Conscience of a Liberal*, New York 2007: W.W. Norton
- Kublik A., *Kobiety pod kreską*, „Gazeta Wyborcza”, 25 listopada 2002
- Kula W., *An Economic Theory of the Feudal System. Towards a Model of the Polish Economy 1500-1800*, London 1976: NLB
- Kuper L., *Segregation*, w: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, (ed.) Sills D.L., New York 1968: Macmillan/The Free Press
- La Grande Encyclopédie. Inventaire Raisonné des Sciences: des Lettres et des Arts*, Vol. 22, Paris 1885-1902: H. Lamirault
- Labaree D.F., *Public Goods, Private Goods: The American Struggle over Educational Goals*, "American Educational Research Journal" 1997, Vol. 34, No. 1

- Landau Z., Tomaszewski J., *The Polish Economy in the Twentieth Century*, London 1985: Croom Helm
- Larousse P., *Grand Dictionnaire Universel*, Vol. 12.2., Paris 1878: Administration du Grand Dictionnaire Universel
- Leslie R.F., *Reform and Insurrection in Russian Poland 1856-1865*, London 1963: University of London, The Athlone Press
- Leslie R.F., *Polish Politics and the Revolution of November 1830*, London 1956: University of London, The Athlone Press
- Liebersohn S., Carter D.K., *Temporal Changes and Urban Differences in Residential Segregation: A Reconsideration*, "American Journal of Sociology" 1982, Vol. 88, No. 2
- Lipman-Blumen J., *Gender Roles and Power*, Englewood Cliffs, New York 1984: Prentice Hall
- Lipset S.M., Bendix R., *Social Mobility in Industrial Society*, Berkeley 1967: University of California Press
- Lorber J., *Paradoxes of Gender*, New Haven, London 1994: Yale University Press
- Lorence-Kot B., *Konspiracja: Probing the topography of women's underground activities. The Kingdom of Poland in the second half of the nineteenth century*, w: *Women in Polish Society*, (eds.) Jaworski R., Pietrow-Ennker B., Bouldner 1992: East European Monographs
- Lueptow L.B., Garovich-Szabo L., Lueptow M.B., *Social Change and the Persistence of Sex Typing: 1975-1997*, "Social Forces" 2001, Vol. 80, No. 1
- Main J.T., *The Class Structure of Revolutionary America*, w: *Class, Status, and Power. Social Stratification in Comparative Perspective*, (eds.) Bendix R., Lipset S.M., New York 1966: The Free Press
- Mały Rocznik Statystyczny*, Warszawa 1932-1939: Główny Urząd Statystyczny
- Mann A., DiPrete T., *Trends in Gender Segregation in the Choice of Science and Engineering Majors*, "Social Science Research" 2013, Vol. 42, No. 6
- Mann M., *The Sources of Social Power: The Rise of Classes and Nation States, 1790-1914*, Vol. II, Cambridge 1993: Cambridge University Press
- Mann M., *The Sources of Social Power: A History of Power from the Beginning to A.D. 1760*, Vol. I, Cambridge 1986: Cambridge University Press
- Markell Morantz-Sanchez R., *Sympathy and Science. Women Physicians in American Medicine*, New York 1985: Oxford University Press

- Massey D.S., Denton N.A., *The Dimensions of Residential Segregation*, "Social Forces" 1988, Vol. 67, No. 2
- Massey D.S., Mullan B.P., *Processes of Hispanic and Black Spatial Assimilation*, "American Journal of Sociology" 1984, Vol. 89, No. 4
- Materiał na konferencję prasową GUS*, Warszawa 2010: Główny Urząd Statystyczny
- Merton R.K., *Continuities in the Theory of Social Structure and Anomie*, w: *Social Theory and Social Structure*, Glencoe 1957: The Free Press
- Merton R.K., *Social Structure and Anomie*, w: *Social Theory and Social Structure*, Glencoe 1957: The Free Press
- Misztal-Cole M., *Patriarchy and Sex Segregation in Higher Education: A Comparative Analysis of Poland and the United States from the Nineteenth Century until the 1930s*, referat przedstawiony na dorocznej konferencji ASA, Miami Beach 1993
- Misztal M., *Elementy systemu wartości współczesnego społeczeństwa polskiego*, Warszawa 1990: Państwowe Wydawnictwo Naukowe
- Misztal M., *Wartość pracy dla różnych klas i kategorii społeczno zawodowych*, "Organizacja i Kierowanie" 1976, t. 4, nr 6
- Moffett M'Ledge, *The Social Background and Activities of Teachers College Students*, New York 1929: Teachers College Press
- Mooney Marini M., Brinton M.C., *Sex typing in occupational socialization*, w: *Sex Segregation in the Workplace. Trends, Explanations, Remedies*, (ed.) Reskin B., Washington 1984: National Academy Press
- Moore B. Jr., *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Boston 1966: Beacon Press
- Moss Kanter R., *Men, and Women of the Corporation*, New York 1977: Basic Books
- Nalęcz T., *Kobiety w walce o niepodległość w czasie pierwszej wojny światowej*, w: *Kobieta i świat polityki*, (red.) Żarnowska A., Szwarc A., Warszawa 1994: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego
- Newcomer M., *A Century of Higher Education for American Women*, New York 1959: Harper and Brothers
- Nichols J., McChesney R.W., *Dollarocracy: How the Money and Media Election Complex is Destroying America*, New York 2013: Nation Books
- Odland S., *College Costs out of Control*, <http://www.forbes.com/sites/steveodland/2012/03/24/college-costs-are-soaring/>

- Oppenheim Mason K., *Commentary: Strober's Theory of Occupational Segregation*, w: *Sex Segregation in the Workplace. Trends, Explanations, Remedies*, (ed.) Reskin B., Washington 1984: National Academy Press
- Oppenheim Mason K., Czajka J.L., Arber S., *Change in the U.S. Women's Sex-Role Attitudes, 1964-1974*, "American Sociological Review" 1976, Vol. 41, No. 4
- Orloff A.S., *The Political Origins of America's Belated Welfare State*, w: *The Politics of Social Policy in the United States*, (eds.) Weir M., Orloff A.S., Skocpol T., Princeton 1988: Princeton University Press
- Ossowski S., *Class Structure in the Social Consciousness*, New York 1963: The Free Press
- Parkin F., *System Contradiction and Political Transformation*, w: *Classes, Power, and Conflict*, (eds.) Giddens A., Held D., Berkeley 1982: University of California Press
- Parsons T., *The Distribution of Power in American Society*, w: *Structure and Process in Modern Societies*, (ed.) Parsons T., New York 1960: The Free Press
- Perlez J., *Dark Underside of Polish Family Life: Domestic Violence*, "The New York Times" 1998, May 8
- Podgórecki A., *Polish Society*, Westport 1994: Praeger Publishers
- Poggi G., *The State: Its Nature, Development and Prospects*, Stanford 1990: Stanford University Press
- Polachek S.W., *Occupational Segregation Among Women: Theory, Evidence and a Prognosis*, w: *Women in the Labor Market*, (eds.) Lloyd C.B., Andrews E.S., Gilroy C.L., New York 1979: Columbia University Press
- Polachek S.W., *Sex Differences in College Major*, "Industrial and Labor Relations Review" 1978, Vol. 31, No. 4
- Poland: *Evolution of Wages during the Crisis*, <http://www.eurofund.europa.eu/ewco/studies/tn1203015s/pl1203019q.htm>
- Próchnik A., *Kobieta w polskim ruchu socjalistycznym*, Warszawa 1948: Spółdzielnia Wydawnicza „Wiedza”
- Randour M.L., Strasburg G.L., Lipman-Blumen J., *Women in Higher Education: Trends in Enrollments and Degrees Earned*, "Harvard Educational Review" 1982, Vol. 52, No. 2
- Reszke I., *Social Prestige and Gender*, Warszawa 1984: Polska Akademia Nauk
- Reynolds E.O., *The Social and Economic Status of College Students*, New York City 1927: Bureau of Publications Teachers College, Columbia University
- Rocznik Statystyczny Szkolnictwa*, Warszawa 1967-1972: Główny Urząd Statystyczny

- Rocznik Statystyczny*, Warszawa 1989: Główny Urząd Statystyczny
- Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, Rok Wydawnictwa IV 1925/1926*, Warszawa 1927: Główny Urząd Statystyczny
- Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, Rok Wydawnictwa V 1927*, Warszawa 1927: Główny Urząd Statystyczny
- Rossi A.S., *The Feminist Papers: From Adams to Beauvoir*, New York 1973: Columbia University Press
- Rossi A.S., *Women in Science: Why So Few?*, "Science" 1965, Vol. 148, No. 3674
- Roth Walsh M., *Doctors Wanted. No Women Need Apply: Sexual Barriers in the Medical Profession, 1835-1975*, New Haven 1977: Yale University Press
- Rueschemeyer D., Stephens E.H., Stephens J.D., *Capitalist Development and Democracy*, Chicago 1992: University of Chicago Press
- Ruml B., Tickton S.G., *Teaching Salaries Then and Now, a 50-year Comparison with Other Occupations and Industries*, New York 1955: Fund for the Advancement of Education
- Rutkowski J.J., *Welfare and the Labor Market in Poland. Social Policy During Economic Transition*, Washington 1998: World Bank Technical Papers, No. 417
- Sanday P.R., *Female Power and Male Dominance*, Cambridge 1981: Cambridge University Press
- Sanday P.R., *Female Status in the Public Domain*, w: *Woman, Culture, and Society*, (eds.) Zimbalist Rosaldo M., Lamphere L., Stanford 1974: Stanford University Press
- Sax L., *Boys Adrift, The Five Factors Driving the Growing Epidemic of Unmotivated Boys and Underachieving Men*, New York 2007: Basic Books
- Scanzoni J., Fox G.L., *Sex Roles, Family, and Society: The Seventies and Beyond*, "Journal of Marriage and the Family" 1980, Vol. 42, No. 4
- Siemieńska R., *Women and Social Movements in Poland*, "Women and Politics" 1986, Vol. 6. No. 4
- Simmel G., *The Sociology of Georg Simmel*, New York [1950] 1964: The Free Press
- Sixteenth Census of the United States: 1940*, Vol. I *Population: The Labor Force, Employment, and Family Characteristics of Women*, Washington 1943: Government Printing Office
- Sixteenth Census of the United States: 1940*, Vol. III *The Labor Force, Occupation, Industry, Employment, and Income*, Part I *United States Summary*, Washington 1943: Government Printing Office

- Smith D.E., *An Analysis of Ideological Structures and How Women are Excluded: Considerations for Academic Women*, "The Canadian Review of Sociology and Anthropology" 1975, Vol. 12, No. 4
- Sobczak K., *Kobiety polskie w drugiej wojnie światowej*, w: *Kobiety polskie: praca zbiorowa*, (red.) Konecka E., Warszawa 1986: Książka i Wiedza
- Sobczak K., *Kobiety w wojnie wyzwoleniczej narodu polskiego. 1939–1945. Stan badań*, w: *By nie odeszły w mrok zapomnienia. Udział kobiet polskich w drugiej wojnie światowej*, (red.) Polubiec Z., Warszawa 1976: Książka i Wiedza
- Sokolowska M., *Women's Experience under Socialism*, w: *Women: Roles and Status in Eight Countries*, (eds.) Zollinger Giele J., Chapman Smock A., New York 1977: John Wiley
- Solomon B.M., *In the Company of Educated Women: A History of Women and Higher Education in America*, New Haven 1985: Yale University Press
- Sommers Hoff Ch., *The War Against Boys. How Misguided Feminism Is Harming our Young Men*, New York 2000: Simon Schuster
- Statistical Abstract of the United States: 1991*, Washington 1991: US Bureau of the Census
- Statistical Yearbook – 59th issue*, New York 2016: United Nations
- Statistical Yearbook 1996*, Paris 1978-1997: The UNESCO Press
- Statistical Yearbooks*, Paris 1967-88: The UNESCO Press
- Statystyka Szkolnictwa 1931/32-1945-46*, Warszawa 1933-1947: Główny Urząd Statystyczny
- Straszewicz J., *Emilie Plater: Sa Vie et Sa Mort*, Paris 1835: Bourgogne et Martine
- Straszewicz J., *I Polacchi Della Rivoluzione Del 29 Novembre 1830*, Vol. I, II, Capolago 1833-34: Tipografia e Libreria Elvetica
- Strober M.H., *Toward a General Theory of Occupational Sex Segregation: The Case of Public School Teaching*, w: *Sex Segregation in the Workplace. Trends, Explanations, Remedies*, (ed.) Reskin B., Washington 1984: National Academy Press
- Szkoły wyższe i ich finanse w 2010 r.*, Warszawa 2011: Główny Urząd Statystyczny
- Szkoły wyższe i ich finanse w 2005 r.*, Warszawa 2006: Główny Urząd Statystyczny
- Taylor J., *The Economic Development of Poland, 1919-1950*, Ithaca 1952: Cornell University Press
- The Long Term Decline in Prime Age Male Labor Force Participation*, Washington 2016: Executive Office of the President of the United States

- Tilly C., *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*, New York 1984: Russell Sage Foundation
- Tocqueville A., *De la démocratie en Amérique*, (ed.) Mayer J.P., Paris 1835/1968: Gallimard
- Tyree A., Semyonow M., Hodge R., *Gaps and Glissandos: Inequality, Economic development and Social Mobility in 24 Countries*, "American Sociological Review" 1979, Vol. 44, No. 3
- Vanneman R., Cannon L.W., *The American Perception of Class*, Philadelphia 1987: Temple University Press
- Walby S., *Theorizing Patriarchy*, Oxford 1990: Basil Blackwell
- Warner L.W., Lunt P.S. *et al.*, *Social Class in America*, New York 1949: Harper
- Warner L.W., Lunt P.S., *The Social Life of a Modern Community*, New Haven 1941: Yale University Press
- Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Udział kobiet w ruchu robotniczo-rewolucyjnym (w pierwszych kółkach i partii Proletariat)*, w: *Kobiety polskie: praca zbiorowa*, (red). Konecka E., Warszawa 1986: Książka i Wiedza
- Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Sercem i orężem ojczyźnie służyły: Emilia Plater i inne uczestniczki powstania listopadowego, 1830-1831*, Warszawa 1982: Wydawnictwo MON
- Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Najdziewniejszy z adiutantów. Opowieść o Annie Henryce Pustowójtównie*, Warszawa 1968: Wydawnictwo MON
- Weber M., *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, New York 2008: W.W. Norton & Company
- Weber M., *Economy and Society*, Vol. I, New York 1968: Bedminster Press
- Weber M., *The Theory of Social and Economic Organization*, New York 1947: Oxford University Press
- What's Wrong with Sociology?*, (ed.) Cole S., New Brunswick, London 2001: Transaction Publishers
- Wierna służba. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1910-1915*, (red.) Piłsudska A., Rychterówna M., Pelczyńska W., Dąbrowska M., Warszawa 1927: Główna Księgarnia Wojskowa
- Williams Ch.L., *Still a Men's World. Men who Do Women's Work*, Berkeley 1995: University of California Press
- Wilson K.L., Boldizar J.P., *Gender Segregation in Higher Education: Effects of Aspirations, Mathematics Achievement, and Income*, "Sociology of Education" 1990, Vol. 63, No. 1

- Wippler R., Lindenberg S., *Collective Phenomena and Rational Choice*, w: *The Micro-Macro Link*, (eds.) Alexander J.C., Giesen B., Münch R., Smelser N.J., Berkeley 1987: University of California Press
- Wittlinowa H., *Atlas szkolnictwa wyższego*, Warszawa 1937: Związek Nauczycielstwa Polskiego
- Women in National Parliaments*, <http://ipu.org>, 31 grudnia 2011
- World Bank*, hasło w Wikipedii, https://en.wikipedia.org/wiki/World_Bank
- World Guide to Higher Education: A Comparative Survey of Systems, Degrees and Qualifications*, Paris (1976) 1982: The UNESCO Press
- World Statistical Outlook on Higher Education & 1980/1995*, Working Document, Paris 1998: The UNESCO Press
- Zawodziński K.W., *O podłoże społeczno-ekonomiczne walki kobiet polskich o dostęp na uniwersytety*, „Przegląd Współczesny” 1936, t. 15 nr 172
- „Zielony Sztandar” 1935, t. 32, Czerwiec
- Zweig F., *Poland Between Two Wars. A Critical Study of Social and Economic Changes*, London 1944: Becker and Warburg
- Żarnowska A., *Prywatna sfera życia rodzinnego i zewnętrzny świat życia publicznego – bariery i przenikanie; próg XIX i XX wieku*, w: *Kobieta i świat polityki*, (red.) Żarnowska A., Szwarz A., Warszawa 1994: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego
- Żarnowski J., *Spółczesność drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*, Warszawa 1973: PWN
- Żarnowski J., *Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918-1939*, Warszawa 1964: PWN
- Żmichowska N., *Pogadanka*, Poznań 1923: A. Wrzosek
- Żołnierze wyklęci. Antykomunistyczne podziemie zbrojne po 1944 roku*, Warszawa 2013: Oficyna Wydawnicza Volumen

Collegium Civitas jest wydawcą lub współwydawcą następujących książek:

The European Value System, (ed.) Jadwiga Koralewicz, Warsaw 1999: Collegium Civitas Press/ Instytut Studiów Politycznych PAN

Marek Ziółkowski, Jadwiga Koralewicz, *Mentalność Polaków. Sposoby myślenia o polityce, gospodarce i życiu społecznym 1988-2000*, Warszawa 2003: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”/ Collegium Civitas Press

Edmund Wnuk-Lipiński, *Granice wolności, pamiętnik polskiej transformacji*, Warszawa 2003: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”/ Collegium Civitas Press

Leszek Chajewski, *Monitoring of Polish Visa Policy*, Policy paper, Warsaw 2004: Stefan Batory Foundation/Economic Sociology Department Collegium Civitas

Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje, (red.) Maciej Koźmiński, Warszawa 2004: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”/ Collegium Civitas Press

Cywilizacja europejska. Wykłady i eseje, wydanie II rozszerzone, (red.) Maciej Koźmiński, Warszawa 2005: Instytut Historii PAN/ Collegium Civitas

Dziennikarstwo, media, społeczeństwo, (red. naukowa) Stanisław Mocek, Warszawa 2005: Instytut Studiów Politycznych PAN/ Collegium Civitas Press

Tomasz Płudowski, *American Politics, Media and Elections. International Perspectives on US Presidency, Foreign Policy and Political Communication*, Toruń/Warszawa 2005: Wydawnictwo Adam Marszałek/ Collegium Civitas Press

Spojrzenia. Pałac Kultury i Nauki w socjologicznym kalejdoskopie, (red.) Anna Wyka, Katarzyna Iwińska, Warszawa 2005: Collegium Civitas Press

New Europe. The Impact of the First Decade. Vol. 1: Trends and Prospects, (eds.) Teresa Rakowska-Harmstone, Piotr Dutkiewicz, Warsaw 2006: Institute of Political Studies Polish Academy of Sciences/ Collegium Civitas Press

Eugeniusz Cezary Król, *Polska i Polacy w propagandzie narodowego socjalizmu w Niemczech 1919-1945*, Warszawa 2006: Oficyna Wydawnicza „Rytm”/ Collegium Civitas Press/ ISP PAN

Stanisław Mocek, *Dziennikarze po komunizmie. Elita mediów w świetle badań społecznych*, Warszawa 2006: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”/ Collegium Civitas Press

JP II. Pokolenie czy mozaika wartości?, (red.) Paweł Ruskowski, Jacek Bieliński, Agnieszka Figiel, Poznań/Warszawa 2006: Zysk i S-ka/ Collegium Civitas Press

- Terroryzm. Anatomia zjawiska**, (red. naukowa) Krzysztof Liedel, Warszawa 2006: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”/ Collegium Civitas Press
- New Europe. The Impact of the First Decade. Vol. 2: Variations on the Pattern**, (eds.) Teresa Rakowska-Harmstone, Piotr Dutkiewicz, Warsaw 2006: Institute of Political Studies Polish Academy of Sciences/ Collegium Civitas Press
- Terrorism, Media, Society**, (ed.) Tomasz Płudowski, Toruń 2006: Wydawnictwo Adam Marszałek/ Collegium Civitas
- Jacek Adamski**, *Nowe technologie w służbie terrorystów*, Warszawa 2007: Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas
- Waldemar J. Dziak, Jerzy Bayer**, *Mao. Zwycięstwa, nadzieje, klęski*, Warszawa 2007: Instytut Studiów Politycznych PAN/ Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas
- Barbara Stępniewska-Holzer, Jerzy Holzer**, *Współczesna historia Egiptu*, Warszawa 2007: Dialog/ Collegium Civitas Press
- Jacek Czaputowicz**, *Teorie stosunków międzynarodowych. Krytyka i systematyzacja*, Warszawa 2007: PWN/ Collegium Civitas
- O życiu publicznym, kulturze i innych sprawach**, (red. naukowa) Bogdan W. Mach, Edmund Wnuk-Lipiński, Warszawa 2007: Collegium Civitas Press/ Instytut Studiów Politycznych PAN
- Krzysztof Liedel, Paulina Piasecka**, *Jak przetrwać w dobie zagrożeń terrorystycznych. Elementy edukacji antyterrorystycznej*, Warszawa 2008: Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas Press
- Anna Czekanowska**, *Kultury tradycyjne wobec współczesności. Taniec, poezja, muzyka*, Warszawa 2008: Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas Press
- Jakub Ferenc**, *Sport w służbie polityki*, Warszawa 2008: Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas Press
- Kuba Jałoszyński**, *Współczesny wymiar antyterroryzmu*, Warszawa 2008: Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas Press
- Tomasz Płudowski**, *Komunikacja polityczna w amerykańskich kampaniach wyborczych*, Warszawa 2008: Wydawnictwo Naukowe PWN/ Collegium Civitas Press
- Bohdan Szklarski**, *Mity, symbole i rytuały we współczesnej polityce*, Warszawa 2008: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”/ Collegium Civitas Press

Ameryka: społeczeństwo, kultura, polityka. Tom 1: Społeczeństwo, tom 2: Kultura, tom 3: Polityka i stosunki międzynarodowe, (red.) Tomasz Płudowski, Toruń–Warszawa 2008: Wydawnictwo Adam Marszałek/ Collegium Civitas Press

Jadwiga Koralewicz, Autorytaryzm, lęk, konformizm, wyd. 2 zmienione, Warszawa 2008: Wydawnictwo Naukowe „Scholar”/ Collegium Civitas Press

Gra w przywództwo. Jak zdobyć i utrzymać władzę?, (red.) Bohdan Szklarski, Warszawa 2008: Centrum Kreowania Liderów/ Collegium Civitas Press

Lider, manager, oportunista – współczesne koncepcje przywództwa, (red.) Krzysztof Kasianiuk, Warszawa 2008: Centrum Kreowania Liderów/ Collegium Civitas Press

John Horgan, Psychologia terroryzmu, Warszawa 2008: Wydawnictwo Naukowe PWN/ Collegium Civitas Press

Aleksander Manterys, Sytuacje społeczne, Warszawa 2009: Zakład Wydawniczy NOMOS/ Collegium Civitas Press

Islandia. Wprowadzenie do wiedzy o społeczeństwie i kulturze, (red.) Roman Chymkowski, Włodzimierz Karol Pessel, Warszawa 2009: Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas Press

Paweł Dobrowolski, Szkotka w Paryżu. Pamiętnik Grace Elliott, Warszawa 2009: Instytut Historii PAN/ Collegium Civitas Press

Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji i źródło konfliktów, (red.) Andrzej Szpociński, Warszawa 2009: ISP PAN/ Wydawnictwo Naukowe „Scholar”/ Collegium Civitas Press

Budowanie partnerstw lokalnych. Projekt Razem dla Regionu, (red.) Katarzyna Iwińska, Warszawa 2009: Collegium Civitas Press

Rok 1956 w Polsce i jego rezonans w Europie, (red.) Joanna Szymoniczek, Eugeniusz Cezary Król, Warszawa 2009: ISP PAN/ Fundacja Współpracy Polsko-Niemieckiej/ Collegium Civitas Press

Włodzimierz Karol Pessel, Antropologia nieczystości. Studia z historii kultury sanitarnej Warszawy, Warszawa 2009: Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas Press

Francja ta sama czy inna? Jean-Yves Potel w rozmowie z Markiem Rapackim i Marcinem Frybesem, Warszawa 2009: Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas Press

Pokolenie JPII: dylematy światopoglądowe młodzieży, (red.) Paweł Ruszkowski, Warszawa 2009: Wyd. Zysk i S-ka/ Collegium Civitas Press

Stosunki transatlantyckie z perspektywy polskiej polityki zagranicznej, (red.) Agnieszka Orzelska, Warszawa 2009: ISP PAN / Collegium Civitas Press

Adam Burakowski, Aleksander Gubrynowicz, Paweł Ukielski, 1989 – *Jesień Narodów*, Warszawa 2009: Wydawnictwo „Trio” / Collegium Civitas Press

Paulina Codogni, *Okrągły stół, czyli polski Rubikon*, Warszawa 2009: Prószyński i S-ka / Collegium Civitas

Waldemar J. Dziak, *Korea Północna. U źródeł rodzinnej sukcesji władzy*, Warszawa 2009: ISP PAN / Collegium Civitas Press

Świat i Polska wobec globalnych wyzwań. Wybrane problemy, (red. naukowa) Ryszard Żelichowski, Biblioteka Prac Doktorantów nr 1, Warszawa 2009: ISP PAN / Collegium Civitas

Koncepcje polityki, (red.) Włodzimierz Wesołowski, Warszawa 2009: Wydawnictwo Naukowe „Scholar” / Collegium Civitas

Nowe krytyki Kościoła, (red.) Cezary Kościelniak, Kraków 2010: AUREUS/Collegium Civitas Press

Maria Dunin-Wąsowicz, *Suwerenność i pieniądz w Europie 1870-2002*, Warszawa 2010: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego / Collegium Civitas

Cywilizacja europejska. Szkice i eseje z dziejów cywilizacji i dyplomacji, (red.) Maciej Koźmiński, Warszawa 2010: Instytut Historii PAN / Collegium Civitas Press

Konsultacje społeczne wokół inwestycji infrastrukturalnych, (red. naukowa) Katarzyna Iwińska, Warszawa 2010: Collegium Civitas / Klub Myśli Społecznej Inicjatywy

Katarzyna Pachniak, *Nauka i kultura muzułmańska i jej wpływ na średniowieczną Europę*, Warszawa 2010: Wydawnictwo „Trio” / Collegium Civitas Press

Piotr Mańkowski, *Cyfrowe marzenia. Historia gier komputerowych i wideo*, Warszawa 2010: Wydawnictwo „Trio” / Collegium Civitas Press

Małgorzata Budyta-Budzyńska, *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*, Warszawa 2010: Wydawnictwo Naukowe PWN / Collegium Civitas Press

Piotr Łossowski, *Ultimatum polskie do Litwy 17 marca 1938. Studium z dziejów dyplomacji*, Warszawa 2010: Instytut Dyplomacji Collegium Civitas / Wydawnictwo „Trio”

Wojciech Krzysztof Szalkiewicz, Wiesław Gałązka, *Żądza rządzenia. O władzy, polityce i politykach*, Warszawa 2010: Collegium Civitas / Wydawnictwo „Trio”

Waldemar J. Dziak, *Pjongjang rok 1956*, Warszawa 2010: Instytut Studiów Politycznych PAN/ Collegium Civitas Press

Profesjonalny menedżer w NGO, (red.) Katarzyna Iwińska, Warszawa 2010: Collegium Civitas Press/ Klub Myśli Społecznej Inicjatywy

Andrzej Wierzbicki, *Spory o polską duszę. Z zagadnień charakterologii narodowej w historiografii polskiej XIX i XX wieku*, Warszawa 2010: Muzeum Historii Polski/ Collegium Civitas/ Wydawnictwo „Trio”

Krzysztof Liedel, *Zarządzanie informacją w walce z terroryzmem*, Warszawa 2010: Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas

Das Jahr 1956 in Polen und seine Resonanz in Europa, (red.) Eugeniusz Cezary Król, Joanna Szymonczek, Warszawa 2010: ISP PAN/ Collegium Civitas/ Stiftung für Deutsch-Polnische Zusammenarbeit

Terroryzm w medialnym obrazie świata. Terroryści, dziennikarze, administracja w epoce walki informacyjnej, (red.) Krzysztof Liedel, Stanisław Mocek, Warszawa 2010: ISP PAN/ Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas

Zagadnienia fizycznej walki z zagrożeniami terrorystycznymi, (red.) Kuba Jałoszyński, Warszawa 2010: Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas

Marcin Gawrycki, Natalia Bloch, *Kuba*, Warszawa 2010: Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas

„Po co pamiętać razem?” Praktyki pamięci a kultura obywatelska kobiet w gminie Stare Juchy i powiecie elckim, (red. nauk.) Barbara Markowska, Warszawa 2010: Collegium Civitas

Grażyna Szelągowska, *Dania*, Warszawa 2011: Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas

Józef Łapos, *Belgia*, Warszawa 2011: Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas

Dariusz Kołodziejek, *Turcja*, Warszawa 2011: Wydawnictwo „Trio”/ Collegium Civitas

Afryka w Warszawie. Dzieje afrykańskiej diaspory nad Wisłą, (red. naukowa) Barbara Stępniewska-Holzer, Warszawa 2011: Fundacja Afryka Inaczej/ Urząd m.st. Warszawy/ Collegium Civitas

Michał Fiszer, *Lotnictwo w osiąganiu celów strategicznych operacji militarnych*, Warszawa 2011: Collegium Civitas/ Wydawnictwo „Trio”

Ideologie – państwa – społeczeństwa, (red.) Ryszard Żelichowski, Biblioteka Prac Doktorantów nr 2, Warszawa 2011: ISP PAN/ Collegium Civitas

Leszek Jesień, *Prezydencja Unii Europejskiej*, Warszawa 2011: PISM/ Collegium Civitas

Profesjonalny menedżer w NGO, cz. 2, (red.) Katarzyna Iwińska, Anna Radiukiewicz, Warszawa 2011: Klub Myśli Społecznej „Inicjatywy”/ Collegium Civitas

Lech Królikowski, *Warszawa – dzieje fortyfikacji*, Warszawa 2011: Collegium Civitas/ Wydawnictwo „Trio”

Czas totalitaryzmu. Stalinizm, faszyzm, nazizm i pokrewne systemy polityczne w XX wieku, (red.) Joanna Szymoniczek, Eugeniusz Cezary Król, Warszawa 2011: Collegium Civitas/ ISP PAN

Zamach w Norwegii – nowy wymiar zagrożenia terroryzmem w Europie, (red.) Krzysztof Liedel, Paulina Piasecka, Tomasz R. Aleksandrowicz, Warszawa 2011: Wydawnictwo „Difin”/ Collegium Civitas

Waldemar J. Dziak, Grażyna Strnad, *Republika Korei. Zarys ewolucji systemu politycznego*, Warszawa 2011: ISP PAN/ Collegium Civitas

Quo vadis America?, (ed.) Bohdan Szklarski, Frankfurt am Main, Warszawa 2011: Peter Lang/ ASC UW/ Collegium Civitas

Kamil Zubelewicz, *Finanse publiczne*, Warszawa 2011: Collegium Civitas Press/Instytut Jagielloński

Aleksandra Niżyńska, *Streetart jako alternatywna forma debaty publicznej w przestrzeni miejskiej*, Warszawa 2011: Collegium Civitas/ Wydawnictwo „Trio”

Andrzej Wielowiejski, *Na rozdrożach dziejów. Historie prawdziwe i alternatywne*, Warszawa 2012: Collegium Civitas/ Europejskie Centrum Solidarności/ Wydawnictwo „Trio”

Dominik Smyrgała, *Oś naftowa. Latynoamerykańskie imperium Hugo Chaveza*, Warszawa 2012: Wydawnictwo „Difin”/ Collegium Civitas

Katarzyna Lidia Kuklińska, *Polskie singelki. Płeć kulturowa. Feminizm. Ponowoczesność. Internet*, Warszawa 2012: Wydawnictwo „Difin”/ Collegium Civitas

Katarzyna Joanna Kozłowska, *Psychologia w zawodzie trenera piłki nożnej. José Mourinho kontra Josep Guardiola*, Toruń 2012: Wydawnictwo Adam Marszałek/ Collegium Civitas

Michał R. Węsierski, *Problemy integracji wiedzy a badanie zjawisk politycznych. W stronę idei jedności nauki*, Warszawa 2012: Wydawnictwo Naukowe „Semper”/ Collegium Civitas

Profesjonalny menedżer w NGO. Wydanie drugie poprawione, (red.) Katarzyna Iwińska, Warszawa 2012: Klub Myśli Społecznej „Inicjatywy”/ Collegium Civitas

Waldemar J. Dziak, Małgorzata K. Citko, *Porywacze Yodogo. Działalność japońskiej Frakcji Armii Czerwonej w latach 1969-1972 w kontekście porwań obywateli Japonii do Korei Północnej*, Warszawa 2012: ISP PAN/ Collegium Civitas

Można, koncepcja, opracowanie i red. merytoryczna Jadwiga Koralewicz, współpraca Karina Wielomska, Piotr Komorowski, Warszawa 2012: Collegium Civitas Press

Agnieszka Barszczewska, *Mołdawscy Csángó a Rusini Karpaccy (1867-1947)*, Warszawa 2012: Collegium Civitas/ Wydawnictwo „Trio”

Krzysztof Liedel, Andrzej Mroczek, *Terror w Polsce – analiza wybranych przypadków*, Warszawa 2013: Wydawnictwo „Difin”/ Collegium Civitas

Stanisław Faliński, *Warszawski samorząd terytorialny w latach 1990-2002. Geneza, ustrój, idee ustrojowe, aktywność*, Warszawa 2013: Wydawnictwo „Difin”/ Collegium Civitas

Państwo i polityka w Ameryce Łacińskiej. Zarys ewolucji systemów politycznych państw latynoamerykańskich, (red.) Piotr Łaciński, Warszawa 2013: Wydawnictwo „Difin”/ Collegium Civitas

Singlizm. Nowy styl życia w ponowoczesnym świecie, (red. naukowa) Katarzyna Lidia Kuklińska, Warszawa 2013: Collegium Civitas/ Wydawnictwo „Trio”

Małgorzata Mołęda-Zdziech, *Czas celebrytów. Mediatyzacja życia publicznego*, Warszawa 2013: Wydawnictwo „Difin”/ Collegium Civitas

„To oni są wszystkiemu winni...”. *Język wrogości w polskim dyskursie publicznym*, (red.) Xymena Bukowska, Barbara Markowska, Warszawa 2013: Collegium Civitas/ Wydawnictwo „Trio”

Oyungerel Tangad, *Scheda po Czyngis Chanie. Demokracja po mongolsku*, Warszawa 2013: Collegium Civitas/ Wydawnictwo „Trio”

Marta Kosmala-Kozłowska, *Dialog Zachód–Azja Wschodnia w dziedzinie praw człowieka. Wizje i praktyka*, Toruń 2013: Collegium Civitas/ Wydawnictwo Adam Marszałek

Jakość naszej demokracji. Społeczno-kulturowe podstawy polskiego życia publicznego, (red. naukowa) Bogdan W. Mach, Warszawa 2013: Collegium Civitas/ Instytut Studiów Politycznych PAN

Andrzej Zybala, *Państwo i społeczeństwo w działaniu. Polityki publiczne wobec potrzeb modernizacji państwa i społeczeństwa*, Warszawa 2013: Wydawnictwo „Difin”/ Collegium Civitas

Piotr Siuda, Radosław Bomba, Magdalena Kamińska, Grzegorz D. Stunża, Marek Troszyński, Tomasz Żaglewski, *Prosumpcjonizm pop-przemysłów. Analiza polskich przedsiębiorstw z branży rozrywkowej*, Warszawa 2013: Fundacja „Wiedza Lokalna”/ Collegium Civitas

Przeszłość w dyskursie publicznym, (red.) Andrzej Szpociński, Warszawa 2013: Instytut Studiów Politycznych PAN/ Wydawnictwo Naukowe „Scholar”/ Collegium Civitas Press

Krzysztof Iwanek, Adam Burakowski, *Indie. Od kolonii do mocarstwa*, Warszawa 2013: Wydawnictwo naukowe PWN/ Collegium Civitas

Xymena Bukowska, Marcin Jewdokimow, Barbara Markowska, Paweł Winiarski, *Kapitał kulturowy w działaniu. Studium światów społecznych Białowieży*, Warszawa 2013: Collegium Civitas/ ISP PAN/ Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Jacek Bieliński, *Między anomią a fatalizmem. Regulacja społeczna w Polsce w okresie zmiany systemowej*, Kraków 2014: NOMOS/ Collegium Civitas

Cywilizacja europejska – różnorodność i podziały, tom III, (red.) Maciej Koźmiński, Kraków 2014: Universitas/ Collegium Civitas

Teresa Rakowska-Harmstone, *Reluctant Clones. Moscow and the “Socialist Commonwealth”*, Warszawa 2014: Collegium Civitas/ IPN

Nieodkryty wymiar III sektora. Wprowadzenie do badań nad nowym społecznikiem, (red. naukowa) Stanisław Mocek, Warszawa 2014: Collegium Civitas/ Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL

Katarzyna Iwińska, *Być i działać w społeczeństwie: dyskusje wokół teorii podmiotowego sprawstwa*, Kraków 2015: NOMOS/ Collegium Civitas

The Visegrad Countries in Crisis, (ed.) Jan Pakulski, Warsaw 2016: Collegium Civitas

Efekt motyla. Scenariusze rozwoju sektora społecznościowego w Polsce, (red. naukowa) Rafał Krenz, Stanisław Mocek, Bohdan Skrzypczak, Warszawa 2015: Collegium Civitas / Centrum Wspierania Aktywności Lokalnej CAL

Marta Sałkowska, *Matka Downa. Piętno – Znaczenia – Strategie*, Kraków 2015: NOMOS/ Collegium Civitas

Krzysztof Liedel, *Z Sherlockiem Holmesem o dedukcji, indukcji, życiu i innych ważnych sprawach*, Warszawa 2016: Difin \ Collegium Civitas

Ewa Nowicka, *Korzenie ałtargany sięgają głęboko. Buriaci między Rosją, Mongolią i Chinami*, Kraków 2016: NOMOS

Dominik Smyrgała, Leszek Jesień, Łukasz Kister, Marcin Koniak, Łukasz Tolak, *PKP Energetyka po prywatyzacji – bezpieczeństwo dostaw energii i przewozów kolejowych*, Warszawa 2016: FIBRE / Collegium Civitas

Marcin Gajek, *W stronę republikańskiego liberalizmu. Kategoria cnót liberalnych we współczesnej amerykańskiej myśli politycznej*, Warszawa 2016: Ośrodek Myśli Politycznej / Collegium Civitas

WISE Handbook, (eds.) Katarzyna Iwińska, Michael Jones, Magdalena Kraszewska, Athens – Brno – Porto – Uppsala – Warsaw 2017: Collegium Civitas

Magdalena El Ghamari, *Cool Jihad*, Warszawa 2018: Wydawnictwo „Difin” / Collegium Civitas

Joanna Konieczna-Sałamatin, Tomasz Stryjek, Natalia Otrishchenko, *Wydarzenia. Ludzie. Historia. Raport z badań sondażowych o pamięci współczesnych Polaków i Ukraińców*, Warszawa 2018: Instytut Studiów Politycznych PAN / Collegium Civitas

Seria wydawnicza **Zeszyty Naukowe Collegium Civitas**

Zeszyt nr 1: *Intelektualiści a komunizm i inne eseje*, (red.) Andrzej Paczkowski, 2002

Zeszyt nr 2: *Płońsk w socjologicznym kalejdoskopie. Raporty z badań studenckich*, 2002

Zeszyt nr 3: *Świat instytucji i organizacji społecznych*, (red.) Włodzimierz Pańków, 2002

Zeszyt nr 4: *Panorama ruchów społecznych w Polsce*, (red.) Marcin Frybes, Paweł Kuczyński, 2002

Zeszyt nr 5: *Kaszuby: Prawdy i mity. Raporty z badań studenckich*, 2004

Zeszyt nr 6: *Być cudzoziemcem w Polsce*, (red.) Hanna Malewska-Peyre, 2004

Zeszyt nr 7: *Lobbing w praktyce: doświadczenia polskie*, (red.) Małgorzata Molęda-Zdziech, 2004

Zeszyt nr 8: *Polacy XXI wieku. Nowe style życia*, (red.) Stanisław Mocek, 2005

Zeszyt nr 9: *Bezpieczeństwo narodowe i międzynarodowe*, (red.) Jacek Czaputowicz, 2005

Zeszyt nr 10: *Europejskie prawo gospodarcze. Nowe tendencje*, (red.) Aleksander Gubrynowicz, 2006

Zeszyt nr 11: *Lobbing w praktyce: doświadczenia polskie, wydanie drugie poprawione i rozszerzone*, (red.) Małgorzata Molęda-Zdziech, 2006

Zeszyt nr 12: *Europejskie prawo gospodarcze. Nowe tendencje – część 2*, (red.) Aleksander Gubrynowicz, 2008

Zeszyt nr 13: *Płeć współczesnej kultury*, (red.) Marta Zimniak-Hałajko, 2008

Zeszyt nr 14: *Antropologia wizualna*, (red.) Joanna Tokarska-Bakir, 2008

- Zeszyt nr 15:** *Polacy XXI wieku. Nowe ruchy religijne*, (red.) Marta Zimniak-Hańajko, 2009
- Zeszyt nr 16:** Joanna Aleksandra Janas, *Funkcjonowanie swobody przepływu kapitału i jej miejsce na rynku wewnętrznym Unii Europejskiej*, 2009
- Zeszyt nr 17:** *Polacy XXI wieku. Praca Polaków w kulturze współczesnego kapitalizmu*, (red.) Marta Zimniak-Hańajko, 2011
- Zeszyt nr 18:** *Patologie życia społecznego*, (red.) Jadwiga Koralewicz, 2011
- Zeszyt nr 19:** *Surowce energetyczne w polityce wielkich mocarstw*, (red.) Dominik Smyrgała, 2011
- Zeszyt nr 20:** „Wartości sołectwa są ludzie” – raporty ze studenckich badań terenowych w gminach śląskich, (red.) Katarzyna Iwińska, Anna Radiukiewicz, 2012
- Zeszyt nr 21:** *Mediatyzacja – analiza zjawiska i wybranych studiów przypadków*, (red. nauk.) Małgorzata Molęda-Zdziech, 2012
- Zeszyt nr 22:** *Wokół niepodległości Kosowa: historia i pierwsze reakcje*, (red.) Dominik Smyrgała, 2012
- Zeszyt nr 23:** *Wojna o pokój trwa...*, (red. nauk.) Dominik Smyrgała, 2014
- Zeszyt nr 24:** *Democracy and Human Rights in East Asia and Beyond – Critical Essays*, (ed.) Marta Kosmala-Kozłowska, 2015

Seria wydawnicza **Studia i Analizy Collegium Civitas**

- tom 1:** *Cóż po antropologii? Prace Katedry Antropologii Kulturowej Collegium Civitas*, (red. nauk.) Joanna Tokarska-Bakir, 2006
- tom 2:** *5 lat Karty Praw Podstawowych UE*, (red. naukowa) Aleksander Gubrynowicz, 2006
- tom 3:** *EURO 2012. Mistrzostwa Europy w cieniu terroryzmu*, (red. nauk.) Krzysztof Liedel, 2007
- tom 4:** *Umowy zawarte przez Wspólnoty Europejskie w orzecznictwie sądowym państw członkowskich*, (red. nauk.) Aleksander Gubrynowicz, 2008
- tom 5:** Kuba Jałoszyński, Janusz Skosolas, *Media wobec współczesnego zagrożenia terroryzmem*, 2008
- tom 6:** *Rola mediów w przeciwdziałaniu terroryzmowi*, (red. nauk.) Krzysztof Liedel, Paulina Piasecka, 2009
- tom 7:** *Nowe technologie w zwalczaniu terroryzmu. Projekt PROTEUS*, (red. nauk.) Kuba Jałoszyński, Krzysztof Liedel, 2009

tom 8: *Kształtowanie się nowej europejskiej polityki wschodniej – ocena Partnerstwa Wschodniego*, (red. nauk.) Kerry Longhurst, 2009

tom 9: *Forging a new European Ostpolitik – An Assessment of the Eastern Partnership*, (ed.) Kerry Longhurst, 2009

tom 10: *Autorytaryzmy iberyjskie – Hiszpania Franco i Portugalia Salazara*, (red. nauk.) Bohdan Szklarowski, Maciej Słucki, 2010

tom 11: *Polska racja stanu*, (red. nauk.) Szymon Hatłas, 2010

tom 12: *Latynoameryka u progu trzeciego stulecia niepodległości: przywództwo, idee i systemy polityczne*, (red. nauk.) Piotr Łaciński, 2011

tom 13: Dominik Smyrgała, *Latynoamerykańska teologia wyzwolenia – wiara, rewolucja pasywna, nacjonalizm antykolonialny*, 2014

tom 14: *Między regionalnymi rynkami energii a technologią – przyszłość sektora energetycznego w Polsce*, (red. nauk.) Dominik Smyrgała, 2016

tom 15: *The Visegrad Countries in Crisis*, (ed.) Jan Pakulski, 2016

tom 16: *Post-Communist Development: Europe's Experiences, Asia's Challenges*, (ed.) Andrzej Bolesta, 2017

tom 17: *Śląsk kobiet: tradycja, aktywność i ekologia*, (red. nauk.) Xymena Bukowska, Katarzyna Iwińska, 2018

Seria wydawnicza **Studia i Analizy Historyczne Collegium Civitas**

tom 1: Eugeniusz Cezary Król, *Polska kultura 1956*, 2007

tom 2: *Rzeczpospolita wielokulturowa – dobrodziejstwo czy obciążenie?*, (red. nauk.) Jerzy Kłoczowski, 2009

tom 3: Piotr Toczyński, *Jak mit jednoczy Europę? Analiza arturiańskich elementów kultury symbolicznej jako czynników spajających współczesną Europę*, 2013

tom 4: Kamil Popowicz, *Madame de Staël*, 2013

tom 5: Paweł T. Dobrowolski, *(P)oszukiwanie tożsamości: cztery studia o angielskim Oświeceniu*, 2015

Seria wydawnicza **Studia i Analizy Dyplomacji Kulturalnej i Publicznej Collegium Civitas i Instytutu Adama Mickiewicza**

tom 1: *Promocja Polski w świecie: kultura – dyplomacja – marka narodowa*, 2010

tom2: *Wymiana i konkurencja. Środowisko i formy promocji Polski w świecie*, 2011

Seria wydawnicza **Zeszyty Gospodarki Społecznej**

tom 1: *Z teorii i praktyki gospodarki społecznej*, (red. nauk.) Ewa Leś, Małgorzata Ołdak, 2006

tom 2: *Przedsiębiorstwo społeczne w rozwoju lokalnym*, (red. nauk.) Ewa Leś, Małgorzata Ołdak, 2007

tom 3: *Nowa gospodarka społeczna w rozwoju regionalnym i lokalnym*, (red. nauk.) Ewa Leś, Małgorzata Ołdak, 2008

Collegium Civitas jest również wydawcą i współwydawcą czasopism naukowych.

Wspólnie z European Association for Security publikuje półrocznik naukowy „**Securitologia**”, w którym ukazują się artykuły podejmujące w swej treści szeroko rozumiane problemy bezpieczeństwa jednostki i organizacji społecznych. Czasopismo to dostępne jest w wersji papierowej oraz elektronicznej, na stronie internetowej o adresie: <http://www.ejournals.eu/Securitologia/>.

Uczelnia jest również wydawcą rocznika naukowego „**Zoon Politikon**”. Pismo to ma charakter interdyscyplinarny, wynikający z wielości doświadczeń i odmienności dyscyplin oraz różnych sposobów myślenia o sprawach zbiorowości i wspólnot w ponowoczesnym świecie. Czasopismo jest dostępne na stronie internetowej o adresie: <http://www.ejournals.eu/Zoon-Politikon/>.

Od roku 2010 **Collegium Civitas**, w ramach Centrum Badań Społeczności i Polityk Lokalnych, wydaje zeszyty „**Animacja Życia Publicznego**”.

Od roku 2015 uczelnia publikuje półrocznik „**Energetyka – Społeczeństwo – Polityka**”, dostępny w wersji papierowej oraz elektronicznej – na stronie internetowej: <http://www.ejournals.eu/ESP/>.

Wspólnie z Europejskim Centrum Solidarności od roku 2016 uczelnia jest wydawcą rocznika „**Wolność i Solidarność**”.

Wymieniłbym trzy zalety, dla których praca Marii Cole jest wartościowa, oryginalna i skłaniająca do refleksji. Zestawienie danych z Polski i z USA oraz – przy interpretacji wyników – weryfikacja niektórych hipotez socjologii amerykańskiej; wprowadzenie sięgającej aż do Emilii Plater perspektywy historycznej – przy interpretacji danych; wreszcie ilustracja tezy o „zaściankowości” socjologii.

dr hab. Ireneusz Białecki, profesor emerytowany Uniwersytetu
Warszawskiego, członek Komitetu Naukoznawstwa PAN

Paradoks płci. Wyższe wykształcenie kobiet w Stanach Zjednoczonych i w Polsce to zbiór artykułów, w którym autorka oferuje niezwykle przekonującą i zniuansowaną analizę czynników historycznych i kulturowych kształtujących różnice w udziale kobiet w edukacji na poziomie uniwersyteckim od XIX w. do czasów współczesnych. W książce dominuje podejście krytyczne wobec uproszczonych modeli rozwoju społecznego na dziedzinę socjologii gender, w szczególności modeli, które w analizach nierówności płci uniwersalizują historię i doświadczenie krajów zachodnich i nie biorą pod uwagę specyfiki historycznej i społeczno-kulturowej, w krajach nie-zachodnich, w tym w Europie Wschodniej. Jest to praca niezwykle interesująca i zdecydowanie godna polecenia.

dr Magdalena Grabowska, Instytut Filozofii i Socjologii PAN

!Collegium Civitas

www.civitas.edu.pl